مهراڻ

جلد ٢٣ - نمبر ١

١٩٧٤ع

سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد سنڌ.

لاهور ۾، اسلامي سربراهه ڪانفرنس جي موقعي تي، اسلامي قلمي ڪتابن جي نمائش ۾ مادام مختارالداده، خاتون اول، اسلامي جمهوريه ماريطانيا، سنڌي عالمن جا اسلاميات تي لکيل تاريخي نسخا ملاحظه ڪري رهي آهي. مادام مختارالداده، مسٽر غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ کي ٻڌايو ته کيس سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب ۾ گهري دلچسپي آهي. — مفصل رپورٽ لاءِ ڏسو ص ١٧٨

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۲۳ — نمبر ۱
(جنوري، فيبروري ۽ مارچ ۱۹۷۴ع)

ايڊيٽر
غلام محمد "گرامي"

سنڌي ادبي بورڊ
"امين منزل"، گاڏي کاتو حيدرآباد سنڌ.

مهراڻ

(پوسٽ باڪس نمبر ١٢)
حيدرآباد، سنڌ.

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال،
حيدرآباد سنڌ.

قيمت ٤-٠٠ رپيا

في ڪاپي ٤-٠٠ رپيا

ساليانو چندو ١٥-٠٠ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro,
Secretary Sindhi Adabi Board, at the Sindhi Adabi Board Printing Press.
and Book stall "Amin Manzil", Gadi Khato, Hyderabad Sind.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

— فهرست —

شعر

- امداد حسيني (نظم، غزل، گيت ۽ ترائيل) ص ١

بيت (ص ١٣)

علي محمد 'خالدي'؛ 'پون' سنڌي، بشير سيتائي؛ 'ادل' سومرو.

ڪافيون (ص ١٥)

'خاڪي' جويو؛ غلام نبي 'عاقل'؛ بهاول خان لغاري؛ 'نظير' ٽنڪڙائي؛ 'عاجز' آچر؛ 'مختار' نقوي؛ 'ادل' سومرو.

وايون (ص ١٩)

سرو پچندر 'شاد'؛ 'عنايت' بلوچ؛ الطاف عباسي؛ رحيم بخش 'قمر'؛ 'عاجز' آچر؛ 'اقاش'، 'منير' سولنگي؛ 'ادل' سومرو؛ مهيسر 'خادم' رفيقي.

دوها (ص ٢٤)

اياز همايوني؛ 'ولي' دائود پوٽو.

گيت (ص ٢٧)

قيوم 'طراز'؛ سرو پچندر 'شاد'؛ 'ولي' دائود پوٽو؛ الطاف عباسي؛ 'عاجز' آچر؛ 'منير' سولنگي؛ مير محمد پيرزادو؛ نصير 'شاد'.

نظم (ص ٣٣)

سرو پچندر 'شاد'؛ 'خواب' حيدرآبادي؛ 'سليم' سرهندي؛ 'سليم' ڳاڙهوي؛ علي محمد 'خالدي'؛ 'عنايت' بلوچ؛ 'محبوب' سروري؛ 'نظير' ٽنڪڙائي؛ 'هدايت' بلوچ؛ نثار 'بزمي'؛ احمد خان 'آصف'؛ نعيم 'نقوي'؛ مهيسر 'خادم' رفيقي.

غزل (ص ٤٦)

آغا عبدالنبي 'آغا'؛ 'سليم' ڳاڙهوي؛ شيخ عبدالرزاق 'راز'؛ 'عنايت' بلوچ؛ 'نذير' انصاري، حافظ محمد 'احسن' چنا؛ 'محبوب' سروري؛ علي محمد 'خالدي'؛ عبدالقيوم "صائب"؛ ميوو خان 'موج' لغاري؛ 'ولي' سروري؛ 'خاڪي' جويو؛ 'وفا' پلي؛ 'نظير' ٽنڪڙائي؛ اسحاق 'راهي'؛ نثار 'بزمي'؛ مير محمد پيرزادو؛ 'آذر' ناياب؛ 'ماجد' لعلپوري.

قطعا (ص ٥٨)
'لقاش'، اسحاق 'راهي'، امان الله 'ناظر'.
نيون طرزون (ص ٦١)
'تاج' جويو، 'ادل' سومرو.

افسانا

١. حيلو	ـ نجم عباسي	٦٥
٢. منهنجو من ۽ مفلسي	ـ ادل سومرو	٧٠
٣. جين آئر	ـ شارلٽ برانٽي سنڌيڪار: غلام نبي ميمڻ	٧٥
٤. مامتا جا ٻه روپ	ـ ايچ. جي. ويلز سنڌيڪار: محبوب علي جوکيو	٨٩

مقالا

١. اميرخسرو دهلويءَ جي فارسي شاعريءَ تي هڪ نظر (قسط ـ ١)	ـ آغا عبدالنبي خان "عليگ"	١٠٥
٢. سنڌ جي سومرا قوم	ـ قريشي حامد علي خانائي	١١٤
٣. ٻوليءَ جو ٻنو سرشتو	ـ الهداد ٻوهيو	١٤٤
٤. موهن جو دڙو يا موئن جو دڙو؟	ـ محمد يوسف ابڙو "شاڪر"	١٥٧
٥. زندگيءَ جي ارتقا ۾ عقليت جو مقام (قسط ـ ٣)	ـ محمد حسين "ڪاشف"	١٦٤
٦. مخدوم غلام حيدر صاحب صديقي	ـ شيخ عبدالرزاق "راز"	١٦٨
ـ تبصرا		١٧١
ـ ثقافتي سرگرميون		١٧٨

گذارش

مهراڻ جو ۲۳ سال:

’مهراڻ‘ رسالي جي هيءَ اشاعت، ۱۹۷۴ع جي پهرين اشاعت آهي. سنڌس مسلسل اشاعت جي تاريخي حيثيت سان، هي پرچو جلد ۲۳ جو نمبر ۱ آهي.

اها هڪ حقيت آهي تہ مهراڻ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هڪ ممتاز ۽ منفرد حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. علمي ۽ ادبي، فني ۽ تحقيقي خيال کان، ’مهراڻ‘ صحتمند ۽ روشن ادب جي اشاعت جي ڪري، ’سنڌي ادبي بورڊ‘ جي شهرت ۽ مقبوليت جي گويا هڪ علامت بڻجي چڪو آهي. ان تي جيترو بہ سنڌي ادب کي فخر ڪرڻ گهرجي، اهو اصل ۾ گهٽ آهي.

’مهراڻ‘ سان سنڌ جي عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن، محققن ۽ مورخن، افسانہ نگارن ۽ ڪهاڻي نويسن، رضاڪارانہ ۽ مخلصانہ نموني ۾ دلي تعاون پئي ڪيو آهي. سنڌ جي اديبن جي ان تعاون جي ڪري ئي ’مهراڻ‘ سنڌي ادب ۾، سڀني علمي ۽ فني صنفن تي، هزارن صفحن تي مشتمل شاهڪار مواد پيش ڪري، سنڌي ادب ۾ سنگ ميل جي حيثيت حاصل ڪئي آهي. ’مهراڻ‘ جي ان بلند معيار تي پهچڻ جي سلسلي ۾، ’بورڊ‘ سان گڏ، سنڌ جا اهي عالم ۽ اديب، محقق ۽ مورخ، دانشمند ۽ فنڪار، تحسين ۽ آفرين جا مستحق آهن، جن ڪنهن بہ انعام ۽ لالچ، معاوضي ۽ امداد جي ڪشش کان سواءِ ادب جي خدمت ڪندي، معياري شاهڪار پئي عنايت ڪيا آهن.

پاڪستان جي علائقائي ادب ۾، سنڌي ادب جو بلند مقام حاصل ڪرڻ ۽ ’مهراڻ‘ جو معياري حيثيت تي پهچڻ، اصل ۾ سنڌ جي اديبن، مفڪرن، مورخن ۽ محققن، شاعرن ۽ فنڪارن جي مخلصانہ تعاون جو مرهونِ منت آهي، جن سنڌي ادب جي نشو و نما ۽ ارتقا لاءِ رات ڏينهن لور لڇوئي پئي مواد مهيا ڪيو آهي.

’مهراڻ‘ ۾ شايع ٿيل مواد، حصہ نظم ۾ هر صنف تي مشتمل رهندو آيو آهي. حصہ نظم ۾ قديم ۽ جديد صنفن تي بيش بها مواد هزارن صفحن تي مشتمل موجود آهي. ان ۾ بيت، وائي، ڪافي، گيت، لوڪ گيت، نظم، غزل، آزاد نظم، رباعيون، قطعا، نيون طرزون ۽ هائيڪا وغيرہ شمار ڪري سگهجن ٿا. ان سلسلي ۾ سوين نوان شاعر پيدا ٿي چڪا آهن، جن جي فن جي تربيت ۽ اصلاح، اشاعت ۽ شهرت، ’مهراڻ‘ جي وسيلي سان ٿي آهي. ان طرح سنڌ جي ٻرڪ افسانہ نگارن جا افسانا، ڊراما، ڪهاڻيون ۽ گيتن پريون ڪهاڻيون، سوَن جي تعداد ۾ شايع ٿيل آهن، جن ۾ قديم ۽ جديد فنڪارن جو فڪر انگيز مواد شمار ڪري سگهجي ٿو. ان سلسلي ۾

مقالن جو حصو، جاندار ۽ شاندار رهندو آيو آهي. ان حصي ۾ سنڌ جي تاريخ، ادب، تهذيب، ثقافت، زبان ۽ شعر و شاعريءَ متعلق اهڙو معياري مواد آيل آهي، جو صدين تائين سنڌي ادب جي شهرت ۽ مقبوليت جو ڪارڻ رهندو ايندو. ان طرح 'آدمي آئي ويا'، 'مهراڻ جا موتي'، ادبي ۽ علمي ڪانفرنسن جون ڪارگذاريون، اهي تاريخي چيزون آهن. جن کي اڳيان رکي آئنده جو مورخ، سنڌ جي ادبي تاريخ تي سولائيءَ سان ڪم ڪري سگهندو.

ان سلسلي ۾ 'مهراڻ' رسالي ۾ 'گذارش' جي عنوان هيٺ جو ڪجهه به ايڊيٽر جي قلم مان شايع ٿيو آهي، ان کي ڪڏهن به نظرانداز ڪري نٿو سگهجي. علم ۽ فن، ادب ۽ لسانيات جي گهڻو ڪري سڀني مختلف النوع مسئلن تي بحث ڪيو ويو آهي. اگر انهن کي گڏ ڪري، ازسرِنو ترتيب ۾ آڻي ڇپائجي ته هوند هڪ ضخيم ڪتاب تي وڃي. ان طرح سان 'مهراڻ' ۾ شايع ٿيل حصه نظم جي سڀني صنفن جو اگر انتخاب شايع ڪيو وڃي ته هوند ڪيئي جلد تيار ٿي سگهن ٿا. مقالن ۾ تاريخ، تهذيب، لسانيات، ادب ۽ تنقيد تي ڪيئي منتخب مجموعا شايع ٿي سگهن ٿا. اها فخر جي ڳالهه آهي، جو 'مهراڻ' ٽيويهن سالن ۾ سنڌي ادب کي اهڙو سرمايو ڏنو آهي، جو هميشه لاءِ صحتمند ۽ ڪارگر رهندو. سنڌي ادب جو مورخ ۽ محقق، نقاد ۽ سخن شناس، اڳتي هلي جو ڪجهه به لکڻ گهرندو سو 'مهراڻ' جو مرهون منت ٿيندو.

ادب، زندگيءَ جو روح آهي، تڏهن ان جي خدمت ڪندي، زندگي بخش ۽ فڪرانگيز مواد کي سهڙيندي ۽ سنواريندي جا دل کي راحت پهچي ٿي، سا سڀ ڏک ۽ سور ميٽي ڇڏي ٿي. صاحبِ ذوق بزرگن جي تحسين هرحال ۾ اسان جي حوصله افزائي ڪندي آئي آهي. اهوئي سبب آهي جو 'مهراڻ' هڪ روشن راهه جو راهي ۽ دانشمندانه دعوت جو داعي تصور ڪيو وڃي ٿو. 'مهراڻ' ادب، شعر و شاعري، تاريخ، تصوف، دينيات، مشاهير سنڌ جي سوانح، سائنس، فلسفي ۽ اخلاق تي ايترو مواد پيش ڪيو آهي، جنهن مان هوند ڪئين ڪتاب جوڙي سگهجن.

'مهراڻ' اڄ تائين پنهنجي معنوي ۽ افادي حيثيت ۽ معيار کي، جنهن صحتمند ۽ مفيد نموني ۽ سليقي سان نباهيو آهي، اهو اردوءَ ۽ انگريزيءَ جي ممتاز عالمن ۽ ايڊيٽرن وٽ به تسليم ڪيو ويو آهي، پر جڏهن ته پڙهندڙن جو علمي معيار ۽ ادبي ذوق، هرحال ۽ هرخيال کان جدا جدا رنگ جو ٿئي ٿو ۽ پنج آڱريون برابر نه آهن، تڏهن لازمي طرح سان ڪن دوستن جي نظر فقط انهن ئي چيزن تي پوي ٿي، جي چيزون سندن ذاتي پسند، ذاتي خيال ۽ ذاتي مطالعي سان ٺهڪي نٿيون پون. اهو حال دنيا جي هرادب ۾ موجود آهي. ان ڪان سنڌي ادب ۽ ان جا خدمتگذار مستثنيٰ قرار ڏئي نٿا سگهجن. ٻئي طرف 'مهراڻ' ۾ آيل شاهڪار مواد کي عمومي حيثيت سان، عالمن ۽ محققن پسند پئي ڪيو آهي ۽ قدر افزائي پئي ڪئي اٿن. ذاتي پسند ۽ ذاتي نگاهه جو اهو فرق ۽ اختلاف به هڪ لازمي امر آهي، جنهن کان ڪو به علمي ادارو ۽ رسالو بچي نه سگهيو آهي.

'مهراڻ' ۾ هرمڪتب خيال جي عالمن ۽ محققن، شاعرن ۽ فنڪارن جو مواد شايع ٿيندو آيو آهي. ان مان صاف ثابت آهي ته 'مهراڻ' سنڌي ادب جي سيني جديد ۽ قديم اديبن جو مشترڪ سرمايو ۽ ورثو آهي ۽ ان ۾ شايع ٿيندڙ ادب ۽ فن جديد ۽ قديم مواد تي مشتمل آهي.

اسان پنهنجي حال آهر مخلصاڻا خدمت ڪندي، افادي ۽ مقصدي، تعميري ۽ زندگي بخش جدوجهد جي راهه ۾، هر ان نئين ۽ وڏيءَ خدمت تي مطمئن آهيون، جنهن جي پس منظر ۾ اڪو شهرت جو خبط آهي، ۽ اڪا معاشي نفعي جي ليت.

اسان جي علمي ڪاوش ۽ جدوجهد جو قدر ۽ اندازو ته اهي ئي لڳائي سگهن ٿا، جن جي نظر علم و فن جي وسيع مطالعي تي هوندي، يا جن ڪڏهن معياري رسالن جي ترتيب ۽ اشاعت جهڙي دشوارگذار واديءَ ۾ قدم رکيو هوندو. ان طرح اهي به قدر ڪري سگهندا جن ٿلهن مٿ تي، پيٽ تي پٿر ٻڌي، هولي آسرا ٻلي، جگريءَ کي جس چوندي، ههڙي قسم جون خدمتون ڪيون آهن ۽ پنهنجن ڪرم فرما نڪتچين دوستن جي ڪڙيءَ مٺيءَ اڪته چينيءَ کي به برداشت ڪيو هوندو. لطيف جي ارشاد موجب:

پريان جي پار جي سڙئي مٺائي،
ڪاهي ڪڙائي چکين جي چيت ڪري.

مهراڻ جو مواد

دستوري طرح سان 'مهراڻ' جو هي پرچو به معياري ادب تي مشتمل آهي. نظم جي حصي ۾، سڀ کان اول مشهور نوجوان شاعر 'امداد' حسينيءَ جو ڪجھ سارو تازو ڪلام ڏنو ويو آهي. جو پنهنجي فني افاديت ۽ فڪري انفراديت جو حامل آهي. ان کان پوءِ سنڌ جي قديم ۽ جديد شاعرن جو ڪلام، بيت، ڪافيون، وايون، دوها، گيت، نظم، قطعا ۽ ٻيون طرزون ڏنل آهن. نظم جو حصو نهايت شاندار آهي.

افسانن جي حصي ۾، ڪل چار افسانا آيل آهن، جي سڀ اصلاحي ۽ فڪرانگيز آهن 'پدلو'، ڊاڪٽر نجم عباسي، 'منهنجو من ۽ مفلسي'، ادل سومرو، اهي ٻئي افسانا اصلي آهن. ترجمن ۾ 'جين آئر'، شارلٽ برانٽي، مترجم غلام نبي ميمڻ، 'ماستا جا ٻه روپ'، ايچ. جي. ويلز، مترجم محبوب علي جوکيو. افسانا ڏنل آهن، جن جي مطالع سان ناظرين ڪرام کي ٻاهرئين ادب جي شاهڪار فن سان تعارف حاصل ٿي سگهي ٿو.

ان طرح مقالن ۾، پهريون مقالو "امير خسرو دهلويءَ جي فارسي شاعريءَ تي هڪ نظر" آغا عبدالنبي خان جو فني شاهڪار آهي. هي مقالو قسطوار شايع ڪيو ويندو، ان ۾ جڳ مشهور شاعر حضرت امير خسروءَ جي حالات ۽ فني ڪمالات تي علمي ۽ تاريخي طور بحث ڪيو ويو آهي.

ٻيو مقالو "سنڌ جي سومرا قوم" جي تاريخي حيثيت متعلق، قريشي حامد علي خانائيءَ جو آهي، جو پنهنجي تحقيق ۽ تاريخي حيثيت سان، سنڌي ادب ۾ مفيد اضافو چئي سگهجي

ٿو. سومرن متعلق تاريخ جي ڪتابن ۾ آيل ساري مواد جي ڇنڊڇاڻ ڪري فني بحث ڪيو ويو آهي. اميد آهي تہ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ حضرات، ان موضوع تي پنهنجي خيالات کان واقف ڪندا، جيئن هي بحث تڪميل تي پهچي سگهي. ٽئين مقالي جو عنوان آهي "ٻولي جو ٻٽو سرشتو"، ان جو ليکڪ الهداد ٻوهيو تعليمي لسانيات متعلق ڪافي مطالع رکي ٿو. سندس ان قسم جا ٻيا بہ ڪيئي مضمون، مهراڻ ۾ شايع ٿي چڪا آهن ۽ اهل ذوق حضرات پسند ڪيا آهن. هي مقالو لسانيات ۽ تعليم سان دلچسپي رکندڙ اهل ذوق عالمن لاءِ سوچڻ جهڙي علمي چيز آهي.

چوٿين مقالي جو عنوان آهي: "سوهن جو دڙو يا موئن جو دڙو؟" ان جو لکندڙ محمد يوسف ابڙو 'شاڪر'، لصرپوري آهي. شاڪر صاحب ان موضوع تي سنڌ جي عالمن جي تحقيق مان ڪافي، استفادو ڪيو آهي، ۽ اهل علم حضرات کي متوجهہ ڪيو اٿس تہ دنيا جي هن قديم ۽ عظيم شاهڪار جو اصل نالو ڇا هئڻ گهرجي؟ اميد تہ ان موضوع سان دلچسپي رکندڙ عالمن لاءِ دعوت فڪر ثابت ٿيندو.

پنجون مقالو آهي: زندگيءَ جي ارتقا ۾ عقليت جو مقام" اهو مقالو مهراڻ ۾ قسطوار هلي رهيو آهي، ان جو لکندڙ محترم محمد حسين 'ڪاشف' آهي، جنهن هن قسم جي فلسفيانہ موضوع تي ڪافي محنت ڪئي آهي. هيءَ ان جي ٽين قسط آهي. مقالو خالص علمي آهي. ۽ اهل علم ماڻهن ان کي ڪافي پسند ڪيو آهي.

ڇهون علمي تاثر آهي جنهن ۾ سنڌ جي مشهور عالم ۽ بزرگ حضرت مخدوم غلام حيدر صاحب صديقي رحہ متعلق محترم شيخ عبدالرزاق راز، پنهنجا تاثرات بيان ڪيا آهن. هي تاثر، خاڪہ نگاريءَ جو هڪ عمدو مثال چئي سگهجي ٿو. 'راز' صاحب جا هن کان اڳ بہ مهراڻ ۾ علمي خاڪا شايع ٿي چڪا آهن.

آخر ۾ تبصرا ۽ علمي ۽ ادبي ڪانفرنسن جون ڪارگذاريون پيش ڪيل آهن.

مهراڻ جي اشاعت ۽ ڇپائيءَ جي سلسلي ۾، محترم غلام رباني صاحب سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جو ادارو مشڪور آهي، جنهن خاص توجهہ ڏيئي، ايڊيٽر جي علالت سبب موڪل تي وڃڻ جي ڪري، ۽ سب ايڊيٽر مسٽر الشاد جي مستعفي ٿيڻ هوندي بہ 'مهراڻ' جي اشاعت ۽ طباعت جي فني ڪم ۾ دستوري طرح سان تعاون ڪيو آهي. مسٽر 'الشاد' پنهنجي ڏهہ سالہ اياڪاريءَ ۾ مهراڻ جي قابل تحسين خدمت ڪئي آهي. اداري مهراڻ جي هڪ تجربيڪار، اهل ۽ جفاڪش ساٿيءَ جي جدا ٿيڻ تي ان جو ڪم مسٽر شوڪت حسين سنڀاليو. اداره مهراڻ ان جو بہ مشڪور آهي. ان سلسلي ۾ پريس مينيجر ميان علي بخش احمد زئي ۽ سندس عملي ڏوڙي بورڊ بوڪ اسٽال جي مينيجر مسٽر محمد امين بلوچ جي تعاون لاءِ بہ 'اداره مهراڻ' سندن مرهون منت آهي. — غ. م. گ

امداد حسيني

(ڪجهه نظم)

پهريون نظم

لُڙندڙ لُڙڪ لُڙيءَ ۾ پروئي،
اڄ ته مان تنهنجي ڳچيءَ ۾ پايان.
جنڊڙي تو مٿان گهوري گهوري،
سنڌڙي آءٌ ته توکي ڳايان.
هو جمالو چئي ڏيرهون پايان،
پيرَ ۾ ڇيرَ ٻڌي جهُمر هڻان.

اڏيڪار

دل جي دلبر جي هر تار ٽٽي پئي آهي،
گيت ڳايان به ته ڇا گيت اهي ڳايان به ته ڇا؟
منهنجي هر ٽهڪ ۾ سُڏڪي جو پڙاڏو آهي،
پاڻ تي پاڻ کِلان، ۽ ٻه کلايان به ته ڇا؟

دل هئي، سا ته سڙي رک ٿي وئي سيني ۾،
لُڙڪ لاڙيان به ته ڇا لُڙڪ لِڪايان به ته ڇا؟
امن لاءِ جنگ ۾ وڙهندي منهنجو سر وڍجي چڪو،
سر جهُڪايان به ته ڇا سر نه جهُڪايان به ته ڇا؟

آخري نظم

زندگيءَ هر موڙ تي،
موت سان هٿ جوڙ ڪئي.

ڪجهه شعر

خوب پِي ڪانئي جو ميخاني منجهان اٿيابن،
اونڌي منهن لٿي ۾ ڪنهن در تي پيا هوندا سين.

*　　*　　*

بند بازار جي چوسول جي پٿر وانگر،
دل به پٿر ته سندم ذهن به پٿر پٿر.

* * *

مسجد ۾ ميلي بانگ ۽ گرجا ۾ وڳا گهنڊ،
هن شهر جي ماڻهن کي اچا لنڊ اچا لنڊ!

* * *

تمام رات انڌيرن ۾ چنڊ جئن چمڪي،
اوهان جي ياد ٿي آهي جا جاڳندي ٿي رهي.

* * *

دل کي جاڳايو تنهنجي درد انهين،
جئن ڪچي اننڊ مان آٿارجي بار.

* * *

ڪيترا ساوڻ جا دريا منهنجي اکڙين ۾ پيا ڦٽڪن اي دوست!
ٿورڙو پنهنجو نفيس ۽ نرم نازڪ ريشمي دامن سنڀال.

* * *

دروازي تائين آئين ۽ موٽي وئين هليو،
مون توکي ڪيترو نه جهليو ڪيترو پَٽيو.

ٻه واٽي تي

اوهان کي ته هٿ ۾ ڏيئي هلڻ وارا هر موڙ تي دوست ملندائي رهندا،
اسين زندگيءَ جي حسين ۽ جوان شاهراهن تي تنها جي آهيون ته ڇاهي؟
اوهان جي اڳيان سر بسجده رهيون زندگيءَ جون خوشيون عزتون نيڪناميون،
اسين بيوفا اکڙين جا ڪُٺل هن زماني ۾ رسوا جي آهيون ته ڇاهي؟
اوهان جي ته وارن ۾ جرڪندڙ ستارا رُپي سونَ جي راند رمندائي رهندا،
اسان جي نصيبن ۾ اونداهه ۽ ظالم ستمگر انڌيرا جي آهن ته ڇاهي؟
اوهان جي گلابي بدن جي وڳي جا سوين رنگ آهن سوين روپ آهن،
اسان جي مٽي ۾ ميٽي آهي ڪپڙا به ميرا جي آهن ته ڇاهي؟

روح رهاڻ جي ٽائيٽل ڏان

(لهر)

منهنجي ڏور ۾ ڦاسي وئي،
موراڪيءَ ڪان سوچاري،
اهڙي جهڙي سواهري،
اهڙي جهڙي سينگاري.

الگ آکھاڙا ھيٺ ٻُڪيا،
ڪارا ۽ ڪوجھا ڇورا،
پاڻيءَ ۾ ڇاوا لپنا،
ڪاريءَ ۾ ڏاڍا ڪُرڙا،
ڄڻ سيج جي سامھون چرڪا!

غزل

سرد ھوائون تيز ٿيون،
ڪُل ٿي ويون روشنيون.

پنھنجي شڪل پٺي پسجي،
چشني پاسي آرسيون.
لُوڪ ته ڪارو سمنڊ آھي،
ڪنھن جي لئي ھي زھر پيون.
تون پر ته لاھين پاسي ۾،
جيون ته ڪنھن جي لاءِ جيون؟

●

وڄ وڄ موتي ويري وڄَ،
کھَرو آھي دل جو گھاءُ.

مون جھڙي پرديسيءَ جو،
ڪھڙو ٿيندو آڌرڀاءُ.
ساري پنھنجو جُواڻِ پٽ(۱)،
روئي ويٺي منھنجي ماءُ.
اھڙو ڪوئي ڪولھي ڪو،
جھڙو منھنجو جالي ڀاءُ(۲).

الحمرا

(سائين ميران محمد شاھ جي ياد ۾)

دماغن جي باغن مان بادِصبا ھاڻ گذري ته گذري،
گلابن جي خوابن جو ڇا حشر ٿيندو،
محبت جي وادي- بي رنگ مان،

(۱-۲) مختيار ڏاھن اشارو آھي-امداد

ڪاروانِ وفا جهومندو ڳائيندو هاڻ ڪذري نہ ڪذري،
۽ ماڙيءَ تي جلون جو مهتاب جاڳي نہ جاڳي،
پياڪن مان پيمانا سرچن نہ سرچن-
سرِ بزم ساقيءَ جي ليٽڻ مان مئي،
هاڻ ڇُلڪي نہ ڇُلڪي-
رُڪل شوق ٻرچن نہ ٻرچن.
ڪٿي آهي سو؟
جنهن ڪان ديوار ۽ در ۾ هئي روشني،
رهگذر رهگذر ڪهڪشان هئي،
يتائيءَ جي ايتن جو ساحر،
ڪڇهريءَ جو ڪوڏيو، حسين صورتن جو ٻوڇاري،
محبت جي وستيءَ جو محبوب شاعر،
ڪٿي آهي؟
سو شيشہ گرِ نغمہ گر زالہ ڪاليءَ جو روحِ روان،
جنهن جي آغوش ۾ وسعتِ آسمان،
جنهن جي مُرڪن ۾ جرڪيا ٿي هيرا جواهر!
اڃا ڪيترن ئي خزالن جي رازن ڪان واقف نہ آهيون،
اڃا ذهن جي قرطبہ
ظلمتن جي لٽيرن ڪان لُٽجي پئي.
زندگي آهہ ويچاري حيران تنها،
پريشانين جا هزارين ئي حملا،
۽ لڙڪن جو محشر تي محشر.
ڪٿي آهہ اسپين جو شاهزادو؟
لذتڪن خيالن جون شهزاديون،
انتظارن ۾ آهن.
تصور جي الحمرا شمشان آهي!

غزل

اَڄ آهيان ۽ سندءِ غم آهي،
۽ مقابل سڄو عالم آهي.

ڪو تہ قاتل ڪي بيهاري ۽ چئي،
تنهنجي بسمل ۾ اڃا دم آهي.

هاڻ ويراني، راهِ الفت،
ڪوبه همراهه نه همدم آهي.
آءٌ خوش آهيان خوش آهيان آءٌ،
تنهنجو غم آهي ته ڇا غم آهي.

غزل

ماڻهو ماڻهو پٿر دل،
سپنا چڪناچور ٿيل.

دروازي جي چائنٺ تي،
اهي رهيو ڇو محبتُ ميٺل.

ڪنهن جي دل تي هٿ رکبو،
هرڪوئي هٿ قربَ ڪٺل.

هٿ ٻه آهن هٿڪڙيون،
پير ٻه زنجيرَ پيل.

ترائيل

دل جي ٻيڪار دلاسن جي حقيقت ڇاهي،
منهنجي خوابن ۽ خيالن جو مقدر ڇاهي–
منهنجي جذبات ۽ احساس جي قيمت ڇاهي:
دل جي ٻيڪار دلاسن جي حقيقت ڇاهي!

زندگي آهي ته هيءَ موت جي مُهلت ڇاهي،
ها الهيءَ سوچ انهيءَ لوچ جو محشر ڇاهي–
دل جي ٻيڪار دلاسن جي حقيقت ڇاهي:
منهنجي خوابن ۽ خيالن جو مقدر ڇاهي.

گيت

ڪاري ڪاري رات،
مٿان برسات،
نه وڃ، اڄ رات رهي پئو.

ويندين تون ته بهارون وينديون،
جيئنتائين تون پيو ويندين،
منهنجون پريت پڪارون وينديون،

وائسي تنهنجي وات،
سدائين ساٿ؛
نه وڃ، اڄ رات رهي پئو.

سرتيون سوين ميارون ڏينديون،
ڪونجون جيئن قطاريون وينديون،
لڙڪن جون به قطارون اينديون،
ڏسڪي ايئي ذات،
لڳي اٿي لات؛
نه وڃ، اڄ رات رهي پئو.

وڃڻ نه چاهين وڃڻ نه ڏينديون،
منهنجون آهون منهنجون دانهون،
روئي تنهنجي راهه جهلينديون،
بازي ٿيندي مات،
سڄي وٺ بات؛
نه وڃ، اڄ رات رهي پئو.

مٺڙي منهنجي مٺڙ

مٺي منهنجي مٺڙ آلولو،
چاچو ڏپ ۽ چاچو ڀولو،
مٺيءَ منجهه ملي ويندا سين؛
چاچو پنڪڻ چاچو رولو.

هيءَ نانانو هيءَ ڏاڏانو،
مٺي اوچڻ مٺي وڇاڻو،
مٺيءَ منجهه ملڻ جي ڪارڻ؛
منهنجو روح وتي ويڳاڻو.

نظم

منهنجي دل تي ستم ڪرڻ وارا،
خوش رهين شال غم ڏيڻ وارا.

مون ته هر موڙ تان پڪاريو هو،
هر قدم دل جو ديپ ٻاريو هو،
توئي پنهنجي ڪشتي لهاريو هو،
خوش رهين شال...

زندگيءَ جي اداس راهن ۾،
ڏوڙنهي ڏوڙ ۽ ٽڪاهن ۾،
آس ۽ آخري پساهن ۾،
خوش رهين شال...

هاڻ لڙڪن جي بي زباني آ،
بس اها اينهن جي نشاني آ،
مهربانن جي مهرباني آ،
خوش رهين شال...

ڪالهه-اڄ ۽ سڀاڻي

ڪالهه جا آهي وئي، ختم ٿي وئي، دفن ٿي وئي ماضيءَ ۾
ڪالهه جا گذري وئي، ڪالهه جا وسري به وئي
ڪالهه جا زرد پنن والڪي ڇڻي ويئي، ۽ ڇڙواڳ هوائن ۾ آذامي به وئي
رات جي پوئين پهر تيز هوائن ۾ ڏڙيئي وانگي اجهامي به وئي
ها انهيءَ ڪالهه ڏنو ڇا ۽ ونئي ڇا وئي
ڪير تو ياد ڪري، ڪير ڀلا ويندو آ؟
ڪير تو زخم ڳڻي ايتري فرصت ڪنهن کي؟
ايترو وقت ڪٿي، ڪير رُلل لڙڪ مٽيءَ مان چونڊي؟
جهول قاتل ٿي سهي، ڪير ڇٽيل پن ميڙي؟
ڪير تو ترسي ڀلا، ايتري مهلت ڪنهن کي؟
ڪالهه پنهنجي هئي يا ڪانه هئي، ڪير ويهي بحث ڪري؟
”اڄُ“ جا سورهن ٿي سينگار ڪري آئي آ
سينڌ ۾ الڊلئي رنگ ڀري آئي آ
”اڄُ“ جا زنده حقيقت آهي
”اڄُ“ جا تنهنجي ۽ منهنجي آهي
”اڄُ“ جنهن ڪالهه جي ڪُک مان ٿي جنم ورتو آ
”اڄُ“ جي گرڀ ۾ پلجي ٿو پيو سونَ ورن سڀڄُ سڀاڻي جو سڄُ
۽ آهي راهون آهي موڙ جي اڄ تائين ڏٺا ڪنهن ناهن
اڄ آهي راهون لتاڙيون ۽ آهي موڙ آڪرون
”اڄُ“ کي سونهون ڪري هٿُ ڏئي هٿَ ۾ هلون
گيت جهونگاري هلون،

ساهہ کي سرهاڻ سان سينگاري هلون
"آج؟" سورج سُکيءَ جهڙا سپنا
مست ليٽن ۾ سمائي هلون منهنجا سائي!
جيپ َ ڦلڻائي سهي
هر َ چيڪلائي سهي
ڪنهن نہ ڪنهن موڙ تي اي دوست، سپاڻي جو اڪورو ۽ لڻون
سونَ ورن سيجَ سلامي ڏيندا!

سنگتراش

"...
جي چوڻ چاهين چئي ڏي
جي لکڻو چاهين چئي ڏي
چو تہ ماڻهن کي پڌڻ جي لاءِ خلقيو ڪولہ ويو آهين رکو
ڪيت ڪو ڳائي سگهين ٿو تون تہ وڏي واڪ ڳاءِ
جي نہ ٿو ڳائي سگهين، ڪا دالهن ڪر
جيپ َ جي ڪيجي وٺي آهي تہ چاهي
رَتَ َ جي ڪرڙي تہ ڪر
ڪجهہ تہ ڪر--او بيخبر پٿر نہ ٿي
هيترو هاجو سهي تون ماڻ آهين
..."

آءُ پٿر ساڻ ساري رات سر ٽڪرائيندو
رئندو رهيس رڙندو رهيس
پوءِ آهيٺي لڙڪ پٿر تي ويا
۽ آهي رڙيون بہ پٿر تي ويون
لفظ ڪولڪا ٿي ويا
سالت ٿي وٺي لات سا
جا ڪلهن تان ڪنڌ ڪوريندي هئي

سون کي ايٺن لکو:
جڻ سان بہ پٿر ٿي ويو آهيان،
مٿو--،
جارُ پنهنجو پيو آئي ڪوريٽڙو!

اڄ مان شروع ڪيل نظم

جيون جي الڏي ٻرائين ڏکَ تي
مرڻ گهڙيءَ تائين

(شايد اِن کان پوءِ به)
ٻٽون ٻٽون ٻرن سان
ٻُنيان رَت جي ليڪ ڇڏيندو
هلندو رهندس هلندو رهندس هلندو رهندس
منهنجا سائين!

دل ۾ دکندو ڏُکُ ڪٿي
منهن تي ميٽيءَ مُشڪُ ملي
اسراڙ بليڊ سان چيري
ريٽي رَت جو تيلڪ هڻي
ٻڙا جي ٻرائين ٻَٽ تي
رَتو رَتُ هٿن سان
ٻُتُ ڪٽير ۾ هيڪل رَت تي
ڏکڻ آتر اولهه اوڀر
وڙهندو رهندس وڙهندو رهندس وڙهندو رهندس
آخر تائين!

نظم

جيتري ٿي حسين آهين تون
اوتروئي جوان آهيان مان

آرزو جو يقين آهين تون
حسرتن جو گمان آهيان مان
هيءَ وڇايل زمين آهين تون
هُو جهُڪيل آسمان آهيان مان
جيتري بي نياز آهين تون
اوترو مهربان آهيان مان
تون ته پونم جو چندرما آهين
منهنجي اکين ۾ ڏِس ليٽو پائي
ايرو ۽ کهرو سمنڊ آهيان مان
تو سان هر لهر لهر پيار ڪري

غزل

سُولا سُولا ڦاٽي ڪهاٽ
ڳهريل ڳيروئن جا ڳاٽَ

چِرڪي اٿي جا تنهنجي چِپرَ
چاٽ چٽي تارن جي چاٽَ
دل ۾ روشن ڏک جو ديپ
ٻاهر ڪيڏي آهي ٻاٽَ
تيلي ٿي ٻاريان ٿو آءٌ
آجهي ٿئي آ هرڪا لاٽَ
ٻِرهه چُميا ها تنهنجا چَپَ
ٻوئين ٻهر ٿئي هئي ماتَ
جيتان هَلي آيو "امداد"
ڪاريهرَ جي آهي واتَ

خواب ۽ خيال

لـ اڄ لـ اڄ منهنجي خوابن ۾ ۽ خيالن ۾
لـ آءٌ تنهنجو پيارو لـ تون سندم دلدار
اها ٻـ ڪهڙي وفا ۽ اها ٻـ ڪهڙي ريت
اها ٻـ ڪهڙي محبت اهو ٻـ ڪهڙو پيار
تہ رُئندي رُئندي وڃي گذري مند ساوڻ جي
۽ کِلندي آلندي وڃي گذري منهنجي پرمان بهار
۽ تون الائي ڪٿي ڪهڙي ديس ۾ چُپ چاپ
ڪلهن تي وارَ ڇڏي ۽ ڪٿين هٿن ۾ ستار
۽ تنهنجي دل ۾ وهي آءٌ ڳايان ديپڪ راڳ
۽ تنهنجون اکڙيون ڇڙي ڇڏين ميگهه ملار

انهيءَ آداس شام جي نانءَ

جوڀن جوڀن ساوڻ جو دريا هو
آءٌ ڪناري تي پياسو پياسو
حيرت ۾ مان هٿن ٻار ڏسان ٿو
لهر لهر تي لُڏندڙ لمندڙ

ٺهندڙ ٻرندڙ سورج ڪرڻا
جوڀن جوڀن ماڪ جو دريا هو
آءٌ ڪناري تي پياسو پياسو
ڪيڏي سڪ مان ٻيئو آهيان
پٺي ساوڻ جي اوسيئڙي ۾
جهسيٽائين
لهر لهر ۾ پنور نہ ٿئي
لئين سورج جي اڪرڻ ڪارڻ
اولدهہ الذوڪار نہ ٿئي
تون ئي منهنجي سوچ جو سورج
تون ئي ڏاجُ ڌَرتيءَ جو
جيسين تون هِن پار نہ ايندين
اولدهہ الذوڪار ئي رهندي

ڪو بہ چهرو تنهنجي چهري کان حسين ڪونهي ڪو

ڪو بہ چهرو تنهنجي چهري کان حسين ڪونهي ڪو
هن سڄي شهر ۾ ڪو ماهہ جبين ڪونهي ڪو
تنهنجي اکين جي اها گهُورَ تيکي ۽ گَهري
منهنجي سيني ۾ لڳاتار وڃي ٿي لهندي
تنهنجي ڪپڙن جا اِهي ريشمي کهُنجَ اطلسي ولگ
جن جا بخيا منهنجي هر گهُورَ تي آڏڙي ٿا وڃن
پوءِ اِن گهُورَ کي کوڙو بہ چڱو لالو ڏئي
تنهنجي دل ۾ بہ جي جاڳي پوي هي شوقِ هَوس
تہ رڳو ايترو توکي ٿو ٻڌائي ڇڏيان
تنهنجي خاطر منهنجا دروازا کُليا پيا هوندا
دل جا دروازا ڪڏهن بند نہ ٿيندا توتي

جاڳو

اي آڀاڳوا
ننڊ آهي ايڀاڳ جاڳو
رات آهي آجهاڳ جاڳو
جاڳ آهي سڀاڳ جاڳو
اي آڀاڳوا

اي سَڀاڳوا
وقت جنهن ٿو وري وَرو ٽئن
جيئن سورج ڀري ڀَرو ٽئن
جيئن جـوڏا مـرن مَرو ٽئن
اي سڀاڳوا

اي سڀاڳوا
جاڳيو جڳ جهان جاڳو
جاڳيو آسمان جاڳو
ماڻيو بخت ڀاڳ جاڳو
سنڌ آهي سهاڳ جاڳو
اي آڀاڳو
اي سڀاڳو
جاڳو
جاڳو
جاڳو

بيت

● علي محمد خالد ٺٽوي

ڪنياتا ڪٺي وچ، پرين ڏي پيغام،
ويلو وڇوڙي ۾ وچ ۾، ڪج نہ ڪٿ قيام،
لڳي ڏئيءَ جي لام، ساجهر پهچج سڄڻين.

ساجهر پهچج سڄڻين، ڪج نہ ڪٿ قيام،
پهچڻ سان پرين کي، ساري ڏج سلام،
ٻڌائج ٻهڳڻ کي، ڪري قرب ڪلام،
تہ سوا تنهنجي سپرين، صبح توڙي شام،
ڪاري آهي قيام، انهيءَ پهر الدر ۾.

ڪنياتا ڪٺي وچ، سنيها ساري،
ٻڌائج ٻهڳڻ کي، هنجون تون هاري،
تہ ورهہ آهي وجود کي، محب وڏو ماري،
تو ان تنهنجو 'خالدي' گهنگهر پيو گهاري،
والي شل واري، تنهنجي واڳ وطن تي.

ڪنياتا ڪٺي وچ، سور ڪري سوغات،
آڏامي عجيب وٽ، رسي رات و رات،
هيڻن جا حالات، ٻڌائج ٻهڳڻ کي.

ڪنياتا ڪٺي وچ، ليالو ليٺي،
پيرن وٽ پرين جي، ويجهو تون ويهي،
ڏاتر لڳي ڏيٺي، اچج حال حبيب کي.

انهيءَ پهر الدر ۾، ايرَ جي آهي ٻچار،
جدائيءَ ۾ جالب جي، لاهي قلب قرار،
رويو زارو زار، ويهيو وِهايان راتڙيون.

ويهيو وهايان راتڙيون، سامهون اتر سر،
اچڻ لائي عجيب جي، آڏيءَ ۽ امر،
صدقي ڪريو سر، ويٺي آهيان وات تي.

● پون سنڌي

ماڻهو ماڻهن جهڙا، ڪو ڪي مرد مٺير،
اوير ۽ سوير، رکن آلکو لوڪ جو.

ماڻهو ماڻهن جهڙا، ڪو ڪي ماڻهو موتي،
مٿي جنين اوتي، محبت سنڌي ملڪ ۾.

ماڻهو ماڻهن جهڙا، ماڻهو ڪي مالجهي،
صبح ۽ سانجهي، ڪن تا سودو سچ جو.

ماڻهو ماڻهن جهڙا، ڪي ماڻهو ماڻڪ،
صاف سدا سالڪ، دور رهن جي دنيءَ کان.

ماڻهو ماڻهن جهڙا، ڪو ڪي مٺيادار،
سوري تن سينگار، موتڻ پاڻن ميهڻو.

ماڻهو ماڻهن جهڙا، ڪو ڪي مرد ملوڪ،
جنين جو سلوڪ، سريکو رهي سڀن سان.

ماڻهو ماڻهن جهڙا، ڪو ماڻهو ڪي مهان،
سرڙو ڏئون دان، سرڪي پنهنجي ملڪ لاءِ.

● "بشير" سيتائي

ڪڏهن ايندين ڍول، اچين تہ آس رکان،
لهندا ڏکڙا ڏول، ايندين جي عجيب تون.

ڪڏهن ايندين يار، اچين تہ آس رکان،
ويهي واٽڙين تي مان ڪيان انتظار،

لهن سواجهون من جون، ٿئي قلب قرار،
حاصل ٿئي هڪوار، درشن تنهنجي ديد جو.

وڃي وئين ڏور ڪري ڏاڏائي،
باقي جيئڻي جڳ ڪي وڃان منجهه هائي،
تنهنجو پيار پڪاري ٿي منهنجي تنهائي،
آهيان سودائي، سودائن ۾ سپرين.

رکي وئين ڪيئن، ديوانن سان دلگ،
تون جو رُئين رسئا! ڏيهه ڏٺا هي ڏاگ،
تنهنجا سارا سنگ، ساري روح سڙي پيو.

سڀ ڪهڙي سهنا، وڃي وئين ڏور،
سندون منجهن جيئن، تيئن وڃي دل وملور،
ڪري مون مجبور، مارين ٿو محبوبڙا.

ساريندي اي سپرين! پيو اڙڪ اڙي،
تنهنجي سڪ جي سيڪ ۾. وڃڙا سند سڙي،
توبهه! توبهه! گهوريو گولڊر هڪ گهڙي،
تولئه روح رڙي، ماندو ٿيو محبوبڙا!

وڃين وئين ڪيئن، غيرن سندي گود ۾،
صدما سور ڏئي وئين مون کي ماري جيئن جو تائين،
هولڊ نه ڪرين ها هيئن، ته جئي ها هي جند ڙي.

ڏسريو سارو ڏيهه وڃهي واسينگن جا وير،
تو بن منهنجو ڪير، آهي هن سنسار ۾.

ڏسريو سارو ڏيهه، برهه ڪيو بدنام،
مون وٽ اچي ويهه، پيا سڀ ان ڏئي.

ساجن ڪونهي ساءُ تو بن هن سنسار ۾،
مون کي ماري وجهندو تنهنجي غم جو گهاءُ،
آئيندءِ الله، وصل جي وائي ڪجان.

پياسو ٿي پياسو، مان ٿي تنهنجو رند،
آهيان آسرولد، جالي تنهنجي جام جو.

بولي بي نه بوليان، رکو تنهنجي تات،
لطر سان اواز اچي غريبائي ذات،
اڄ سيان يا رات، پيرو ڪج "بشير" ڏي.

● ادل سومرو

پيچي پنهنجو بند، پلئيو آ پاڻي،
ساڻون ٿيءُ ساٿي، سادن سالگيڙن جو.

پاڻي پوٽ پٽن، پڪا پٽڻ پسيا،
ادل سپ آجهيا، ڏيئا ڏوٿيڙن جا.

جنجل ۾ جڪڙيا، مارو موچارا،
پڇڻ ۽ پارا، سيئي آين سيڙ ۾.

لڪي ٿمر ساڻ، نڪي ڪائي واهڻ،
آئي اي الله، اوني اوهان جي آسري.

پاجهارا پاجهه ڪر، ڏس مُ عيبن ڏالهن،
داتا سٽي دالهن، امن ڏي امان ڪي.

ڏکيا ڏوٿيڙا، آجهو نه ڪا اوٽ،
پاڻي ڪر تون موٽ، منهن مُ آءُ مارن جي.

ادل اِجهي آسيا، جهالڪي چڏي جوءِ،
بوءِ پاڻن تي بٺوءِ، هولڊي ڪين پهنوارن جي.

ٿولا ڪيو ٿهان، مارو ويڳاڻا،
پولڪيون ۽ پاڻا، لڳن تنين اوپرا.

بي گهر ۽ بيوس، سالڪي ستايل،
چهرا ڪومايل، ڏسو ڏوٿيڙن جا.

مارو مولجها مُ ٿيو، نڪي ڪريو غم،
ويندو ڏولڪر ڏمُ، واليءَ جي واهر سين.

ٺاهر ٿيندي ايٺ، پاڻي ونندو ترڻ،
ڏوٿيڙن جو ڏرڻ، آهي بند ڏي ڏينهڙا.

ڪافيون

● خاڪي جويو

*

آيـل جيڏيون آئـيـو، ڳـوڏڙيـو ڳرلار ۾،
سوز سمايل ڇـا نـه آ، پيچل جـي پڪار ۾!
ساوڻ آيو سهج سان، آءُ ٻرين تون اوڏڙو،
من ڪي آئي موج آ، ڪنوڻين جي ڪلڪار ۾.
آءُ تـه ويٺي اوريان، ڏولـڳر سارو ڏوريان،
ڳهوٽ مٿان ڳهر ڳهوريان، وندر جي وڻڪار ۾.
ميهر جـي ميلاپ لـئـه، پوري پيلو پرجهلو،
سهٽي آئي سير جـي، ڇولين جـي ڇڇڪار ۾.
ڪاڪ آڏائي خاڪ آ، ڪنول ويا ڪومائجي،
سـوئـيـو نـاهـي ميندرو، سـومـل انتظار ۾!
ٻـيـڙا ڪاهي ٻـار ۾، ترهـا آئـي تـار ۾،
هاڪاري هوشيار ٿـيـا، ونجارا واهـار ۾.
'خاڪي' تنهنجو خيال آ، هيڏو منهنجو حال آ،
سٽبو ڪُٽبو ٿـورهان، سورن جـي سنسار ۾.

● غلام نبي عاقل

*

ڏولـڳر ڪيئن سان ڏوريان، ٻـيـا ٿـا چاڪ چرن،
ٻـيـا ٿـا چاڪ چرن، هينڙي ڦٽ هـُرن.
ڏاڍهن، ڏيرن جـي ڏاـا، سي ٿـا سور سرن،...
هينڙي ڦٽ هـُرن.

جبل ڏٺا جي جان کي، سي ٿا جهير جهُرن،...
هينئڙي ڦٽ هُرن.
جن جو هاڻ هنجي ويو، ڏونگر سي ته ڏرن،...
هينئڙي ڦٽ هُرن.
رت سان جيکي رڱيون، سي ڪئن ھند ھرن،...
هينئڙي ڦٽ هُرن.
جتن سنديون جيءَ ۾، ٻاجهون ٻين ڀَرن،...
هينئڙي منجھ هُرن.
'عاقل' الفت واريون، دليون گهوٽ گهُرن،...
هينئڙي منجھ هُرن.

● بهاول خان لغاري

*

شال اچي آري، موٽي ماڳ تي،
او جالب لٿي آءٌ ٽيندس جوڳيائي.
جاني سڄاڻي ڇوري ڇڏي ويا،
ڏوهڻ سمجھي ڏاري ڏاري.
ڦوڙائي تو فراق جي الا،
جان منهنجي ڳاري ڳاري.
اندر چاڪ ڇڪن ٿا اديون،
مهڻن لوڪ جي ساري ماري.
ڪنديس خان پنهل سان جيڏيون،
ڳالهه اها آءٌ ساري ساري.
'بهاول' ڇئي بلوچ جو،
برهه لڳو ٿم باري باري.

● نظير ٽڪڙائي

*

ڳالهيون تنهنجون ڳچ، او ميان،
لڙڪ ليري ڪيئن ڇڏيندا.
سينو ساڙي پاند ٻه جائن،
لڙڪن جي لالچ، او ميان...

دل کي دوست دلاسن ماريو،
اچڻو اٿيئي اڄ، او ميان...

آءٌ ڪميڻي ڪوڙي آهيان،
تون تہ سڀورو سچ، او ميان...

لاهي ”نظير“ جي حجت هاڻي،
ٻريو ٻاڻ ٻرچ، او ميان...

● ”عاجز“ آچڻ

*

تڙ تماچي جام آيو، نُور لوري ٿي وئي،
مَنّي ملاحن جي سموري، آس پوري ٿي وئي.

سون ٻنگلن سانيائيون، جام سان مُرڪي مليون،
ڪانڌ سان ڪينجهر ڪناري، هيج سان هُرڪي هليون،
معاف ٿيا محصول تن تان، دور دوري ٿي وئي.

هولڻ هيون ڪي لک هزارين، راڄ ۾ زانيون گهڻيون،
چيٽ چُلر جن جي بدن ۾، راڄ رائيون سي ٿيون،
سيند سرمي ڪان سواءِ، اوري حُضوري ٿي وئي.

مَنّي ملاحن ساڻ ”عاجز“ جام ائي جاريون هيون،
ٻانڻي ٿي جام اوريءَ سان ڪلي ڪاريون ڪنيون،
چيٽ چُلر خوشبوءِ ڪکيءَ جي جڻ ڪٿوري ٿي وئي.

● شير محمد شاهہ ”مختار“ نقوي

*

جڏهن ياد تنهنجي اچي ٿي آياري،
رڻ روز اکڙيون سچڻ سڪ سان ساري.

ڏکن ڏيل ڏاري ڪيا دل ۾ ڪهارا،
سڙي سوز، سڪ ۾، ٿيا سال سارا،
اڳڻ اڄ او جالي، جڏي وچ جياري...

ٻنهي لاءِ ٻرندو، ۽ منهنجو ساٿي،
ٿيو مَن آ ماندو، ۽ سورن ستايو،
ملي وچ تون جهڙي، مٿان موت ماري...

اوهان جي اچڻ جي، انتظاري،
اڃين ارت جي تو، ڀي ماڻ ٻماري،
سڄڻ تو سوا اِج، دُکي دل ٿي کاري...

هي "مختار" تنهنجو، غمن ۾ گُذاري،
ڪري ياد هر هر، اکين سِيسر هاري،
ڏئي وچ دلاسو، سڪايل پُڪاري...

● ادل سومرو

*

ميٺي ميڪ، الدر آکين، هتر هتر جن جي هَورَ،
الوميان ايندا، ساجن ميٺي.

قلب ۾ ڪيرَ لڳل آ، جن جي، ٻل ٻل جن جا ٻَورَ.
جن جي خاطر جيءُ جلائي، ستوَ ستا سي سُورَ.
دردن ساري دل وچاري، کهائيو جنهن کي کهَورَ.
ٻئين ڪان مُنهنجو موڙي جن لئه، راجَ ڪيا رنجُورَ.
الوميان ايندا، ساجن ميٺي.

واڪي

● سرو پچندر ”شاد“

هيءَ سُرُ، هيءَ آلاپ، آيل مون کي گهائن ٿا!

مُند مينهوڳي، رِمِ جهِمِ ٻرکا، سُرُ ساهه جو ميلاپ،

هيءَ سُرُ، هيءَ آلاپ، آيَل مون کي گهائين ٿا!

ڪڙ ڪڙ ڪينوڻ ڪنوي ابن تي چڻ وچڙيل جا ورلاپ،

هي سر، هي آلاپ، آيل مون کي گهائن ٿا!

پريت جو پيو پڙلاءُ ڪنَن ۾، آڏري ويا سڀ پاپ،

هي سر، هي آلاپ، آيل مون کي گهائن ٿا!

جو دَمُ پريت ٻنان تو گذري، سو دَمُ آهي سراپ،

هي سر، هي آلاپ، آيل مون کي گهائن ٿا!

پريت ڪريو ڙي، پريت ڪريو ڙي، ڇا جا جڳ(۱) ۽ جاپ،

هي سر، هي آلاپ، آيل مون کي گهائن ٿا!

هي سر، هي آلاپ،
آيل مون کي گهائن ٿا!

● عنايت بلوچ

ساروٽڙن سان سنهنجو لکيو آهي ازل ڪان انگ آلا،
سُلڪ ملير سوا هي دنيا آ مون لئه جهرجهنگ آلا.
سنڌ سندو ڪو ثاني ناهي، دنيا جنهن تي دنگ آلا.
پوکون جنهن جون پياريون پياريون، سونا سونا سنگ آلا.
سُنڌ ملهاري پولڊون پرن، سهڻين تين سارنگ آلا.
ڪانگن چو ڪيا ڪانگيرا آت، آڏاندا ها جت ڪنگ آلا.
دشمن سان پر دُولهه دريا، جوڻي پنا جنگ آلا.
سارا سنڌي ’هوشو‘ ’دودا‘ آهن سڀ اژدنگ آلا.

---

(۱) جڳ = يڳي، هوَن، آهوتي.

● الطاف عباسي

جنهن کي سڪ سان سوهڻ سڏي سو واڪي ڪيئن نه وري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

ترب منهنجا ڏئي ڪوٺ ڪنواري سڏ سان ليئڻ پري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

لڇمي ڌوئي سينوءَ کي ڏئي ڀسو سڏ ڪري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

چوريون چال ڏين واهڻ ۾ ڪنهن جي ڪيئن سري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

نڪرائي ننڍ ڏات اماڻي اوري اپار ڪري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

سهڻيءَ جي سڪ سيرت جهڙي ميهر ڪيئن اڻ سري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

ڀات اولاد ۾ چوڏهينءَ چنڊ جيئن ڪنهن جو ٻول ٻري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

سنڌو ماڪ رتڻ چاهي ٻوءِ اهاهي ٻنڌ ٻري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري.

دک ڪان داڀهون دس ڪري، ميان سڏڪا سنڌ پري،
ونجارو واڪي ڪيئن نه وري،

● رحيم بخش "قمر"

سُرور اڄ قسمتين ساڳَ،
دلبر مون ڪان ڌار ٿي ويندو،

هاڪ ڦٽيءَ تڪ ڪڏجي رهڻ جي،
سڄڻ ڪٽنئي اڄ ساڪَ،
دلبر مون ڪان ڌار ٿي ويندو،

ڪاري ڪاري، پردي واري،
ليل تان لاهي اڄ لاڪَ،
دلبر مون ڪان ڌار ٿي ويندو.

آيرين مٿان ٻرسات جا تارا،
ڏکــڙا ڏجـنهـن اُــا ڏاکَ،
دلبر مون کان ڏار ٿي ويندو.

ڪکڙ ۽ ڪنڊڇي لات اُــ لنبجو،
رازق جـــي ٿـــوَ راکَ،
دلبر مون کان ڏار ٿي ويندو.

گل، ڦل، غنچا، مکڙيون ماکيون،
ڊامـــڻ ٿيـــو پـــا ڊاک،
دلبر مون کان ڏار ٿي ويندو.

● "عاجز" آچڻ

اَڄ ٻرين ٻل ويهي ٻارا؛
ويهه تہ دل جا درد سٽايان.

ڪيئن ٻئيو هو تو ٻن مون لئي، ڏلگُ ســـورو ڏيهي ٻارا،
ويهه تہ دل جا درد سٽايان.

ڪئين ڏلدا ٿئي طعنا جيڏن، جيئن وئــهــن ٻـرڏيــهــي، ٻارا،
ويهه تہ دل جا درد سٽايان.

سور صدين کان ساليد جيکي، سي تہ ٻڌي ڪر چيهي، ٻارا،
ويهه تہ دل جا درد سٽايان.

اڄ اڄـي ڪو آب اکين مان، ســور ســندر تــي ٿيهي، ٻارا،
ويهه تہ دل جا درد سٽايان.

جيسين "عاجز" آهه حــياتي، تيسين تہ وچ ۾ ڏيهي، ٻارا؛
ويهه تہ دل جا درد سٽايان.

● "نقاش"

رات رُڻاري ٿي، وي راڻا هاڻ تہ لهہ ڪا سار.

من بــادل مان ٻوندون برسن اکڙيون مينگهہ ملهارــ
هاڻ تہ لهہ ڪا سار.

راتين جــا رولاڪ گهٽا مــون ڏينهن ڏلگي ڏاتــارــ
هاڻ تہ لهہ ڪا سار.

ڪيسين لڪندا لوڪ ۾ جن ڪئي ايئن ڪيو اروار،
هاڻ ته لهه ڪا سار.

سرت جي پيالي پيئن ڪئي اي سمارا ڪا اڄ سمار،
هاڻ ته لهه ڪا سار.

وهُ سيڻ ڪاڻ ڪيئن ڪندا ڇنو آديسي انڪار،
هاڻ ته لهه ڪا سار.

اڻ "انقاش" ٽري ٽو ٽالو، لنبد لهه ڪر ٽون يار،
هاڻ ته لهه ڪا سار.

● منير سولنگي

ويڙهيچا وهن، الوميان! ويڙهيچا وهن!

سارو ملڪ ملهر ۾، آءٌ ڦابو هت ڪونهن.
الوميان، ويڙهيچا وهن!

دولهان درد فراق جا، ٿا دل ۾ روز دکن.
الوميان، ويڙهيچا وهن!

بوليون ٻاٻاڻن جون، ٿيون هيردي منجهه هُرن.
الوميان، ويڙهيچا وهن!

ساليهر ڏاڍي ساهه ۾، سا اوني لاکڻن.
الوميان، ويڙهيچا وهن!

ٿاريچن جي ٿاڪ تي، ٿيون ڪنوٽيون روز ڪنون!
الوميان، ويڙهيچا وهن!

جن لڳ وڻي ليمر وهاڻان، سارو شال سلن.
الوميان، ويڙهيچا وهن!

● ادل سومرو

اسين آديسي آهيون يار، ڪهڙا پنهنجا ٽول ٽڪاڻا.

دلق اسان جي دولت سائين، مڏين مالڪ ااهيون يار،
اسين آديسي آهيون.

ڌرتي پنهنجي پرائي آ، آپ ڪي اوٽ پٺايون يار،
اسين آديسي آهيون.

ٻر ٻَاري مور مَ ڪھاريون، روز وڃڻ جون وايون ٻار،
اسين آديسي آهيون.
ڪٿهن ته گل ڦل، سبزا ساوڪ، ڪٿهن ته رڻ وسايون ٻار،
اسين آديسي آهيون.

● مهيسر "خادم" رفيقي

ايندين منهنجا حبيب! راهون تنهنجون روز لهاريان.

تنهنجو آهيان يار مان تنهنجو، توکي ٻرتل آهي غريب:
راهون تنهنجون روز لهاريان.

هوت هميشه حب آ تنهنجي، آهين لڌر جو نصيب:
راهون تنهنجون روز لهاريان.

ڪر اِ وڇوڙو رهه اِ ڏوراهون، اوڏو ٿيءُ قريب:
راهون تنهنجون روز لهاريان.

"خادم" ٿي مان تنهنجو رهندس آهين تن جو طبيب:
راهون تنهنجون روز لهاريان.

دوها

● نياز همايوني

عشق اسان جو صدا ازل جي اسان ٻهار جي ٻاک جتان،
مرڻ جيئڻ ۾ سوپ اسان جي سرمستن جي ساک جتان.

جڏهن بہ سچ ۽ سونهن پڪاريو اسان جلال ۾ آياسي،
جنم جنم ۾ جوڳي ٿيجي جهنگ سيال ۾ آياسي.

اسان آهي منصور ميان جي سوريءَ لاءِ سهاڳ ٻڌيا،
ڪوڙ گهٽا ڪهرام ڪيا ته بہ سچ جو نيٺ سهاڳ ٻڌيا.

دليا ساڳي ٿردل جنهن پريا لڳر برباد ڪيا،
اسان اهي ئي ديوانا جن ويرانا آباد ڪيا.

دوست اسان جي ديس ۾ آيو پيچل جو ٻهروپ وٺي،
اسان اهيءَ لئي ڪنڌ ڪپايو راءِ ڏياچ جو روپ وٺي.

حسن اسان جي حضور ۾ آيو سانگ رچائي سير چڙهي،
اسان آتاهان ٿياسين انين جڻ چالبوڪيءَ تي وير چڙهي.

يار اسان جي هٽ تي آيو سئن هنيائين ڪداگر ٿي،
اسان اهيءَ کي ڏني ڇڏيوسين دل جو دان تولڳر ٿي.

درد اسان جي در تي آيو ڪاريهر جي ڪاهہ ڪري،
اسان انهيءَ کي ساهہ ۾ سانڍيو چوڏس وارا چاهہ ڪري.

وقت اسان جي وات ۾ آيو ڏولڳر جهڙا ڏالوَ ڪري،
اسان اهيءَ تان آڪري وياسين ڪڪرن واڳي چالوَ ڪري.

مانهون اسان جي اڳڻ ۾ آيا ريت ڪريت جي ڪٿا ڪٿي،
اسان قلندر والڳر ڇڏيا سي ڌرم ڪرم جا ڪٿا ڪٿي.

اسان اهي ئي ديوانا جي عشق ۾ ٻاڻ ملهائي ويا،
ٻار اهي ئي فرزانا جي ڪڏهن بہ توڙ نڀائي ويا.

نرالي مان فيض نہ ڪنهن کي هرڪو پنهنجيءَ مستيءَ ۾،
ديوانا ڪي دل ولدرائن ٻيڪان جي بستيءَ ۾.
عشق ۾ ڪيئي چڪر آهن ضرف تہ سر جو صرفو ناهه،
يار ”نياز“ تو ڇاتي سمجهيو عشق ڪرڻ ڪو ڇرچو ناهه.

• ”ولي“ دائود پوٽو

ڪهڙو ساوڻ آيو سرتيون، ڪهڙي ساوڻ سوچ،
ڪنهن تي ڇانو لٽجي ويندي، لڳن لڳن جي لوچ.
ڪهڙو ساوڻ آيو سرتا، ڪهڙا مينگهه ملهار،
جٺي ۾ سڀ گل ۽ ٻوٽا، روئي منهن بهار.
ڪهڙو ساوڻ آيو سائين، ڪهڙي ساوڻ ساک،
لاهي ولندو لڄ وڻن جي، اوڻيءَ لوڻيءَ لاک.
ڪهڙو ساوڻ آيو سنڌڙي، ڪهڙي ساوڻ سار،
جهوري ڇڏيائين جهوڻ سان گڏ جهالڪيئڙا جولجهار.
ڪڏي ٻود سان آندي بادل، بدي جي برسات،
سوڳيا سوڳا سرکهه پکيئڙا، ماڻهن ڪاڪي مات.
هوسٽ ڀوسٽ رکهه ۽ راڙو، ايشن ستبا نيپور،
ڏولڪر ڏولڪر ڏار وڏا ٿي، جاڻ جاڻ جهير.
چڻ چڻ چن تي مينهن منهن تي، بادل بس نہ ڪن،
ور ور ڪانئي وڄ وراڪا، ڪهڙا وهڪ وهن.
آئري الري آيا آپ ٿي، ڪڪر ڪارونيار،
رم جهم رم جهم ٿڌي ويٺي، ماڻهوءَ مالهوءَ مار.
جل ٿل جل ٿل ساري ڌرتي، ڪڪرن ڪارو ويس،
بولدن بولدن راهه وسالي، دکي آ سارو ديس.
راڳا راڳا راڄ ڏسي اٿن، رات رلو ٿي اروڙ،
لکهه لکهه جي لوڏ لڪايو، وانجهيءَ والجهيءَ وروڙ.
واچوڙن ۾ ويڙهجي آيا، اڻسونهان الهوهه،
منيءَ ورتا مڙهه مولائي، ربت سان روئن روهه.
سنڌڙي سوچي سنڌو آلهه، ايڏي اٿن لس ليٽ،
واهن واهن وسندي وسندي، پوڙهه ڪئي پيٽ.

ساٽ ساٽ ۾ اٿلي آئون، ساوڻشا مهراڻ،
ڏس ته ڪٿان اڄ آئي تنهنجي، ڇولين ۾ ڇڪتاڻ.
ڪيڏي تنهنجي دهشت دريا، ڇڙواڳا سڀ ڇوڙ،
هنن هنن جي بيندي لوڙهيش، مٽي مٽي جا موڙ.
ڇالڻ آئيسن ڇوهه ڇنڊيندو، ڇالڻ ٻانڌ ڇهڄ،
وڳ ڪان وڇڙيون ور ورتيون، ويڳاڻا هن ويڄ.
پينگ ڏسي پنهور ڪي پينر، پٽڪيا سسئي ڀاڳ،
لائون لهندي لڙهي ويا هن، لاڏي لاڏيءَ لاڳ.
مارو ٿي تنهنجي مارن جا ايڻ، ڳجهون ٿيون ڪاڻ ماه،
ٻروس ٻروس ٻيا ٿي ٻٽ تي، ڪواهي انهن ۾ ساه!
ماڄهي ماڪ مليرجو روئي، لڙهي آ جنهن جي لوه،
ساڄهه سويري سالڪي ساري، سور سور ڪي سوه.
مومل نومل منجهه ملي اڄ، سائي متيءَ ماڳ،
ڪيئن زمي وهو راڻو جنون سان، ورتالين ويراڳ.
ليٽ لڙهي ويا ڇرواهن جا، ڇيٽا ڇمٽا ڇوڳ،
ڇارڻ ڇورڻ ڇنگ ڇڏيو ۽، پوڳين ڇڏيا پوڳ.
هن پوري هو، هو جو عالم، ها ها، هو هو، هاه،
لهٽ هٿي ٻيا سوت هنو، ماڻهوءَ ماڻهوءَ لاه.
الڏو اپ ۽ ٻوڙي ڏرتي، ڪين ٻڌي ورلائي،
ڪنهن جي ڪاڻ ڪنديءَ تي ويٺو، ڪرٿي ادر وهائي.
ساڪي ڌرتي ساڳو سچ ۽، تارا ڪٿيون چنڊ،
ٻائي ٻڌجي ٻرلشه آيو، ميٽڻ مالديءَ منڊ.
ڇالڻ سيج سجاڻه سرتي، ڇالڻ تيل ٿٽي؟
ٻڏي ويو آ ٻوڏ ۾ جنهن جو، راڻو راڄ ڏٺي.
سرتا سرتا سورڻ سانا، سرتڏن سرتن سار،
هڪبئڏي سن جيجل ڪهڙا، جيڏل جا جنسار.
ٻالي ذات ڪذات نه جاڻي، ٻاليءَ ڪنهن جي ڪاڻ،
ٻلتو ڪائي ٻهي آيو، ٻوڪون ٻوڪڻ ٻاڻ.
هيلڙڪو هو ٻائي ڪهڏو، هٺ هٺ هاڃيڪار،
شال "ولي" نه ڪنهن تي ڏمرجي، ڏيهن جو ڏاتار.

● قيوم "طراز"

برها ماري ويچاري

آس لراس جا سهنا سالڊي،
آيس تو در يار.
سک جو هڪڙو ساوڻ سنهران،
ڏک جا مينهن هزار،
آس لراس جا...

ارمانن کي ڦاهيءَ چاڙهي،
چاهت چاتم چکيا،
در در آهي ستن هنئين مون،
برها پاتم پکيا،
ڏک پڻ مون لئه ڏکيا ناهن،
سک جو چڻ سسار،
آس لراس جا...

لنؤ اندر ۾ لات پري،
او من مندر جا پوجاري،
دل جي ديپک تي تي جرکي،
برها ماري ويچاري،
آس جي لاش تي لاهي مون کي،
او ساوڻ يا اڪار،
آس لراس جا...

چورا کورا کنهن جي چيت ۾،
هوري هوري کامي دل،
ميلڻ بنا آهه مرڻ بہ ڏکيو،
هڪ پل ساجن مون سان مل،
جيوَت ناهي جيوَن جوتي،
موت بہ ناهه موسار،
آس لراس جا سهنا سالڊي،
آيس تو در يار،
سک جو هڪڙو ساوڻ سنهران ڏک جا مينهن هزار.

● سرو چندر "شاد"

آئي رت بسنت!

ٻڙا چاڪ چڪي چڪي،
آئي رُت بسنت!
آئي رُت بسنت!

ڦوڪ ڦلاريا، سونهن سنواريا چيت چوڏهين جي چنڊ جان،
ڌرتي ٻهڪي، ڪَڻ ڪَڻ مهڪي مُرڪي مُرڪي سرڪنڊ جان؛
سائي، لال، ڦِڪي ڦِڪي،
هر شئي جو پنڻوڻت!
آئي رُت بسنت!

ڪل ڦل ڦوليا، جيءَ جيءَ جهوٽا، ڏينهن جهٽڪن جهوُلن ۾،
سڪ ساهائي، اُنڊ اڏائي، اُڪ لڳي ڙي من ۾،
لنهن لڳايا لڪي لڪي،
لهرا جو بي انتُ؛
آئي رُت بسنت!

هر ڏِکڻ جي، ٻاد سجڻ جي آئي ڪِٽي آ هنج ۾،
ڪوئل ٻولي، ڦَٽ اُکولي، روح رڙي ٿو رڃ ۾؛
مهل لاه مکي مکي،
ٻار روئي روئنت:
آئي رُت بسنت!

● "ولي" دائود پوٽو

رچندڙ رچندڙ روپيءَ رانگ،
وڻ وڻ وڻ وڻ پنهنجي وڙ، جهوت جهوت کي جاڳوڙ.

پوله بسنتي جهڙ ڦڙ جهنگ،
جل ٿل ڌرتي ٻيڙن ٻوڙ، مائون ٻاتا منهن تي موڙ.

ساوڻ سونهن سولهري سنگ،
مورن سانڀ کڻي ڍيلن ڍوڙ، ککرن مان ڪجڪوڙ.

والــون والــون والجهيل رلــگ.
لاهيون چاڙهيون ڪيڏا موڙ، جـونجهارن جي جيءَ جنجهوڙ،
امنگن امنگن اوتـيـل الـگ،
خوشبو خوشبو ڪاڻين ڪـوڙ، لانجهي وانجهي سڀ ڪـي لوڙ،
چـرواهـا ڦـا چـورن چـنـگ.
هيـر هٿيلي چـڙ چـڙ چـوڙ، جـوڙبـنـدڙ جـي آهـي جوڙ،

● الطاف عباسي

ڳـذري ڪٿي هـيءَ رات ٻـرانـس،
ڪـاري ڪـاري رات ٻـرانـس،
تـي اڄ تـون ٻرپات.

هـي سارو جڳ سچ جـو ويـري،
دلـبـا جـي دل آهـي سـوري،
اـشـجـي اڄ سـقـراط ٻـرانـس،
تـي اڄ تـون ٻرپات؛

جڳ جـون ڪڙايون چڪي ٿڪي ٻـيـو،
اس رڪـي سـان تـو در آيـو،
ٻڌاڻ منـي ڪا ٻات، ٻـرانـس-
تـي اڄ تـون ٻرپات.

او ٻـرڏيـهـي دل آ مـالـهءي،
جـاڻ جـو منهنجي لـئـ تـو آنـدي،
سـڪـڙن جـي سوغات، ٻـرانـس-
تـي اڄ تـون ٻرپات.

● "عاجز" آچل

مانجهي

مالجهي هـَل هن ٻار هلون-هو- مالجهي هل هن ٻار هلون.
ٻرت جـي ڪشتي ٻـار آڪـاري،
دوني دغا سڀ ڍول ڦ ڪـاري،
سـحـبـن سان سـنـلـار سـلـون،
مالجهي هـل هـن ٻـار هـلـون.

جيئن جيئن ليئا لڙهندي ويندي،
تيئن تيئن منزل اوڏي ايندي،

همت ڪر هڪوار، ڇلون،
مانجهي هل هن پار هلون.

ماڪ ۾ متڪڙيون، ولهه سنهاريو،
سير ملاحو ڪير لهاريو،

ڪاهي پو، منجهڌار هلون،
مانجهي هل هن پار هلون.

سمنڊ جون سر تي سختيون ساهي،
سرد ملاحو پاڻ سلهائي،

اولهه الڏوڪار پٽلهون،
مانجهي هل، هن پار هلون.

● منير سولنگي

درد ڀري سنسار سان سائين، ڏينهن ڪٽائي ويندا سين،
ڏينهن ڪٽائي ويندا سين، واڪ ورائي ويندا سين،
واڪ ورائي ويندا سين.

دل جا جذبا سڙي سڙي، بهار جي خوشبو ليٽ پکيڙي،
ڪنهن جي من جو سوتي پئي، جوت جڳائي ويندا سين،
واڪ ورائي ويندا سين.

ڇارڻ پئي چنگ وڄالي، لڪري، لڪري، رلڪ رچائي،
پيچل والڪر ڪنهن جي سر جي، سٽن لڳائي ويندا سين،
واڪ ورائي ويندا سين.

سور سمورو دل جو ملبو، ڪنهن ڪي واهس اڪ ۾ وريو،
ساجن سان ڪڏ ڪوشي ويهي، قرب ڪمائي ويندا سين،
واڪ ورائي ويندا سين.

● مير محمد پيرزادو

هنڙو چئي ٻيو هاڻ - ملان شل مارن ساڻ!
ٻالپڻ اڏري ٻاڻ - ملان شل مارن ساڻ!
ٿڃي ڪنجي وچان سان آڏري واءُ جي ور ساڻ،
- ملان شل مارن ساڻ!

هڪجهڙن لئي هنجون ماريان،
سانيڪا، ساڙو هيون ساريان،
پٽ ٿنهوار ڪي پلنگ نه پاريان،
پٽن ٻهچان ٻاڻ - ملان شل مارن ساڻ!

لمڙ ڪيڙي، لولي لڄ،
ٻڙلدي لمٽ ٿنهوارن ٻج،
سگر سڳڪايون چهرن چڄ،
تن ۾ جن جي تاڻ - ملان شل مارن ساڻ!

هن سند مارو ولر وارن،
هاڪا جهڻا ڳيت جهولڪارن،
چهه چهه چندن واهه ولهارن،
ساهه وٺي سرهاڻ - ملان شل مارن ساڻ!

چڪن ۾ ڏس چيڙهه پيو آ،
حال ته منهنجو هيءُ ٿيو آ،
جهنم جهڙو جيئڻ ٿيو آ،
هن ته ڪميڻيءَ ڪاڻ - ملان شل مارن ساڻ،

ڪالر خوب ڪنون پيون ڪنوڻيون،
خوشبوءِ ملهائن ڪتيرا، ڪلڙيون،
هاڻ اتر جون هيرون هلڙيون،
ڪڪر ڪڻي ڪاراڻ - ملان شل مارن ساڻ!

مارنگ سپ جو لاتو ازلڙون،
موتي مليو واهه جو وصلڙون،
راس نه اڄ ڪي آئي اصلڙون،
آب سندي آلاڻ - ملان شل مارن ساڻ!

ٻُڌل ٻولن ٻاما ڪوڙي،
جيڏن سين ڪي جوڙون جوڙي،
ڳالهيون ڳرهيون ٻاڙي اوڙي،
چنڊ سنڌيءَ ڇالنداڻ-ملان ڦل مارن ماڻ!

● نصير "شاد"

اولـداهي آ رات... آلو ميان، ٻَل ٻَل تنهنجي تات.
ڪري ٿي من کي مات، او سائين! ٻَل ٻَل تنهنجي تات!

رات جي ٻنجيءَ ٻرَ ڦهلايا،
من لڪريءَ ۾ آذري ڇاٻا،
اولداهي ٿي ڇاڪَ چڪائي،
ڇالدڙوڪي ڇڻ ڪاتُ... آلو ميان، ٻَل ٻَل تنهنجي تات.

جوڀن من ۾ آڳ لڳائي،
سورڪ تنهنجي ٻاد ستائي،
وَر وَر ٿي مان وات اهاريان،
جل لل آهي سالت... آلو ميان، ٻَل ٻَل تنهنجي تات.

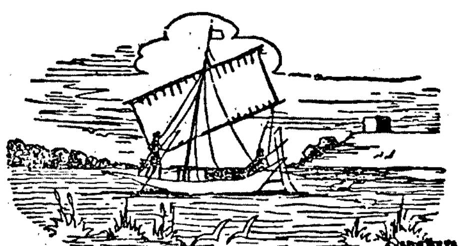

نظم

● سرو پچندر "شاد"

جيون ڇا آ؟

جيون ڇا آ؟
جيون ڇا آ؟

جيون ڇانا جو ڇل آهي،   جيون آڌنڌو بادل آهي؛
جيون رستو جوڳي آهي،   جيون مسند ميهوڳي آهي؛
جيون ٻل جو چنڪو آهي،   ڪيچ-پرہو ڪو ڪنڪو آهي؛
جيون آ اڪ-ڪهل ڪاچو،   پاڻيءَ ۾ جڻ چنڊ جو پاچو؛
جيون ڪو سالڪينڙو آهي،   چونٽري ۾ جڻ ڏينڙو آهي؛
جيون چل آ، جيون پل آ،   جيون واريءَ تي وَل آ.

جيون ڇا آ؟
جيون ڇا آ؟

جيون ڌرتيءَ تي پير آ،   جيون ڪنڊن وچ ۾ پير آ؛
جيون قرب-ڪچانو آهي،   جيون ڏک، ڏولانو آهي؛
جيون مومل جو ڪيڏڪو آ،   جيون سورٺ جو سڏڪو آ؛
جيون امرت جو ڍڪ آهي،   جيون زهر-پرہو ڍُڪ آهي؛
جيون ڏاهي جي ڏاهپ آ،   جيون کهي جي جڻ ڪپ آ؛
جيون آس-پرہو آلاپ آ،   جيون وچڙيل جو ورلاپ آ.

جيون ڇا آ؟
جيون ڇا آ؟

جيون پورهيت جو هٿ آهي،   رڻ پوميءَ ۾ جڻ رَتُ آهي؛
جيون پريت آ پاڻياري جي،   جيون هولڪر آ هاري جي؛
جيون پهلوانن جو پل آ،   حشمت واري جڻ ڪا هَڪل آ؛
جيون چنڊ جي ڪنڙ ڪنڙ آهي،   هنڪرين جي ڪنڙ ڪنڙ آهي؛
جيون ساوڻ جو جهنڙ ڪهانو،   جيون هاريءَ هٿ ۾ ڏاٽو؛
جيون جڻ جو آ سالو،   اُولداهيءَ ۾ آهي آجالو؛

جيوَن ڇا آ؟
جيوَن ڇا آ؟

جيون اڻ-ڇاٽي جهڙي جوت آ، ٻج-ٻڄڻيءَ جو اَمرت اوت آ؛
جيون اڏيءَ ويلي، سپنا، ڪائي سُندر ڪَوي ڪاپنا؛
جيون آهي ٻج ٻڄڻيءَ جو، مُرليءَ تي ڪو مِٺڙو لهرو؛
جيون جلوو ڪينيءَ جو آ، وَر سان پول وريتيءَ جو آ؛
جيون آهي واءُ آتر جو، جنهن تي جهومي سنگ ٻاجهر جو؛
جيون آهي گرد جيجل جي، جهولجهڪڙيجو تان ٻيجل جي.

جيوَن ڇا آ؟
جيوَن ڇا آ؟

● ”خواب“ حيدرآبادي

تاريخ

زندگيءَ جي ارتقا ۽ ابتدا تاريخ آهه،
درسِ عبرت ۽ سبق جي انتها تاريخ آهه.

ڇا سياسي، ڇا سماجي، زندگيءَ جي ڄاڻ لئي،
هند، ڇا ٻر پاڪ، جي ٻڻ آهه اُپوري اها،
ٻن صدين ۾ ڇا وڃايوسون، ۽ ڇا حاصل ٿيو،
تجربو زنده رهڻ جو قوم جنهن گڏجي ڪيو،
جنهن امڙ جي دم سان قائم آهه اڄ دارالسلام،
واجب التعظيم آهي جنهن جي هرڪا شخصيت،
دائمي امراض جي تشخيص ٿي ان سان ملي،
مقصدن جي ڪاڻ ۽ معراجِ منزل موج موج،
خضر جهڙو، جنهن سندوءَ جو آهي ٻيڙو ناخدا،
ناٺ ڇا ٿي جو ناهوڪو هو ڇڻ جنت اشان،
علم و دانش جا الهيءَ واهڙ وهايا وقت تي،
ٻل پلان ٻنيو رتهنجي، پون پلاري ڇا ڇوان،
ڇا ثقافت، ڇا امارت، آهه موهن جو دڙو،
ڇا پيتسن جون ٻيهڪون، ڪاريگريءَ
واريون ڪُسيون،

حال ۽ ماضيءَ جو ڳانڍاپو بڻجا تاريخ آهه.
آمريت ۽ خوشامد جي اِما تاريخ آهه.
بجاءِ عبرت آهه ماضي حالِ ما تاريخ آهه.
جسم جي ۽ روح جي تنهن جي غذا تاريخ آهه.
اوليائن جي اِهائي ماسِتا تاريخ آهه.
آدميت جي ڪنجي انسان لما تاريخ آهه.
اڻ دوا مايوس جي، حرفِ شفا تاريخ آهه.
مرڪندڙ مهراڻ جي هڪ دلربا تاريخ آهه.
تنهن امڙ، تنهن ماسِتا جي، منتها تاريخ آهه.
اڄ ۽ مڪليءَ جا مناظر دل ڪشا تاريخ آهه.
درس ۽ تدريس جي بحرِ سخا تاريخ آهه.
عظمتِ ماضي سندءِ عبرت لما تاريخ آهه.
شهرهءِ آفاق جنهن جي بي بها تاريخ آهه.
ڇا رنا رازن جي، ڇا مُٺي سِتا تاريخ آهه.

ڳالهه اوچو سنڌ جو، هوشوءَ جي هڪ همت ڪيو، — جنڌ بـ ءِ ـ حب الوطن ايمان نــوا تاريخ آهه.
سِر ته ڏيسون، سنڌ نه ڏيسون، هيءَ صدا هي سربلند، — سرمدي سرمست جيئڻ سِر جي صدا تاريخ آهه.
ويو چڙهي دودو دليريءَ جا دوامي داستان، — سرس سرويچن جي ساري، سوڀيا تاريخ آهه.
معرڪن ۾ ٻڙس ٿي، جي سِر ڏئي سرها ٿيا، — جانَ جن جن ڪي فدا تن جي جدا تاريخ آهه.
روزِ محشر مرڪنديون، سڀ سورمائون شاهه جون، — شان ۾ هرهڪ جـي چـا ٻيتن اما تاريخ آهه.
اي مورخ جـا قـلم معجزنما تاريخ ليڪ، — نسل نئو جـي، زندگانيءَ جي بقا تاريخ آهه.
اي اديبو، شـاعـرو، اي ناقدو، اي طالبو، — ڪشتيءَ ـ تهذيب مشرق ناخـدا تاريخ آهه.

قوم جي تدبير هڪ، تقدير بدلايو ڇڏي،
"خواب" جو تعبير ٿي اوجِ رسا تاريخ آهه.

● "سليم" سرهندي

شعور جو عذاب

باغَ مان متن ڪي ڇا اچي آساس،
روح ڪومائيل بـهـار اداس.

گُلَ تـڙيـا رانگ رانگ گلشن ۾، — ہر نـ مـهڪي ورواهه واري واس.
جهنگ جهـرَ بادلان ڪيا جـل ٿـل، — ہر سـڪي سُرڪَ لاءِ متن جي پياس.
چـنـڊَ چمڪيا هزارين سج آيـرـيـا، — پـاٺ اونـداهـيـن ۾ متڙو ايراس.
زهـــر آهــي گهُليل هـوائـن ۾، — ســاهــ ٻُوسائيل فـضـا ۾ هيراس.
مـکـڙا لُوسائيل، دلـيـون گهايل، — ذهــن آواره ۽ مـريـض حـواس.
دل جـون بستيون اجـاڙ ۽ سُنسان، — هر گهٽيءَ ۾ لـڇـي ٻـيـو واڪاس.
ڳـاڙي الساليت پـشـي ڳـوڙهـا، — خـوب خرمستيون ڪري خـنـشـاس.
پنهنجي تقدير پـيـا پـٽـيـون ڪـوڙي — روحَ جي پـڙَ ۾ جـبـر جو انگاس.
ڪوڙ ڪلفت جـو راج دنـيـا تـي، — صدق ۽ قُربَ ڪي مليو بن باس.
دل تـي تـالا لـڳاهه تـي پـهـرا، — قربَ جا دل ۾ ڪئن ٿـيـن اجلاس.
هرڪو دولت جـو آهـي بوپاري، — پنهنجي مطلب جو آهي هرڪو داس.
ڳائي دنـيـا ٿـي گيت دولت جـا، — عـلـمِ انـسـانـيـت رڳـو بڪواس.
مـال ويـڪـو ضـمـيـر ۽ ايـمـان، — ڪوڏين مُـلـهـ وڪامجن الماس.
آهـي اڄ خـود غـرض خوشامدڙيو، — زنـدگـيءَ جـي هر امتحانَ ۾ پاس.
پنهنجي پـٽ ڪوهه ۾ سـيـنـي پورا، — ڪير ڪنهن تي ڪري نه ڪهلَ قياس.

پاڻ جو پاڻ ئي ٿيو ڪٽلو ڪاتي، پاڻ پيو ڪاٽي پنهنجي پاڻ جو ماس.
ڪرب جُڙتو لبانشي اخلاص، ڪاغذي گل مان ڪهڙي ايندي باس.
جسم پنهنجو سنواري ٿيو سهڪو، روح پنهنجي جي ڪو ڪري نه چڪاس.
پاپ جا بار ڇا ڍڪي ميڪاپ، ڪوڙه جا داغ ڇا لڪائي لباس.
معرفت ڪٿان خدا جي ٿئي حاصل، پنهنجو ئي ناهي ڪو مزاج شناس.
هڪ طرف زور، ظلم ۽ دولت، ٻي طرف ڪهاڻ آهُون ۽ افلاس.
هڪ طرف عرش عشرتون آسون، ٻي طرف ڳُٽيون، بکون ۽ پاس.
حال جن جو نه جن جو مستقبل، تن غريبن کي جڳ ۾ ڪهڙي آس.
هي ترقي چوان يا بدحالي، عافيت، امن، سُک، سُڪون سڀ ناس.
بحر بر ۽ فضا ۾ آهي فساد، ناهي انسان لئي ڪٿي آماس.
اي خلائن جا رازدان! ٻڌاءِ، پنهنجي مَن جو نه ڪيئي ڪڍئين آڀياس!
هت لکين چنڊ ماڙي خاڪ ڪري، ٿي ٿئي چنڊ جي مٽيءَ جي تپاس.
واه تنهنجا هي اڻلمي تحفا، آسن جا ديوتا مڃجي شاباس!
هولڊي ڪهڙي الائي ٻي دنيا، هي ته دنيا نه آئي پاڻ کي راس.
ايتري آولچ نيچ جي حڪمت، پاڻ جانبن ٿو يا الله الناس.
منهنجي لئي ٿيو عذاب منهنجو شعور، شل ڪسي ڪو وڃي سندم احساس.

حشر ڪان اڳ مجاڳ ٿئي نه "ساڳر"
ساقيا! اهڙو ڪو پيار ڪلاس.

● "سليم" ڳاڙهوي

جيئڻ جو نسخو

ڪنهن کي به هٿ نه آيو، جڳ ۾ جيئڻ جو نسخو،
امرت جي آب والڪر الست پيئڻ جو نسخو!

افسوس اهڙي اک تي، ڏک آهه اهڙي دل جو،
جن کي نظر نه آيو پير کي پسڻ جو نسخو!

مٺيءَ ڪان ڪو ميکي ها، سٺيءَ ڪان ڪو اهي ها،
پرديس ۾ پريڻ کي نوچي لهڻ جو نسخو!

آباد ٿيندي دنيا، نوڪن ميڪو سيانوا!
بادل بڻي آڇايل پوڻ ٿي وسڻ جو نسخو.

عيسيٰ کي آس آن جي، لقمان کي بہ لاڄ،
هر درد هر مرض کان ڇاهي ڇٽڻ جو نسخو!

اي زاهدو عبادت افضل امانئي آهي،
تلوار هيٺ سيڪجي سجدي ڏيڻ جو نسخو

هڪڙي حڪيم حاذق امراض لاءِ آندو،
دل جي ڪتاب اندر لائق لکڻ جو نسخو!

هن ڪائنات جي هر اعجاز جو قسم آهي،
اڪسير ۽ عجائب، سهڻي سڄڻ جو نسخو!

نسخا نوان پسائڻ آيا مسيح لک ور،
شافي شفيع آندو، نادر جيئڻ جو نسخو!

ڪامل جو ڪيميا کان، عالم جو سيميا کان،
قرآن ۾ پڙهي ڏس، زنده رهڻ جو نسخو!

● علي محمد "خالدي" ٺٽوي

ڪارونجهر

بهاران ۾ خيابان آهي ڪارونجهر،
سرور آور گلستان آهي ڪارونجهر،
مسرت بخش بستان آهي ڪارونجهر،
خوشيءَ جو ساز و سامان آهي ڪارونجهر،
گلن جي مثل خندان آهي ڪارونجهر.

هتي آهي عجب اسرار قدرت جو،
مسايل راز ان ۾ آهي حڪمت جو،
ٿئي حاصل ڏسي ٿو درس عبرت جو،
سبق دنيا سڄي جي لاءِ حيرت جو،
نئون جڳ ۾ جڳن کان آهي ڪارونجهر.

بلند اقبال، اعليٰ شان جو مالڪ،
سڪندر بخت، بيحد مان جو مالڪ،
جلال و جاهہ، افضل آن جو مالڪ،
جهان ۾ قسمتِ شايان جو مالڪ،
وهانو جان درخشان آهي ڪارونجهر.

هماليہ کان گھڻو ھاڪو، مگر افضل،
اُتم البرز کان، ڳاڪا ڪنان اڪمل،
ڪراڪورم کان' بيحد ليڪن ۾ ارمل،
مڃائيندو ته جبل ڪاف ۾ هلچل،
سدا مثل سليمان' آهي ڪارونجهر.

سدائين خوبرو، خوش رنگ ۽ خوشتر،
شباب و حسن ۾ يڪتا زماني پر،
نهايت دل لڀائين ۽ پُرڪشش منظر،
ڏياري ياد ٿو ڪشمير جي اڪثر،
جهان' ۾ ٿيو پري-شان' آهي ڪارونجهر.

خدا جي بخشش و نعمت سندو مرڪز،
زمين تي خير ۽ برڪت سندو مرڪز،
ٿرين جي واسطي رحمت سندو مرڪز،
پيار ۽ انس ۽ اُلفت سندو مرڪز،
زماني ۾ صدين کان' آهي ڪارونجهر.

جڳن کان سنڌ جو شهڪار تاريخي،
قديم اجناس جو پندار تاريخي،
۽ رکندڙ ساهه ۾ اسرار تاريخي،
عجائب گهر جهان' چوڏار تاريخي،
ايامن کان نمايان' آهي ڪارونجهر.

محبت سان سدائين سنڌ وارن تان،
غريبن، ٻاجهن ۽ غمگسارن تان،
ڏتارن، مانگ وارن، مالدارن تان،
پھون چارينڌڙن ۽ بيمارن تان،
سدا قربان دل سان آهي ڪارونجهر.

جڙي ٻوٽيون ٿين ٿيون بي بها حاصل،
وڏي تعداد ۾ صبح و مسا حاصل،
ٿهي جن مان ٿئي عمدي دوا حاصل،
مريضن کي ٿئي جنهن مان شفا حاصل،
سون دردن جو درمان' آهي ڪارونجهر.

لکن جا لعل لاکيشا هزارن ۾،
ٻيل ڪَهڻا آهن ٻڪراج غارن ۾،
سدا هيرا انهن جي هولد هارن ۾،
ڪروڙ آهن لکل هت ڪوهسارن ۾،
غني دل گويا السان آهي ڪاروانجهر.

حفاظت سنڌ جي اوير جي پاسي کان،
ٿڏي ڪوسيءَ بهرصورت وڏيءَ سڪ مان،
سياري تـوڙي اونهاري سدا يڪسان،
ڪري ٿو "خالدي" ٿتوي دل و جان مان،
ازل کان ٿيو نگهبان آهي ڪارونجهر.

عداوت سنڌ سان دشمن رکن جيڪي،
حريفاڻا لڳاهن سان ڏسن جيڪي،
ارادا بد ڪڻي ويجها اچن جيڪي،
دغا دل ۾ رکي رهزن وڃن جيڪي،
انهن جو دشمنِ جان آهي ڪارونجهر.

● "عنايت" بلوچ

پاڪ - ايران دوستي

پالهنجا لاتا پراڻا دوستو، سي وڃي آخر اگهاڻا دوستو:
پڙهي هجن پاڙيسري شل شادباد، دوستيِ پاڪ و ايران زنده باد،
زنده و پائنده و رخشنده باد.

هن جهان جو ڪي پروڙن رند راز، آهي حسن و عشق ۾ جيت سوز و ساز:
دلبريءَ جو ٿي وڃي ڪوئي بيان، "خوشتر آن باشد ڪه سرِ دلبران،
گفته آيد در حديثِ ديگران."

'حافظ' و 'سعدي' کي حاصل برتري، 'شاهه'، رومي، سان ڪنهن جي همسري:
سنڌ ۾ ايران جا هي اوليا، "اوليا را هست قدرت از إله،
تير جسته باز گرداند از راه."

آهي مذهب دين ۽ ايمان هڪ، پنهنجو آ اسلام ۽ قرآن هڪ:
هت رسالو آهي ۽ هت مثنوي، "مثنوي و مولوي معنوي،
هست قرآن در زبانِ پهلوي".

ٿي رڙي، روئي، ڪري واڪون وڏيل، پئي پاڪاري ۽ ڪوڪاري ڪلل:
تن جون آهون جو ٿيون لڪرن پيمدن، "بشنو از ني چون حڪايت مي ڪند،
و از جدائي ها شڪايت مي ڪند."

[ايران ڪلچرل سينٽر حيدرآباد جي "جشن فرهنگ و هنر" جي محفل مشاعره مورخه ١٦، ١١- ١٩٧٣ع دوران پڙهيو ويو.]

● "محبوب" سروري

پهرو

ڪٿ مال ۽ دولت تي پهرو،
ڪٿ مرد ۽ عورت تي پهرو،
ڪٿ پيار ۽ الفت تي پهرو،
محصور محبت تي پهرو.

ڪاغذ ۽ قلم تي پهرو آ، راقم ۽ رقم تي پهرو آ،
معشوق جي ڳل تي پهرو آ، شاعر جي غزل تي پهرو آ.

سائل جي صدا تي پهرو آ، محسن جي سخا تي پهرو آ،
ڪٿ ناز و ادا تي پهرو آ، ڪٿ مهرو وفا تي پهرو آ.

گلشن ۽ گلن تي پهرو آ، چوڌار چمن تي پهرو آ،
هت منهنجي خطن تي پهرو آ، ۽ شعر و سخن تي پهرو آ.

پهرو آ سندم تحريرن تي، پهرو آ سندم تقريرن تي،
هر وات تي پهريدار ملن، هر چونڪ تي چوڪيدار ڪهن.

هي قاتل قاتل تصويرون، هي پرزا پرزا تحريرون،
خاموش زبان جو تقريرون، ۽ پيرم پائل زنجيرون.

هن حال ۾ ڏينهن گذاريان ٿو،
"محبوب" سنڀو لي وساريان ٿو.

احساس

هر سپنو سپنو ساگر آهي،
ويران انڌيرن وارڳر آهي،
هر ڇاتيءَ جي ڇولي ساحل تي موڳو ماڳر آهي،
هي ساگر سپنا ساحل ڇوليون، سير ڀرالي ڏسجي ٿي،
هيءَ دنيا ساري دوکي جي، ديدار کان خالي ڏسجي ٿي.

هت ڪهڙا ڪهڙا واءُ وريا؟
ونڪار متان دم ڪين ٽريا!
ٻيجان ٻنين جي آوازن سان آڪاشن جا هانءَ ڏريا،
ان رمز ازل تي اينهن وارن جي اک اک آلي ڏسجي ٿي،
هيءَ دنيا ساري دوکي جي، ديدار کان خالي ڏسجي ٿي.

هت ڪڏجي ڪيڙو ڪام ڪڙيا،
هر آڳنڌ اکيان روز رڙيا،
ڪنهن کان نه جهليا، ڪنهن کان نه ٺليا، ڪنهن کان نه وريا
ڪنهن کان نه مڙيا،
اڄ تن جي ناد نفيلن تي هر روز ايڪالي ڏسجي ٿي،
هيءَ دنيا ساري دوکي جي، ديدار کان خالي ڏسجي ٿي.

هت هرڪا آهي سوچ پرائي،
ڪنهن ويريءَ جي ڪوري ڪاٺي،
الهڙ جوانيءَ جي مهخوارن ٻرڪي آڇليا ٻرت جا ٻاٺي،
هاڻ هٿن ۾ مستانن جي زهر پيالي ڏسجي ٿي،
هي دنيا ساري دوکي جي، ديدار کان خالي ڏسجي ٿي.

ڏس لڪيچ تارازيءَ جٺن توروڻ،
ڪهائل ڪهائل ڪهٽورن ڪهٽوروڻ،
مرڪن مانَ مجاز جي صدقي ماپيون قرب ڪمال جون ڪوروڻ،
ڪور الهيءَ کان هرڪا دانڙي مست موالي ڏسجي ٿي،
هيءَ دنيا ساري دوکي جي، ديدار کان خالي ڏسجي ٿي.

مون ٻچيا سنڌ ٻچڙن جا،
ارمانن جا اوسيڙن جا،
پر ڏور ويا ٿي مون کان سنيها ساٿيڙن جا سالگيڙن جا،
هاڻ پڇان ڪيئن پرڏيهين کي آس اباڻي ڏسجي ٿي،
هيءَ دنيا ساري دوکي جي، ديدار کان خالي ڏسجي.

● هدايت بلوچ

وڄن وار چوڙيا تہ برسات پئي هئي

پٽن تي ٻهنوارن سندي رات پئي هئي،
وڄن وار چوڙيا تہ برسات پئي هئي.

سيئي ٿاڪ ٿاٻا تہ اجڙيل ڏٺاسون، سي راڻيون ۽ راڻا بہ اڪڙيل ڏٺاسون،
ولر ڪوانجڙين جا بہ وچڙيل ڏٺاسون، ۽ ساٿي پراڻا بہ بڪڙيل ڏٺاسون.
نہ سي مور آهن، نہ سي ڪنگ آهن،
نہ سي راز آهن نہ سي رانگ آهن.

اسين ٻہ تہ ٽڪا برابر ٻڌا ها، ڪنلين جا وسڪا برابر ٿيا ها،
۽ چيرن جا چمڪا برابر ٿيا ها، سي ڪنوهن تي ڪجڪا برابر ٿيا ها،
مگر سي خوشيون سڀ پيا ڏاريا ملهائن،
سي باغن جا مالهي ۽ مالڪ نہ آهن.

پٽن تي بهارن ڏٺي ڏينهن ٿي ويا، مٺاڻين جي ڪارين ڏٺي ڏينهن ٿي ويا،
سنهي چيلهہ وارين ڏٺي ڏينهن ٿي ويا، ڪجل ساڻ ڪارين ڏٺي ڏينهن ٿي ويا،
نہ هاڻي ڪا جهالرين جي جهونڪار آهي،
نہ هاڻي سا هارين جي هولڪار آهي.

اتر يا ڏکڻ هر طرف هئي اداسي، ڪنجي ڪونڌ وارا سڙني ديس واسي.
گذارن پيا جڻ تہ گمنام ساسي، نہ ڪا مرڪ منهن تي نہ ڪا راند راسي،
نہ واڙيون نہ ولڙين سندو واس آهي،
ڪهي ويو هيٺي جڻ ڪو راڪاس آهي.

کڏن کي سنڌارن ڪيو آدمتو آ، اگڻ کي بہ ٻارن ڪيو آدمتو آ، •
۽ اچر کي بارن ڪيو آدمتو آ، سپاهين جي ساٿن ڪيو آدمتو آ،
ٽريل جا سيئي پٽ ها ڏاڻي ٻہ سوکها،
ڏٺاسون سين جي ڪچين منجهہ ڪووکها.

مٿان ڪي آهاڻي آلي اڄ به آهي، ايو ايٽ تين جو چيلي اڄ به آهي،
تقدس سنڌ ن ويو ڪٿلي اڄ به آهي، ويو تن جو لاشو رُلي اڄ به آهي،
موالين جا سُلفين تي سُوٽا ڏسين ها،
ٻُڪٽي ايٽ جهوٽن تي جهوٽا ڏسين ها.

وطن کي نه ڪر ياد بلبل او پيارا، نه روئي پسائج پنهنجا ٻـل او پيارا،
ضرور اينهءَ وارو ذرا جهٽ ل او پيارا، اِجها مارئي کي ٿي موڪل او پيارا،
نه هاڻي ڪي عُمرن جا آزار سهبا،
نه هاڻي ڪي مارن مٿان بار سهبا.

وطن جا ڏسي وڻ تون روئي نه پئين شل، جهڳا سڀ ڏسي جهٽ تون روئي نه پئين شل،
اُجارا ڏسي ڏڻ تون روئي نه پئين شل، ڏسي ڳوٺ واهڻ تون روئي نه پئين شل،
اسان جو وطن پر اسان آهيون بيوس،
اسان جو چمن پر اسان آهيون بيوس.

هي مهراڻ جا پئي سدا مرڪندي هٿي، سيئا ڪيت ڳائي پئي سُر ڪندي هٿي،
مهاڻن جون ٻيڙيون وچي ڏُر ڪندي هٿي، هي ٻيڙيون ۽ پارا پئي اُر ڪندي هٿي،
نه ڪا موج مالداڻ مستي انهيءَ ۾،
نه ڪا هوڏ هيبت نه هستي انهيءَ ۾.

[تاجل ”بيوس“ جي توڪيو مان لکي موڪليل ۽ مهراڻ ۾ ڇپيل نظم:
”وڄن وار ڇوڙيا ته وسڪار ڪيئن هئا؟“ جي ورلديءَ طور لکيو ويو.]

● نثار ”بزمي“

اکيون

ڪيتان ساڻ آئن سهيليون اکيون،
آداسيءَ ۾ آهن اڪيليون اکيون.

آجهاسي ويون انتظارن ۾ ڏس، اسان جون اَيون ۽ البيليون اکيون.
وَسي سينهن ٿـو پنهنجي موسم تي، ڳنڍن پَرَ سدا ٿيون ڳهيليون اکيون.
زمالي جا تيوَر بدلجي ويا، نه پرکيي سگهن ٿيون ٻَهيليون اکيون.
اسان ڪجهه به پيتو نه آهي ڪيتان، ڪيون لينهن آهن نشيليون اکيون.
لڳو واهُ فرقت جو اهڙو ته ڪو، اچي ان ليا ڳي هي پيليون اکيون.

ڏ پنهنجي مان کو فائدو ٿو ملي، هٿن کوڙ ٿيون ٻر هٿيليون اکيون.
سدائين ٿيون صحرا ۾ ستيون وتن، ويون گهائجي هي گهريليون اکيون.
ٿليلي تہ هيڪڙي ٻيڏون ٿا، مگر وهائن ٿيون کيئي ڦٿايليون اکيون.
مرادون ڏ ٻنهجيون ٿيون ماڻي سگهن، پيون توڙي چائن چنبيليون اکيون.
اِها لنهس لڪ جي وٺي ڪالہ ٿي، ٿڏائي گهرن ٿيون ٽريليون اکيون.
جيئان جلوا آيرن کي جنت سدا، کيئان اهڙيون آئن حويليون اکيون.
سدا پنهنجي اشکن جي درياه ۾، ترن ٿيون ٿي "عزمي" ٻتيليون اکيون.

● احمد خان "آصف"

وطن جي محبت

آئشون دل ۾ دائم محبت وطن جي،
ڪنداسين سچيءَ دل سان خدمت وطن جي.

اسان دين سمجهون ٿا حبِ وطن کي، ۽ ايمان پاليون ٿا الفت وطن جي.
وطن جي ثنا سان لٿو جيءُ ڍاپي، لٽبن ٿي ڏ ايندي شڪايت وطن جي.
ڪري خوب محنت ۽ پورهيو وڌايون، تجارت، زراعت ۽ صنعت وطن جي.
ڪڏي ايڪ اميءَ سان دنيا ۾ اٿلو، وڌائيندا رهنداسين عزت وطن جي.
وطن تان ڪري ساهہ سر صدقي "آصف"، سڌاريندا رهنداسين حالت وطن جي.

● نعيم "تقوي"

جيجل گهاءِ مليا توکي سي اڄ ڏ پڻ ڪوماڻا،
ويري ٿيا اسوار جني جا پينگ ٿيا سڀ پاڻا.

غم گولڊر جا ڏولڪر لاهي سک جو مينهن وسايو،
قرب لباهيو تو هر ڪنهن سان ڇا پنهنجا ويڳاڻا.

ليياري ريت هلي اٿي جڳ ۾ کهڙو آ الياڻ،
سچا ۽ بيءيب ٿيا اڄ ڇالشہ ڪوجها ڪاڻا.

هن ڏهڪاءَ جي رت ۾ ڳائن پيا جي پريت جا گيت،
اهڙا جوڌا ۽ ڳڀرو ٿي آهن ساهہ سيباڻا.

سهڻا وطن "تقوي" ٿو ڳائي هردم تنهنجا گيت،
تنهنجي مقدس خاڪ جا ذرا آهن موتيءَ داڻا.

● مهيسر ”خادم“ رفيقي

سنڌ ي سڀ سورهيہ جيئن ۽ ’درياخان‘ دلير ٿين،
ڏک نہ ڏسن ۽ سرڪن سُرڪن ’هوشو‘ جهڙا شير ٿين.

سنڌي جيسين جيئرا آهن سنڌي ٻولي زنده آهي،
اجرڪ، ٽوپين وارن ڏي شل رب ڪري ڪُل خير ٿين.

پنهنجيءَ ڀونءِ ڀلاريءَ ۾ جو رهي ۽ پنهنجو ٿي نہ سگهيو،
ويسر آهيءَ ويريءَ سان رکبو جيڪي ڀاڻ ڏڦير ٿين.

ڏاڍ جا ڏونگر ڏاريندا سون همت ۽ ميل کي قائم رکبو،
ڏاڍڻ ماڻهو ڏيهہ ڏٺي ٿيا غار آهي شل غير ٿين.

سنڌ ’لطيف‘ جي نگري آ ۽ سنڌ ’قلندر‘ جي آ ڀونءِ،
جيجل توتان گهور وڃان شل ويري وڃي ڍير ٿين.

وقت جي ويرن وير ڪيا، جن ڦير وجهي جن ڦير ڪيا،
ڇو مست الست جي وستيءَ ۾ لت روز نوان انڌير ٿين.

جن ويرن هيڏا هانيا ڪيا، جن جيجل سان هيٺ راڱا ڪيا،
تن ماءُ جي ويٽيل ٻارن جا ڪين پختا پٽ تي پير ٿين.

”جيئي سنڌ“ جو نعرو هڻندي جيڪي رت ۾ ريٽا ٿيا،
تن جا ٻچڙا جالنا جوڌا مالجهي مرد مٿير ٿين.

ڳالهہ ڳٺي هيءَ ڳانڍن آ ۽ سنڌڙن ماڻهن آ،
صاف الدر جو ناهي جيڪو تنهن جي منهن ۾ مير ٿين.

پير ڪهُرون ٿا پيرن ڪان ۽ ڪير ڏڏو ٿا ٽڻين وجهون،
جيءَ ۾ جالي جيءُ جلائڻ اهڙا ڇو انڌير ٿين.

’چوٿين مارچ‘ جي للڪاريو ڪولڊر ڪسندا تنهنجا ماءُ،
ميڻهن وسن ٻل ڪولن جا ۽ سرڙن جا ٻل ڍير ٿين.

سمجهہ انسان جي آهہ نرالي پنهنجو پنهنجو آهہ خيال،
ٻُرو سڏيون پنيور کي ڀر ڏوهي نہ ڪڏهين ڏير ٿين.

ڏيهہ ڀسہ پنهنجو ذات ڀسہ پنهنجي گهاوَ مڪر سي ساڳيا ڙي،
موت مان جيڪي رالد رچائن ”خادم“ تن ڏي خير ٿين.

غزل

● آغا عبدالنبي "آغا"

●

راه تنهنجيءَ ۾ منا! ڪجهه ڪجهه اشان منهنجا ٻه هين،
هم‌قدم توسان ڏس اشڪِ روان منهنجا ٻه هين.

ظلم تنهنجي جا قصا جي پيش ٿيندا حشر ۾،
تن ۾ شايد جانِ من! ڪجهه داستان منهنجا ٻه هين.

پاس ۾ السدوه اچ گرداب فرقت ۾ اچي،
دل سندا همدرد ٿيا دهن و زبان منهنجا ٻه هين.

پڙهه فسونِ خواب‌بندي، تا حشر شورين زبان،
هن حديثِ درد و غم ۾ سي بيان منهنجا ٻه هين.

حُسن تنهنجو جاهه زينت زيب تنهنجو ۽ جمال،
جي رهن توسان ٿا سي رازدان منهنجا ٻه هين.

پڙهه ڪتابِ عشق جي هر باب ۾ اي شوخ تون!
ظلم پنهنجن سان ڪڏي جي داستان منهنجا ٻه هين.

حشر ۾ چو ٿيون تلاشيون مقتلِ قاتل الدر،
مون چيو ڪجهه زير چوڪٺ استخوان منهنجا ٻه هين.

دشتِ غربت پا عزيزو راهِ محمل ۾ پُڏو،
ڪجهه فسانا قيس ڪي اچ برزبان منهنجا ٻه هين.

روزمحشر منهنجا قاتل منصفِ اعظم اڳيان،
شاهدِ مقتول هي آه و فغان منهنجا ٻه هين.

قيس جا صحرا الدر، فرهاد جا منجهه بي‌ستون،
دشتِ سندوءَ ۾ اي "آغا" آستان منهنجا ٻه هين.

"سليم" ڳاڙهوي

●

الزامن جي عادت عام،
سچ تي آيا سؤ الزام.

طوفان سان سينا ساهين، مردن جي ڪو سمجهي مام،
بازن جو ڪم آڏڻ، آيڙڻ، چيرا چاهين ٿا آرام.
ڪالهه هئا جي بازو رڪ جا، اڄ سي نازڪ ۽ گلفام.
ڪنهن تي حرص، هوس جو ڇانءُ، ڪنهن کي عشق منهُ و انعام.
ميدان جو صبح سونهارو، ميخان جي ڪاري شام.
سچ کي ڪوڙي ريت سڃاڻين، توکي ڪوڙ ڪيو مرسام.
تنهنجي منزل تارن تائين، منهنجي توکان اڳتي گام.
عشق وڏي آڙاهن اندر، نفس هڻائي ٿو ناڪام.
اندو هائي پيلي اندر، ڪُرشم ويچاري جي ڪام.
پنڪي پنڪي ٽڪجي پولدين، تنهنجو خبط اجايو خام.
ڪو نه سمجهي، ڪو نه ڄاڻي، ڪنهن جو نالو ٿيو بدنام،
'سچ کي ڪچ ۽ ڪچ کي سچ'، هڙڙي دنيا تنهنجي هام.
حيف، اجا تو ڪين سڃاتو، ڪچ ۾ ڪاتي، چپ تي رام.
تنهنجي قسمت ڦاسڻ ڦاٿڪڻ، بيت پکيڙو، داڻو دام.
چمڙا ويچارا ڇا ڄاڻن، صبح جني سورج جو پيغام.
غيرت ان جو نالو ناهي، پنهنجو پاڻ ڪرين نيلام.
نيث "سليم" ڪندين تسليم، سچ آغاز ۽ سچ انجام.

● شيخ عبدالرزاق "راز"

●

تنهنجا نانا نيڻ، ڇو خوناب ٿي ويا،
جيڪي جهلي ويا تاب، سي سيراب ٿي ويا.

کهڙو ڇو ٿا حال، پريشان نصيب جو،
سهڻا سهانا سور، ڪلڻ-ڪاب ٿي ويا.

ڪوڙو هو رنگ ۽ بو جو زمانو چمن ۾ دوست،
ڪهڙا خوشين جا ڏينهن، اهي خواب ٿي ويا.
خاموش جي رهيا هئا، هر حال ۾ اي ”راز“
تنهنجي حريم ناز ۾ بيتاب ٿي ويا.

● ”عنايت“ بلوچ

●

لکي آٿت، اکو آرام آيو،
نه قاصد ۽ نه ڪو پيغام آيو.

ڏمر ۽ ڏاڍ ٿيا ڏاڍا ته ڏهن پيا، | وفائن جو خيال خام آيو.
نه ڪوئي ياد جو هو دل ۾ ديرو، | زبان تي ٻـر سندس ڇو نام آيو؟
نه ورلڏي وصل جي هانو اکا لٿهن، | وڃي قاصد وري ناڪام آيو.
لڪي لوڪان، لکي ڪنهن کي لکائي، | چون ٿا عشق تي بدنام آيو.
ملي ويون اوچتو نظرن سان نظرون، | اجايو مون سٿان الزام آيو.
ڪٿي گل تان اچي ڀهتو چمن تي، | اکين مان آنڪ ٿي اڄ جام آيو.
لهوڙيو لينهن ٻين کي پي، خبر ڇا؟ | مگر مون وٽ ٿي جمندي جام آيو.

● ”نديم“ انصاري

●

اسان مهر و الفت جي دنيا جا ماڻهو، وفا جو رکو پاڻ وهنوار چاهيون.
نه ڪاوڙ ڪدورت رکون دوست دل تي، نه تنگي نه ترشي نه تڪرار چاهيون.
ڪري ترب ڪوئي وهاريندين پر ۾، ته موران مٿيندس نه در دوست تنهنجو،
اکين مان سچائي سچائي وٺون ٿا، ٻري ڪان دلين جو ٻرين پيار چاهيون.
چمن جي اسان کي آ هر چيز پياري، چمن تان اسان جو آ هر وار صدقي،
چڻي جي اکين تي رکون ٿا گلن کي، ته پيارو خدا جو قسم خار چاهيون.
ڏسون ٿا نه الفت ۾ سود و زيان کي نه توريون تعلق ترازو ۾ هرگز،
وفائن جي عيوض وفا ڪين طلبيون، لباهڻ اسان اينهن اروار چاهيون.
نه در در ڪٿي دل کي ويچڻ وڃون ٿا، ڪريون سر جو سودو ٿا هڪڙي سجڻ سان.
ڪهڻ ڏي انهارڻ اسان شرڪ سمجهون، ڏسي جو الهيءَ کي گنهگار چاهيون.

جي لايون ڪنهن سان ته ان جي قدم تي خدا جو قسم ساهه سر سڀ لٽايون،
اهڙيءَ راهه ۾ جو رکي جان ٻاري اهڙيءَ کي منافق ۽ مڪار چائون.

تمنا جي دامن ڪٿي تنهنجي در تي جهلي آ مرادن جي گوهر جي خاطر،
نه ڏاتار توريءَ سڄي ڏيه ۾ ڪو، نه توريءَ سخي ڪوئي سردار چائون.

جهان جي وسعت رکي ٿي، مگر دل ۾ تنهنجي تصور سوا ڪجهه نه ماهي،
طلب تنهنجي هڪڙي عزيز آهه باقي، اجايو سمورو هي سنسار چائون.

"نديم" آهي جو تو اسان کي بنايو ته پنهنجي رضا وارا اطوار پيو ڏي،
وگرنه ڏسي حال افعال پنهنجا ڪلهن جي مٿان سر ٻيا بار چائون.

● حافظ محمد "احسن" چنا

●

ڪري سينگار اڄ آيو سڄڻ سردار بسم الله،
ڏسي صورت سڄڻ جي ٿو چوان صد بار بسم الله.

جڏهن هُو سرو قد سهڻو چمن ۾ سير لئي آيو،
تڏهن ويو هر طرف آواز ٿي اظهار بسم الله.

اگر رشڪِ قمر محبوب لاهي مُنهن مٿان پردو،
ٻڌهن شمس و قمر جيڪر ڏسي رخسار بسم الله.

بهاري جي آئي موسم ۽ گل تشريف فرما ٿيو،
انهيءَ باعث ڪئان بلبل کي رکيو گفتار بسم الله.

ڪندس انڪار هرگز ڪين اي قاتل ڏيڻ سر کان،
بلاشڪ بيخطر ٿي هڻ مٿان تلوار بسم الله.

مريضِ عشق وٽ جيڪر اچين رشڪِ مسيحا اڄ،
اٿي تازو توانو ٿي ٻڌهان بسيار بسم الله.

ٻڌهان هڪ سان نه بسم الله ٿو توکي ڏسي سهڻا،
ٻڌهي مخلوق ساري ٿي ٻسي سينگار بسم الله.

تصور تنهنجو اي محبوب دل ۾ آهه "احسن" جي،
تڏهن هردم زبان تي آهه در هر ڪار بسم الله.

● "محبوب" سروري

●

هُن يار جون ڳالهيون ڪوڙيون ڪجن، هو جيئن ٿو ستائي تيئن ٿو وڻي،
جيئن پيار لڳائي تيئن ٿو وڻي، جيئن سڪ ۾ سڪائي تيئن ٿو وڻي.

جيئن درد ڏئي تيئن دل ٿي ٺري، جيئن سور ڏئي تيئن پيار وڌي،
جيئن وره وڇوڙي ۾ ٿو وڌي، جيئن رڻ ۾ رلائي تيئن ٿو وڻي.

جيئن پرت سان پياري پنهنجون پڪون، جيئن سرس ملون تيئن سرس سڪون،
هر ناز نئون انداز نئون، جيئن گهور سان گهائي تيئن ٿو وڻي.

جيئن غير سان گڏجي مرڪي پيو، جيئن لوڻ ڦٽن تي ٻرڪي پيو،
جيئن چاڪ چڪائي تيئن ٿو وڻي، جيئن جان جلائي تيئن ٿو وڻي.

جو آن ڪي ڏسي عاشق ٿو ٿئي، ڪيئن ڪوڙي سچي جي پرک پوي،
جيئن ڪرت وهائي تيئن ٿو وڻي، جيئن قتل ڪرائي تيئن ٿو وڻي.

مٺي جون ادائون سڀ مٺيون، منٺار جون وصفون من مُٺيون،
جيئن مٺو سڏائي تيئن ٿو وڻي، جيئن پاڻ پڏائي تيئن ٿو وڻي.

اخلاق حسين اعمال حسين، اقوال حسين افعال حسين،
بس ڳالهه ڇڏي ڏيا ڇا ٿو پڇين؟ جيئن پاڻ وڻائي تيئن ٿو وڻي.

جنهن وقت ٿو پاڻ کي سينگاري، ٿو منهنجا غزل هو جهونگاري،
"محبوب" ادائن سان ساري، جيئن شعر ٿو ڳائي تيئن ٿو وڻي.

● علي محمد "خالدي" ٺٽوي

●

شرابِ ارغواني پرسرِ بازار پيتو ٿي،
گلي ڪوچي جي هر هڪ سايهء ديوار پيتو ٿي.

نه محتاجي صراحيء جام جي درپيش ٿي آئي،
وجي بيخوف صبح و شام ڪُوي يار پيتو ٿي،

ڪڏهن دير و حرم ۾ ۽ ڪڏهن مسجد جي ميمبر تي،
ڪڏهن تسبيح هٿ ۾ ۽ ٻڌي دستار پيتو ٿي.

ڪڏهن قيدِ محبت ۾ ڪڏهن دامِ اسيريء ۾،
ڪمندِ عاشقي پائي، وجهي زُنار پيتو ٿي.

تلاش ۽ جستجوءِ حسن ۾ عرشِ برين تائين،
جتي آيو اتي ويهي ته بي‌اختيار پيو ٿي.

زمين تي، آسمان تي، عرش تي ۽ عرش کان اڳتي،
مڪان ۽ لامڪان جي سرحدن جي پار پيو ٿي.

ديارِ عشق جي درياءَ ڪيف و رنگ تي ويهي،
ڪڏهن هين پار پيو ٿي، ڪڏهن هُن پار پيو ٿي.

جهان وارن جي ليکي ٿي شرابِ رنگ و بو پيو،
حقيقت ۾ سدائين شربتِ ديدار پيو ٿي.

غمِ فرقت ستائڻ واسطي ٿي ”خالدي“ پيو،
ڪڏهن خوش ۽ ڪڏهن ٿي جان کان بيزار پيو ٿي.

● عبدالقيوم ”صائب“

●

خدا جي خدائي اسان جي ڪمائي،
اسان آهه قائم ڪئي هيءَ وڏائي.

اسين ڪيس واحد وڏو جي نه ليکيون،
اچي ڪيئن توحيد ۾ ها صفائي.

اسان کان اڳي هئي، ٻين جي نظر ۾،
فقط يار تثليث يا گهڻ-خدائي.

هتي پنهنجي ليکي وڏو آهه هرڪو،
اجايو نه ڪر ناز پر ڪبريائي.

اسان بت ڪي ٺاهيو، اسان بت ڪي پوڄيو،
اسين نياز نوڙت، اسين خودنمائي.

اسين پنهنجي عظمت جا قائل ازل کان،
اسين خود تمنا، اسين خود فدائي.

اسان ويس منصور و سرمد جا پاتا،
ڪُسي پاڻ ڪنهن سان ڪنهين چِڱائي.

ڪڏهن پاڻ آذر، ڪڏهن ابن آذر،
اِها آهه پنهنجي ٿي هٿ جي صفائي.

ڪڏهن ڪين ڪنهن سان ملي هڪ ٿيا هون،
ازل کان ابد تائين رهندي جدائي.
اسان جي صدا ٿي الڳ آهه ٻين کان،
اسان کي گوارا نه ٿي هم نوائي.
اسان کي انا ٿي رکڻ لاءِ "صائب"،
وسان ڪين ڪڏهن به پنهنجي ڪٿائي.

• ميرو خان "موج" لغاري

•

اکيون محبوب سان آهن، اڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي،
عجب آهي لڪي لوڪون، اڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.

اکين سان جيئن اکيون اٽڪيون ته تن مان لنڊ آڪڙي وئي،
کِلن تان ٿا کِڙن کوڙها، کِڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.
نه حاجت آهه حجت جي نه آهي ڀنگ ڀولڻ جو،
ڪڙي منجهه قرب جي ڪامل، ڪڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.
لڳيون لون لون ۾ لالڻ جي محبت جون سوين ميخون،
جڙيون جند جان ۾ جالي، جڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.
اڙالڪو پنڌ الفت جو سراسر ٺوڪرون ٿا پيا،
ڏڪا ڏوسان روئڻ ريهون، رڙيون اهڙيون، جو ڇا چئجي.
الهي رلڻ راهه ۾ ڪاڏي سدا منهميز مهميرن،
تَوَڏِ، تَوِ، تابشون، طعنا، تڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.
عجيبن جي عجب عادت ڪڏهن پرتل ڪڏهن روسو،
ڪڏهن قرب ۽ ڪڏهن جهٽڪون، جهڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.
ٿيو جنجال جالڻ جڳ ۾ جانب ريءَ جدائيءَ جو،
جدائيءَ جون ڏکيون گهارڻ، گهڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.
ڪيئيون ڪمذات ڪچ واتيون ڪُن ريتيون ڪم ظرف ڪوڙيون،
وجهن ويچا وٺيون وٽ، پوڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.
محب آهي جو محفل ۾ ته آهي "موج" محفل ۾،
سڙي سورن سُٺيون سورن سڙيون اهڙيون جو ڇا چئجي.

● "ولي" سروري

●

اوهان جي عشق ۾ جيڪو بہ اشڪبار نہ ٿيو،
الهيءَ جي روح کي حاصل ڪڏهن قرار نہ ٿيو.

غلط نگاهه سهي، پر ڪلي ڪٿو تہ سهي،
ڀلا ڇو فضل اِهو مون تي بار بار نہ ٿيو.

هي مال چوري جو آهي، ڀلي زمانو ڏسي،
الهيءَ کي عشق نہ ڇپيو جو آشڪار نہ ٿيو.

ڏنا سون اهلِ مروّت ڪهڙو ڪري نادم،
رقيب پنهنجي رقابت تي شرمسار نہ ٿيو.

بزعمِ زهد و عبادت نہ ٿيو مو خلدِ مڪين،
جو ڪنهن سان پيار ڪرڻ جو گناهگار نہ ٿيو.

هي لُڙڪ منهنجي اکين جو وڃي ٿيو خاڪ نشين،
هو ڪيڏو قيمتي ليڪن ڪلي جو هار نہ ٿيو.

هئو تہ صاحبِ دانش هي تنهنجو ديوانو،
مگر فريبِ تمنا ۾ هوشيار نہ ٿيو.

نگاهه مست جو هڪ جام آهي هوش ربا،
مئي انگور جي پتر مگر خمار نہ ٿيو.

● "خاڪي" جويو

●

پيرَ پنهنجا پٿون اڄ پهاڙن ڪيا،
ڏيل تي ڏاڍ ڏاڍن ڏهاڙن ڪيا.

ڪاله نياري وطن جي وڻن مان رهي، قهر ڪيڏا نہ قهري ڪُهاڙن ڪيا!
ذاتِ هر رات مون کي ڏنگيندي رهي، سوَ ستم سوچ جي سوز ساڙن ڪيا.
ڏوڙ ڌرتي جڏهن هر ڏِيانءَ ڏار آ، ڏار ڏَنَ ڏارين ڪان ڏراڙن ڪيا.
ڪير آهي جنهين لُڙڪ لاڙيو نہ آ، سي روئڻهارڪا روڄ راڙن ڪيا.
لاهيارن مٿان لاهيارا آئيا، مور مانجهي نہ ماندا مهاڙن ڪيا.
جسم "خاڪيءَ" جو آهيون جياپو امان، اڄ آواز انگن آکهاڙن ڪيا.

● ولي محمد "وفا" ٻلي

●

اکين ۾ رهن ٿا ڪي اهڙا به داتا،
نه جن جي ڪا ڪٿ آ، نه جن جا ڪي ناتا.

اکين جي ملن ٿيون اکين کان ليکن ٿا، اکيون جي جدا ٿين اکين مان اڏاٿا.
اکين ۾ ته آهن فقط عڪس تنهنجا، اکين ۾ ڪٿان اشڪ آيا اباٿا.
ڪڏهن پاند تنهنجي ۾ پاڻين قيمت، ڪڏهن انهن ٿي وکري وڃن ٿا ويڳاڻا.
اهي اشڪ زاهد اٿئي آب زمزم، اهي ئي شرابا طهورا پچاڻا.
اکين ۾ ئي آهي "وفا" تنهنجي جنت، اکين ۾ ئي حورن جا پيڪر ساماڻا.

● "نظير" ٽکڙائي

●

چنڊ لهي ويو وير سوير،
سون وٽ اوسيڙن جي هير.

تارن ۾ تون آءُ لهي، مُنهنجون اکيون تُنهنجا پير.
آءُ انڱ مان آس رکي، سيتي مالجهالدي جي سير.
رات کي وارن سنجهه لکيڙي، لاهي اندر تان اوک انڌير.
سون وٽ ڳالهه اهائي ساڳي، تو وٽ آهن ڦند ۽ ڦير.
تنهنجا مُنهنجا رستا اهڙا، جهڙا پيچ پنيءَ جا پير.
لڙڪ لڙڪ کي يادون ڏيئي، ورتم تنهنجي نينهن لبور.
ڄاڻ ٿا ڪورا ڪاڳر لکجن، ڪر نه اڇڻ جي دير دلير.

● سومرو محمد اسحاق "راهي"

●

غم جي مداخلت آ هر وقت جنهن خوشيءَ ۾،
ڏسجي ٿو موت هر هر، هر اهڙي زندگيءَ ۾.

سود و زيان کي لازم ملزوم ڄاڻ پيهر،
اسان آهي ڪڏهين پاڪر ڪڏهن پريءَ ۾.

سو ڪي ڪيئن سراغِ منزل ملي سگهي، جو
ڏوڪو ڏسون ٿا پنهان رهبر جي رهبريءَ ۾.

اي ناخدا ڇڏي ڏي تقدير جي سهاري،
ساحل نظر اچي ٿو تارن جي روشنيءَ ۾.
هر ٻار زندگي تي ترجيح ڏني "راهي"،
اڳتي قدم وڌايو سون راهِ عاشقيءَ ۾.

● نثار "بزمي"

●

زمين کان پري، آسمان کان پري،
اسين ٿا گذاريون جهان کان پري.

يقين ٿا ڏيون توڙي هر فرد کي، رهي هر ڪو ٿو ته به امان کان پري.
جتي لاٽ نفرت جي آيري ٻوي، رهون ٿا اهڙيءَ آستان کان پري.
وڻون ڪجهه نه باقي ڏيون ڪيترو، اسين آهيون سود و زيان کان پري.
اسان جا رُلها ڪيمت بازار ۾، مڪين ٿاڻَ آهن مڪان کانءُ پري.
ضرورت اسين ڪا رکون ڪو نه ٿا، رهون ٿا اهڙيءَ کهُرَ کهُران کان پري.
اسان کي ڀتو ڇا ته رسوا ٿيو، هئي ڳالهه وهم و گمان کان پري.
ڪڏهن ٿا زمين ۾ لکي دم ڀيون، وڃون ٿا ڪڏهن ڪهڪشان کان پري.
زمينءُ آسمانءُ ٿا جتي گڏ رهن، اسين آهيون اهڙي نشان کان پري.
ميلائي ڏني زهر جو مهر ۾، ته رهيو اهڙيءَ مهربانءُ کان پري.
زبان جي ڇيو ڪجهه ته ڇا ٿي پيو، رهي دل ٿي "بزمي" زبان کان پري.

● مير محمد پيرزادو

●

جهولجهڪڙي جي جهالجهر پائي، ننڍين ٻوڙين لار لڳي،
اتر هوا ۾ اوتون ڏيندي، ڇپرن جي ڇمڪار اچي.
مهڪ جنهن جي مينديءَ جهڙي، آس پُڄڻي ٿي امرت جي،
آءٌ آڇايل گڏجي مون سين، هنڌڙو پنهنجو نار اچي.
آهه اڏيءَ تي هاڻ هڪيو، هو ڪات ڪنڌاٿو ڪيرلدو ڏس،
پره ڦٽيءَ جهو ٻرواسا، اڄ پريت پرينءَ سين پار اچي.
هو ته هليا ويا هاڪاريندا، ڏودو هو يا هوشو هو،
ٻيلي ههڙيءَ ٻات اندر، ڪو پنهنجو پوڙهو پار اچي!

توهين ڪيئي قرب ڪيا هن، سانگي ها جي جهالڪي هاڻ،
جهالجهر جي جهڪار سڻي، اڄ سالڪي پنهنجا سار اچي.

ڪيئن آڪا ليسان آءُ اتي، مهراڻ سندي سا موج ڪٿي،
ڇتڙن ۾ آ چائي پسڙي، ويڙهيان ڪيئن سان وار اچي.

ڇيڙن جي چمڪار هئين جا ترشي ترشي تار تڪي،
لا ڪَهڙ منهنجي ليکڻ لکتا، نيرالا ڪي اسار اچي!

ڪينجهر ڪپ تي اوري جاچي، اسو لڇو پر ليٺ جهو،
چوڌس هن چالٻوڪيءَ ۾ اڄ، ڪهڙيون ٻڌي ڪي ڪهار اچي.
شاهه سڳورا! سنڌڙي تنهنجي سڏڪيو ڏڏڙا ساهه ڪٿي!
ونگ پيا هن واديڙين تي، ويڙهيچن تان وار اچي!
هت تان ڏاکو مغرب ڏريو، انسان انسي آهه لڳي،
پلي سنڌوءَ ساءُ ڪيئي تان ڪهار ڏاڪهر جي پار اچي!
پيلاٻن جا پول ٻڌج: تي چلڙو، دوهو، ڏور ۽ چيچَ،
چيڙيون، ڍولڪ، چپنو ڦوٽي تانَ طنبي جي تار اچي.
مهراڻ لاڏا، سات سڳنڌ ۽ سونَ ٻڪيءَ جي رات ته ڏس،
ڍڪڻ مٽي جي ڍولڻي جا پيا پوچا پير، اسار اچي.
سنڌ سدائين سک ڏسي تي، سات ڏکن جا ساڻ ڪٿي،
اڙڪ ڳلن تي، سرڪ چپن تي، لاڄ سان ڳڌ ٿو اسارُ اچي.

● "آذر" نايات

●

جبين شوق جي هن آستان کي ڳولي لڌو، زمين تي سجده کهي آسمان کي ڳولي لڌو.
اسان جيئون پيا چُپ چاپ موت جي مانند، تڏهن ته برق و شرر آشيان کي ڳولي لڌو.
ڪَٿِ آهي عقل يقين و گمان جي عالم ۾، جنون قتل کهي عاشقان کي ڳولي لڌو.
لبن تي مرڪ آ سڪنون جي ۽ اظر ۾ سرور، مگر اسان ته غم دوجهان کي ڳولي لڌو.
زهي نصيب جو "آذر" جي بخت اي 'سچل'،
تو جهڙي هفت زبان همزبان کي ڳولي لڌو.

● "ساجد" لعلپوري

●

حياتيءَ جي نه پائي چين ٿو لمحات ۾ ماڻهو،
زماني جي رهي ٿو هر گهڙي فڪرات ۾ ماڻهو.

اهو ڪيڏو نه آهي سادڙو ويچارڙو ماڻهو،
فريبيءَ جي اچي ٿو جو وڃي ڪنهن گهات ۾ ماڻهو.
ستائيندي رهي ٿي ڪيس ڳڻتي ڪانه ڪا هردم،
رهي جيئري ٿي ٿو جڻ قبر جي ظلمات ۾ ماڻهو.
ورايو ڪيس آهي گردشِ دوران اچي اهڙو،
بلائن جي رهي ٿو جڻ سدائين وات ۾ ماڻهو.
جيڻ جنجال تنهن جو ٿي وڃي ٿو دوستو! جڳ ۾،
اچي ٿو اوچتو جيڪو وڃي آفات ۾ ماڻهو.
هميشه ڪنهن نه ڪنهن هو ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي،
سڪون پائي نٿو ڪنهن عمر جي اوقات ۾ ماڻهو.
مان جيڪي سنجهي ٿا سور صدما همنشين! هن کي،
اهي ئي راڄ ٿو ڏسندو رهي برسات ۾ ماڻهو.
ڏکن ۽ ڏوجهرن ۾ ڏينهن، گذري ٿو سدا هن جو،
الم اهڙي طرح ڏسندو رهي ٿو وات ۾ ماڻهو.
مٿس گذري ٿي جيڪا سا، حقيقت پڇ نه اي "ساجد"،
رهي ٿو جڻ هميشه عالمِ سڪرات ۾ ماڻهو.

قطعا

● "نقاش"

(١)

اسان رت ڀيٽ ڏيئي ٻوٽا آهاپيا،
ٻهارن سان چمن سارا سجايا.
وريو ڪو واءُ اهڙو چوطرف کان،
اسان کي پنهنجا خاڪيل ڪري آيا.

(٢)

اسان ڌرتيءَ جي سيني کي سنواري،
مٿان جنت ڪٿي آڻي اتاري.
ٻني دوزخ جي داروغن کي هيءَ سڌ،
مٿل صدين جي نفرت تن آٿاري.

(٣)

اوهان سڪ لاءِ سڪ پنهنجو ڦٽايو،
اسان دک درد سيني سان لڳايو.
اوهان الفت جي لئه الفت وڃائي،
اسان ڪلفت ۾ ٻڻ لاتو اپايو.

(٤)

چار گهڙيون اوهان جي چاهت جون،
چار يادون اوهان جي الفت جون.
منهنجي آتم ڪٿا ۾ ٻيو ڇا هي،
ڪي گهڙيون رانج جون، ڪي راحت جون.

(٥)

منهنجي جيون جي ڪٿا مون کان ٻڌين ٿو يارا،
جڻ لهوان ڏني، نوان سور ٻڌين ٿو پيارا.
جي ٻڌائين ٿو مٺا! رات جي رولاڪ هي راهه،
ڦُٽ ٻنيءَ سان هوائن کي ڪٿين ٿو پيارا.

(٦)

چاهت، نفرت، رانج ۽ راحت،
منهنجي جيون جي آ وضاحت.
تون ٿو مون کي ڄاڻڻ چاهين،
مان ڇا آهيان؟ بس هڪ حسرت!

(٧)

هزارين حسرتون دل ۾ رهائي،
هزارين خواب اکڙين ۾ لڪائي.
اوهان جي شهر سان اڪري وياسين،
وٺا جو درد هر دل ۾ ڏکائي.

(۸)

سڪندر، خضر جي پٺيان رُلي ’پاڻي ولوڙيو هو‘،
ٽڙن ۾، ارڙهن ۾ بس ڏڪن تي خيمو کوڙيو هو.
وٽي امرت جو پيالو پنهنجي هٿ ۾، ڪين پيئي سگهيو،
جيئڻ جي آس ۾ پيڙو، هٿن سان پنهنجو پوڙيو هو.

(۹)

هيءَ سواجهه حياتيءَ ۾ ڪڏهن حل نه ٿئي شال:
’مان توکي ڏسان، يا تنهنجي زلفن کي سنواريان‘؛
بس سات ۾ ئي سات ۾ پرواز ڪري ساهه،
چپ منهنجا چُرن، پر تنهنجو نالو نه اچاريان.

(۱۰)

رنگ تنهنجي چپن جو چوراڻي،
سون شفق کي ڏني آ لالاڻي،
ڪيپ تنهنجي اکين جو ڪمڪاڻي،
نند ديويءَ جي سورتي ناهي.

(۱۱)

تنهنجي نازڪ ڳان جي سُرخيءَ مان،
گُل نهيو آ گلاب جو شايد،
تنهنجي چپڙن جي چاشنيءَ مان ئي،
ڪيپ آسريو شراب جو شايد.

● سومرو محمد اسحاق ”راهي“

(۱)

سوپ مستن جي هٿن ۾ ئي رهي،
فتح مردن جي غلامي ٿي ڏئي.
عقل سوچن ۾ ئي پورو ٿو رهي،
عقل مستيءَ جي سلامي ٿو پري.

(۲)

تنهنجي مستان کي ڪهڙو خوف آ،
تو ڏنو آهي هٿن سان اختيار.
پل نه طوفان وقت جا آپري اچن،
تنهنجي ديوان جو آهي پيڙو پار.

(۳)

جي پين لاءِ ٿا جيئن سي مر جيئن،
سور پٺي جو سور ٿا پنهنجو چون.
جنهن جو مقصد پٺيءَ جي مقصد جو حصول،
ايتون اهڙيون پيلي اڳتي وڌن.

(۴)

پنهنجي ديوان جو تون ديوانو ڪر،
پنهنجي مستن جو پلي مستانو ڪر.
مون کي ساقي جو اٿو لاڙ ڪرين،
ان جي هٿ جو پيلا پيمانو ڪر.

(٥)

جي سڪندر جو عطا ٿئي تخت و تاج،
غزنوي لاهي رکي سر تي ڪلاهه.
تنهنجي مستانن کي مان ڏيئي ڇڏيان،
جي ملي تنهنجي قلندر بارگاهه.

● امان الله "ناظم"

(١)

عابد

سجدي کي چو سڏيو ٿا عابد عبادتون،
سجدا ته روح کي ٿا بخشن سعادتون،
سجدو ته عشق جي ڏس درگاهِ حسن کي،
اڄ ٻي جتي جهڪن ٿيون اڪثر امامتون.

(٢)

عامل

عقيدت جي آٿائي ٿي وئي آ،
ائين جڻ بندگيءَ تي موت آيو.
هجن ها جي اڄا عامل ٻه زنده،
ٿيو عملي زلدگيءَ تي موت آيو.

(٣)

زاهد

سجدو ڪيم سڄڻ کي ڪهڙي خطا ڪيم،
زاهد ته ٿي خفا جو قبلو قضا ڏسي.
فتويٰ نه ڏي جو عشق جو مذهب آ مختلف،
هن جي مون هر ادا ۾ ڇڏيو آ خدا ڏسي.

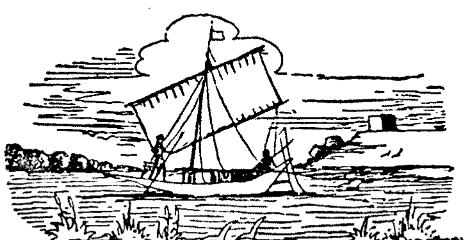

نيون طرزون

● "تاج" جويو

(١)

ٻهرن جهليو ٻور ـــ
لمشئون لنڊ آڏي ونئي،
جڏهن ٿئين تون دور.

(٢)

ٻهرن ساوا ٻن ـــ
چنڊ رسامون مل اچي،
مون سان منهنجا من!

(٣)

ٻهرن جهليا گل ـــ
مرڪيو جڏهين تو منا!
ٽڙيا جڻ ته ڪنول.

(٤)

ٻهرن ۾ ٻالڙا ـــ
مون کي پنهنجا او ٻرين!
چُمڻ ڏي چپڙا!

● "ادل" سومرو

(١)

دنيا ساري دوکو ـــ
اڄڪلهه جي انسان کي،
سمجهڻ آ اوکو.

(٢)

وريو اهڙو واءُ ـــ
سنگتين ۾ لڪا سڪ،
ٻاهه جو ويري ٻاءُ.

(٣)

مرڻو ناهي ميار ـــ
ايئن ته هن دنيا مان،
لڏڻو آهي يار.

(٤)

دنيا در گذر ـــ
جيسين جيئين چڱ ۾،
سڀ سان قرب ڪر.

(٥)

ڪجي ڪوئي هُل ـــ
ڪُٺي قيمت سرس هئي،
سالهوءَ ناهي ملهه.

(٦)

جي تو ٻولين سچ ـــ
سر جو سنڪو لاهي ساڄن،
آءُ آڏيءَ اچُ.

"جيڪڏهن بدقسمتيءَ سان اوهين اهو خيال ڪري ويٺا ته اوهان جي خداداد قابليت ۽ ذهانت آهي ۽ سڀئي ڳالهيون پاڻ کان پاڻهي اوهان جي دماغ ۾ اينديون وينديون، ته اهو خيال خام دل مان ڪڍي ڇڏيو، ۽ پڪ سمجهو ته جيڪا به چيز اوهان کي هٿ ايندي، سا محنت سان هٿ ايندي، نه ڪه اوهان جي نڪميءَ ذهانت سان."

— ڊاڪٽر مارڊن

۲

افســانــا

”پنھنجي عضون کي محنت ۽ مشقت جو عادي بناءِ، توڻي ڪٿي تو وٽ گھڻائي نوڪر ھجن. جيڪڏھن ڪو اھڙو اتفاق ٿيو، جو ھو تو وٽ نہ رھن، تہ ان وقت تون بلڪل اپاھج ٿي ويندين ۽ اھڙو اتفاق دنيا جي دؤر ڪان پري بہ ناھي.“

— ارسطا طاليس

● نجم عباسي

حبلو

ڊاڪٽر پنهنجي پراڻي مريض کي سڃاڻڻ ۾ دير ڪانه ڪئي. ويهن ورهين جو سڪل ۽ سنهڙو ڇوڪرو، رنگ ڪارو جهڙو دانگيءَ جو تَرو، بدن انهايت گدلو. ائين ٿي ذهن ۾ آيو ته هن کي ڄمڻ وقت دائيءَ جو وهنجاريو هو، ان کان پوءِ هن وري وهنجڻ جي غلطي نه ڪئي هئي. هن جا ڪپڙا به جيئن جسم تي آيا هئا، تيئن بدن تان لهڻ جي بيوفائي نه ڪئي هئائون. اهي نه لٿا هئا ۽ نه ڌوتا هئا. ڪپڙا نه رڳو ميرا هئا، پر هنڌان هنڌان ڦاٽل ۽ ليڙون ليڙون ٿيل پڻ. هن جو مٿو اگهاڙو، وار وڏيل ۽ اٽيا، ۽ پير جُتيءَ کان محروم هئا. هن جي ڪپڙن، پٽ ۽ وات مان نڪ ماڙيندڙ بدبوءِ اچي رهي هئي. هو انسان نه پر غلاظت ۽ گندگيءَ جو ڍير هو.

هو ٻـه ٽي دفعا اول به هن اسپتال ۾ رهي ويو هو. پهرين دفعي دستن جي بيماريءَ ڪري: هڪ ڪهوراڙوءَ، جنهن جو هوڪو هو ته "جو کائي اهو به پڇتائي، جو نه کائي سو به پڇتائي!" تنهن ڪينا ۽ ڦيٿل انب آني ۾ چار ٿي وڪيا. ڪلوءَ کي ڏاڍو حرص ٿيو، ۽ چئين آني جا سورهن انب وٺي، هڪئي وقت هڙپ ڪري ڇڏيائين. ان سانجهيءَ جو اچي ڪهرا ٿيس. سڄي رات هل هلان هئي. صبح جو ڪنهن واٽهڙوءَ کي رحم آيو، جنهن هن کي کڻي سول اسپتال تائين پهچايو. هو ڏهه ڏينهن ڪن اسپتال ۾ رهايو ويو.

ٻئي ڀيري مليريا جي سخت حملي ڪري، اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. مگر ڀلا مڇرن جو ڪهڙو. وري هن کي سمهڻو پوندو هو کليل ميدان ۾ ۽ ڪني ٻانهيءَ جي ڪسين پرسان. سو مڇر به پرائو پٽ سمجهي پيا پٽيندا هئس. ٿورو گهڻو بخار ته پيو واري سان ٿيندو هوس، پر ان دفعي صفا نازڪ حالت ٿي وئي هيس.

ڪلوءَ جڏهن کان هوش سنڀاليو، هو هڪ واپاري سيٺ وٽ نوڪر هو. سيٺ وٽان معلوم ٿيس ته هن جا پيءُ-ماءُ به هن وٽ نوڪر هئا. هڪڙو ڪچو ڪوٺو، جنهن ۾ هو رهندا هئا، اهو هڪ دفعي بارش ۾ ڪري پيو. ان حادثي ۾ هن جا پيءُ-ماءُ ٻئي دٻجي مري ويا. مگر ڪلو، جو ان وقت پنجن سالن جو هو، سو بچي ويو.

جڏهن هن جي عمر چوڏهن سال هئي، تڏهن هو سخت بيمار ٿي پيو. سيٺ به پاڻ تان بار لاهي، هن کي سرڪاري اسپتال ۾ داخل ڪرائي ڇڏيو. اتي هو موت ۽ حياتيءَ جي

درميان ٻه مهينا پيو رهيو. ڪوبه هن جي سار سنڀال لهڻ ڪونه آيو. جڏهن اسپتال مان نڪتو ۽ سيٺ وٽ ويو، تڏهن هن نوڪريءَ ڏيڻ کان صفا انڪار ڪري ڇڏيس، ڇو ته سيٺ اول ئي هن جي جڳهه تي ٻيو نوڪر رکي ڇڏيو هو، ۽ ٻيو نه ڪلو ڏاڍو ڏٻرو ٿي ويو هو، ۽ ڪنهن ڪم جي لائق نه هو.

هن ٻين هنڌن تي ٻڌ هٿ پير هنيا، پر ڪوئي سڪي والسگر ڪٿي به قبول ڪونه پيو. ڪيس ڪيترائي ڏينهن بکون ڪاٽڻيون پيون. لٺ هن پنڻ شروع ڪيو ۽ پنڪندو پنڪندو، ڪراچيءَ کان سکر پهتو.

هتي هو ڀيک پنندو هو، ۽ وقتي اسٽيشن تي هلڪو سلڪو بار ملي ويندو هوس، ته مزوري به ڪندو هو. نه گهر هوس، نه مائٽ، نه يار، نه مددگار، گرمي سردي، بڇر مکيون، بک بيروزگاري ۽ ٻيا اڪيچار اهڙا هن جا دشمن هئا، جن سان هن کي اڪيلي سر مقابلو ڪرڻو پوندو هو، هن جي اڪثر هار ٿيندي هئي.

هو جيل به ڪاٽي چڪو هو.

هڪ ڏينهن بک بيحد هلاڪ ڪيس. نه هڙ ۾ ڪو پئسو هوس، ۽ نه ان سن مان ئي ڪيو ٽڪر مليس. سو هڪ حلوائيءَ جي دڪان تي پيڙ ڏسي، دڪاندار کان نظر بچائي، مٺائيءَ جي مٺ ڀري وٺي ڀڳو. ماڻهن ڏسي ورتس ۽ پڪڙي پوليس جي حوالي ڪيائونس. ٻه مهينا جيل جي سزا مليس.

ٻئي دفعي دڪان تان قميص چورائيندي پڪڙجي پيو، ۽ ٽئين دفعي هڪ ابهم ڇوڪريءَ جي ڪنن مان سونيون واليون لاهيندي پڪڙي وڌائونس.

ڪڏهن ڪڏهن رات جو بيگاهه وقت تي آواره گردي ڪندي، پوليس شڪي حالت ۾ گهمڻ جي الزام ۾ گرفتار ڪري، هن کي ڪاٽ ۾ وجهندي هئي.

هڪ لڳا، رستي ويندي، موٽر هن جي مٿان چڙهي وئي. ڪاٻي ٽنگ جو هڏو ڀڄي پيس. ٽي مهينا ڪن اسپتال ۾ علاج لاءِ داخل رهيو. هن حادثي ڪري حياتيءَ ڀر لاءِ منڊو ٿي پيو.

اڄ ته انتهائي سرد رات هئي، ڪي مزور هن کي کڻي آيا هئا. هو هڪ پراڻي ۽ ڦاٽل فراسيءَ ۾ ويڙهيل هو. هو بيهوش هو. هن جا لڱ پٽ تي پريا، ۽ هو ٽڪڙو ٽڪڙو ساهه کڻي رهيو هو. هن سان گڏ آيل فقط ايترو ٻڌائي سگهيا ته هن کي معصوم شاهه جي مناري ڀرسان، ان حالت ۾ ڏٺو ويو.

هن کي وارڊ ۾ داخل ڪيو ويو. هو ڇڙهي ته پيو، پر ٽن هفتن جي ڊگهي عرصي کان پوءِ سس مس وڃي ڇرڻ پُرڻ جهڙو ٿيو. ٻه هفتا ٻيا بنه گذريا. هاڻي هو ڪجهه بهتر هو ۽ گهمڻ ڦرڻ به لڳو هو.

هڪڙي ڏينهن چڪر ڏيندي ڊاڪٽر چيس: "ڪاوء هاڻي توکي موڪل آهي، ڀلي وڃ!"
ڊاڪٽر کي احساس ٿي ڪول ٿيو ته جڻ هن جج بنجي، ڪاوء کي ڪاري پاڻيءَ جي سزا جو فيصلو ٻڌايو هو.

هن چيو: "پر سائين، سان اچا پوريءَ طرح چاق نه ٿيو آهيان، ڪنگهه به آهي، پاسي ۾ ٿورو سور به رهي ٿو، ۽ ضعيف به ڏاڍو ٿي ويو آهيان."

هينئر ڊاڪٽر هن ڏي غور سان نهاريو. ڪاوء جو چهرو مرجهائجي ويو هو، ۽ هن جي اکين ۾ غم ۽ نااميديءَ جا بادل پرجي آيا هئا.

ڊاڪٽر، اخلاق جو معصوم شاهه جي مناري جيڏو اوچو ۽ دل جو سنڌو درياهه جهڙو ڪشادو هو. هن محسوس ڪيو ته ڪاوء کي اڃا اسپتال ۾ رهائڻ گهرجي، ۽ هن کي ڊسچارج ڪول ڪيائين.

پڻي ڏينهن هو وڌيڪ بيمار ٿي پيو. وري ڪٽس تي پس ۽ ڪنگهه ۾ واڌارو ٿي ويو، پر ترت ئي هن جي حالت تسلي بخش ٿي وئي، دم دلاسي سان زياده ۽ دوا دارونءَ سان گهٽ.

جنهن وقت ڊاڪٽر ڪول هولدو هو، ان وقت هوخوش ۽ کلندي نظر ايندو هو. هيڏانهن هوڏانهن گهمندو ڦرندو هو. پين بيمارن سان ڪچهريون ڪندو هو. بستري داخل بيمارن سان ڏاڍي همدردي ڪندو هو: هنن کي وقت تي دوا جي آڇ ڪري پيارڻ، پاڻي ڏيڻ، مٺي ۽ چنگهن کي زور ڏئي آرام پهچائڻ، پان، ٻيڙي يا چانهه وٺي اچڻ، ڳالهيون ٻولهيون ڪري سندن دليون وندرائڻ. ڪو مريض نازڪ حالت ۾ هولدو هو ته هن جي کٽ جي پرسان ٻيلو هولدو هو ۽ هرڪا ٽهل ٽڪوڙ ۽ سهائتا ڪرڻ لاءِ خوشي ۽ ڦڙتائيءَ سان تيار رهندو هو.

هوند وارا مريض هن کي ڪيسي-خرچي ڏيندا هئا، سگريٽ ٻيڙي پياريندا هئا؛ ڪي بيمار ماڻهن جي آندل ميوي مان هن کي کارائيندا هئا.

هو نرسن جي ڪم ۾ مدد ڪندو هو. جڏهن هو بيمارن کي سُئين هڻڻ يا ٽمپريچر ڏسڻ لاءِ هڪ بستري کان پئي بستري ڏي وينديون هيون تڏهن هي هنن جي سامان جي ٿالهي کڻي سندن پٺيان هلندو هو. جڏهن هو بيمارن جو هٿ منهن ڌوئارڻ ۽ پئي صابڻ سان صفا ڪرڻ لاءِ اينديون هيون، تڏهن هي صابڻ، ٽوال، گينديءَ ۽ جڳ کڻي هلندو هو. اڪري مريض هن کي چرچي طور "نرس جو نائب" ڪري ڪوٺيندا هئا، ۽ هو ان تي ڏاڍو خوش ٿيندو هو.

اسپتال جا وارڊ بواءِ وري هن کي ڌمڪيون ڏئي هن کان ڪم ڪيدا هئا، جهڙوڪ پاڻيءَ جا دِلا ڀري اچڻ، ڪٽون کڻڻ، هنڌن بسترن تي چنبڙ ڦوڪ، چادرون ۽ چوون بدلائڻ، شيشون ڌوئڻ وغيره. هن کي اهي ڌمڪيون ڏيندا هئا ته ڊاڪٽر کي چونداسون ته هي هاڻي چڱو ڀلو آهي، انڪري هن کي اسپتال مان روانو ڪيو وڃي.

ساٿي بيمارن کي پنهنجي جيون جا تجربا ٻڌائيندو هو:

”مان جيلن ۾ به رهيو آهيان ۽ اسپتالن ۾ به، ٻنهي هنڌ کاڌو پيتو، ڪپڙا ۽ اجهو آهي. پر اسپتال ۾ وڌيڪ آرام آهي. هتي رهڻ واسطي صاف سٿرا ۽ ڪشادا ڪمرا آهن. سمهڻ لاءِ نرم ۽ گرم بسترا آهن، پر جيل ۾ انڌا اونداها ڪمرا، سمهڻو سخت زمين تي آهي ۽ ڪاڪوس ڏاڍا گندا آهن. هتي اسپتال ۾ ڪم ڪرڻو ڪونه ٿو پوي، سپاهين جي مار موچڙو به ڪونهي، کاڌو پڻ بهتر ملي ٿو ۽ آزادي آهي.“

هو پنهنجي تجربن کي فلسفي جو رنگ ڏئي چوندو هو:

”مان جيلن ۾ چڱا ڏينهن گذاريا آهن ۽ اسپتالن ۾ به ڪجهه عرصو رهڻو پيو آهي. ٻنهي هنڌ ڪيترين ئي هڪجهڙين ڳالهين آهن. ٻنهي هنڌ خاص ڪپڙا پائڻ لاءِ ڏنا وڃن ٿا، جيل ۾ جيلين وارا ڪپڙا ۽ اسپتال ۾ بيمارن وارا ڪپڙا، ٻنهي هنڌ ملاقاتين تي پابنديون هونديون آهن، ۽ پنهنجن کان پري رکيو ويندو آهي، ۽ خاص وقتن تي پاس مان ئي ماڻهو اندر اچي سگهن ٿا. ٻنهي هنڌن مان ماڻهو جيئرو به ٻاهر اڪري سگهي ٿو. ۽ هن جو لاش به نڪري سگهي ٿو. اسپتال ۾ علاج ڪرائيندڙ ماڻهو بيماريءَ جي ڪري مري سگهي ٿو، ۽ قيديءَ کي ڦاسيءَ جي سزا ملي سگهي ٿي، پوءِ هن جو لاش ئي اتان مائٽن کي ملندو. ٻنهي هنڌ عذاب ۽ ايذا ڏني وڃي ٿي. جيل ۾، قيديءَ کي ٿوري گهڻي قصور تي سپاهي سخت سزائون ڏيندا آهن، اهڙيون جو ڏسي نه سگهجن. هتي علاج جي نالي ۾ ماس ۾ سيون ٽنبيون وڃن ٿيون، آپريشن جي چيرڦاڙ ڪئي وڃي ٿي، ٽڪا ڏنا وڃن ٿا، ڪوڙيون دوائون پياريون وڃن ٿيون. اڪري ٻنهي جاين تي اڪثر ڪري درد جون دانهون ۽ ڪوڪون اڀرنديون رهن ٿيون!“

هو نرسن ڏي اشارو ڪري، اک پٽي چوندو هو ”باقي هيتي جيڪي هي سفيد حورون آهن، سي جيل جي دوزخ ۾ ڪونه آهن!“

انهن ڳالهين ڪري، هو وارڊ جي بيمارن ۾ هردلعزيز بڻجي ويو هو.

جڏهن ڊاڪٽر جي اچڻ جي مهل ٿيندي هئي، تڏهن ڪرونبڙو ٿي پوندو هو ۽ اهڙيءَ ريت ڪنجهندو هو، ڄڻ ته سخت سور اٿس.

جنهن وقت ڊاڪٽر پڇندو هوس: ”ڏي خبر، ڪيئن آهين؟“، ان جي جواب ۾ طوطي وانگر ڊگهي لسٽ ٻڌائيندو هو، جيئن هوٽل جو بيرو، هڪ ئي ساهيءَ ۾، کاڌن جا نالا ٻڌائي ويندو آهي.

”سائين، سڄي بت ۾ سخت سور اٿم، اڄ ته پيٽ ۾ وڪڙ پيا پون، ساري رات ڪنشون ڪنشون ڪندي ڪاٽي اٿم، هڪ منٽ به ننڊ ڪانه آئي، متو پيو ڦري، قبضي به ٿي پئي اٿم...“

هن کي ائين چوندي ٻڌي، پر وارا مريض مرڪڻ لڳندا هئا.

ڊاڪٽر سڀڪجهه ڀانپي ويو هو، پر هو اخلاق جو معصوم شاهه جو منارو ۽ دل جو سنڌو درياهه هو.

هڪ شام تي چڪر ڏيندي، ڊاڪٽر نرس کي چيو:

"مسٽر، سڀاڻي صبح جو ڪلوءَ کي ڊسچارج ڪيو وڃي، ٻه-چار آپريشن جا ڪيس ضرور داخل ڪرڻا آهن ۽ بسترا خالي ناهن."

ٻئي ڏينهن ٻرهڙيءَ مهل، وارڊ ٻواءِ اچي ڊاڪٽر کي جاڳايو، ڪلوءَ جي حالت خراب هئي.

هو بيهوش هو ۽ وڙڪي رهيو هو. ساهه ڏاڍي تڪليف سان کڻي رهيو هوس.

ڊاڪٽر ڏٺو ته هن جو ٽمپريچر ١٠٥ ڊگريون هو، ۽ ٻئي ڦڦڙ نمونيا جو شڪار ٿي چڪا هئا.

ڊاڪٽر حيران هو ته راتو رات ۾ ڪيئن ائين ٿي ويو... پر پير وارن بيمارن کي خبر هئي ته ڪلو وچ سياري واري سخت سردي هوندي به رات جو کليل هوا ۾ ٿڌي پاڻيءَ سان وهنتو هو.

آدم جنت مان نڪرڻ لاءِ هڪ انوکو حيلو هلايو هو.

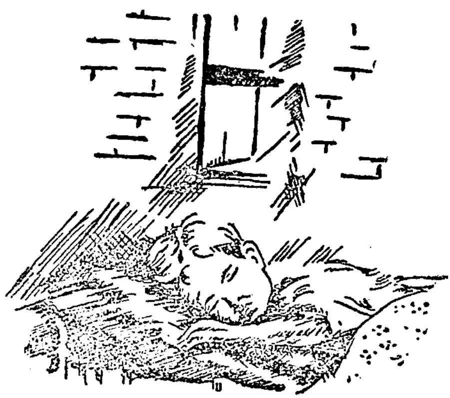

ادل سومرو

منهنجو من ۽ مفلسي

بابي جي مسڪينيءَ منجهائي وڌو، مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ پڙهائيءَ کي پنجو ڏيئي، نوڪريءَ جي تلاش شروع ڪري ڏنم. مختلف آفيسن ۽ پرائيويٽ ادارن ڏانهن پندرهن ڏينهن جي پنڌ ڪرڻ کان پوءِ به، اڄ ڪا هلڪي سلڪي نوڪري حاصل نه ڪري سگهيس. ذري گهٽ خودڪشي خيال به آئي، پر پوءِ اهو سوچي ته مذهب ۾ خودڪشي ڪرڻ حرام آهي، ارادو بدلائي ڇڏيم ۽ ماٺڙي ڪري اچي گهر ويهي رهيس.

بابي پهريان ٻه-ٽي ڏينهن ته ڪجهه ڪين چيو، پر پوءِ ڏٺائين ته ڇورو ماڳهين ماٺ ڪيو ويٺو گهر جون ڪنڊون ڄهي، سو ٻه-ٽي لفظن جون ٻڇيون سڀني ۾ وهائي ڪڍيائين. بابي ويچاري جو به ڪهڙو قصور، هڪ معمولي مزدور پيلا هين ڏڪار جهڙي وقت ۾، پنجن ٻارن جو پيٽ، ڪٿي ٿو پالي سگهيو. مون کي به سئو سور سهي، وڏيءَ مشڪل سان مئٽرڪ تائين تعليم ڏياري سگهيو. سا به انهيءَ آسري تي ته مون کي به ڪا نوڪري ملي ويندي ۽ سندس بار ڪجهه جهڪو ٿي پوندو. ڀينرون ويچاريون، پنهنجي ليکي پيون واجهائينديون هيون ته ڪڏهن ٿو ادا کي نوڪري ملي ته اسان لاءِ سٺا سٺا ڪپڙا وٺي اچي، پڙهائيءَ دوران امڙ به روز دعائون ڪندي هئي ته "ابا الله ڪندو تنهنجي تپيداري ملندي، هينئر تپيداري ته پري رهي، پر هڪ معمولي پٽيوالي به ڪين ٿي ملي. امڙ جي دعائن ۾ شايد اثر ڪين هو يا وري منهنجو نصيب لياڪت جي جار ۾ وڪوڙجي ويو هو.

بابي جي لفظي ٻڇين، رڳن ۾ ڊوڙندڙ رت کي گرم ڪري ڇڏيو. غيرت کي غصو آيو، ارادو ڪيم ته ڪين به ڪري ڪهڙي به نوڪري ڇو نه هجي حاصل ڪندس. ٻئي ڏينهن صبح جو سانئڻ کي ساري گهران نڪتس. پراڄ روڊ تي، بس اسٽاپ وٽ گهڙي کن لاءِ بيهي رهيس. گهماگهمي لڳي پئي هئي، مسافرن جي بسن ۾ لهه چڙهه لڳي پئي هئي. ڪنڊيڪٽرن جو سواريءَ لاءِ ٻڪڪ پئي پيو. هڪ ميرو ڪڏلو ڇوڪرو، ڇولن جي ڇٻي کنيو هوڪا ڏيئي رهيو هو.

سوچيم: 'يتيم هوندو ويچارو.'

'سپاٽي کان اڄ به ڇو نه ڇولا کڻي وڪڻان...'

'پر جي ڪو سڃاتي ساٿي ڏسي وٺي ته ڇا چوندو.'

'ڀلا وري ڇا ڇوندو... چوري آهه ڇا؟ روزگار ۾ عيب ڪهڙو.'

سوچيم: 'پر پوءِ به... ڪو دوست ڪو دشمن.'

ڪجهه دير تائين منهنجي ۽ اندر ۾ ويٺل نفس جي ڏي وٺ ٿيندي رهي.

نفس مون تي غالب پئجي ويو، ۽ آءٌ اڳتي وڌي ويس، وڌندو رهيس. شهر جي پسگردائيءَ ۾ اچي پهتس. هڪ آفيس ڏٺم، ٻاهران وڏن اکرن ۾ لکيل هو. "مسلم انشورنس ڪمپنيءَ ۾ اچ ۽ پنهنجي زندگيءَ جو ويمو ڪرايو." سوچيم، اتي به آزمائي ڏسجي متان ڪين ايجنٽ وغيره جي ڪا ضرورت هجي. ان خيال ايندي ئي، آفيس جي در ڏانهن وڌيس. آفيس جي در جا پردا هوا ۾ لُڏي رهيا هئا. آفيس جي در جي چائنٺ وٽ ليوڙي، چائنٺ جي مٿي ڪَنن جي ٻاهرين ڪي لاٿي، مولا کي پڪاري اندر پير پاتم.

"اسلام عليڪم."

"وعليڪم سلام."

آفيس ۾ ويٺل ٽن ايڪٽر پراڻن ڪلارڪن، جيڪي ڪنهن ڪم ۾ رڌل هئا. ٽن ڄڻن والڪيان ڪنڌ مٿي ڪري، هڪ ئي آواز سان سلام جو جواب ڏيئي شڪاري لڪاهن سان ڏسڻ شروع ڪيو. پريان هڪ وڏيءَ ٽيبل وٽ سيهڙ لما هڪ اندڪنبد شخص، اسپرنگ جي ڪرسيءَ تي ٽالم پٽيو، ڪنهن ڪَهري سوچ ۾ گم هو. سندس ٽيڪڻ جو اڳيون حصو وارن کان اجو هو. پوزيشن مان مون کي آفيس جو مئنيجر پئي معلوم ٿيو. منهنجي "اسلام عليڪم" تي سندس سوچ جا سلسلا ڪَچي ڌاڳي وانگر ڇڄي پيا، ۽ بغير سلام جي جواب ڏيڻ جي هو به مون ڏانهن نهارڻ لڳو. آءٌ وري پنهنجي پوزيشن ڏانهن نهارڻ لڳس. مون کي ڪاڏيءَ جمي سٿڻ، قميص، پيرن ۾ چمڙي جو چپل ۽ مٿي تي سنڌي ٽوپي پهريل هئي.

هڪ ڪلارڪ جنهن جي وارن جا قلم ڪاڪ محل جي ڪنگرن جيان هئا، تنهن ڏاڍي ادرپائڻ سان اٿي ڪري مون کي هڪڙي ڪرسي سيري ڏني، ۽ قربانتي انداز ۾ چيائين:

"حڪم ڪريو جناب."

آءٌ سندن آدرڀاءُ کان متاثر ٿيس سوچيم: "ماڻهو مڙيئي ماڻهو آهن، منهنجي حال تي ضرور رحم ايندن." سڪل ليڙيءَ کي ڳيت ڏئي آلو ڪري، چيومان: "سائين پيو مڙيئي خير... سورن جو ستايل، مترڪ پاس ڪيل مسڪين ماڻهو آهيان. بيروزگاريءَ بيحال ڪري ڇڏيو آهي. آيو آهيان اوهان وٽ پير پري، جي هڪڙو ڪنهن ڪلارڪ يا ايجنٽ جي جاءِ تي مون مسڪين کي عنايت فرمائي، ثواب دارين حاصل ڪندا."

چوچڙي چنبڙي وين، ڪاٺن ٿي آيا. اکيون ڦرڪاڻ لڳا. منهنجو چهرو لوساڻجي ويو. گنجي کول کپي مئنيجر، ٽيبل تي زور سان مُڪ وهائيندي کجڪو ڪندي چيو: "پولا ٻاهران بورڊ ڪونه پڙهيئه ڇا؟... هيءَ زندگيءَ جي ويمي جي آفيس آهي، نڪي روزگار جو دفتر." گنجي جي کجڪوڙ پڌي ڏڪي وئي ويم. آءٌ محبوب جي در تان تڙ بل ڪنهن لاڪار

عاشق والگر، آفيس کان ٻاهر لڪري آيس. مولجهارن ۾ اضافو اچي ويو، ٻنهنجو پاڻ تي چِڙ ٿي آيا. سوچيم: 'سامهون اينڊڙ ڪار هيئان اچي ٻنهنجو آنت آٽي چڙيان.؟ ٻر ٻوءِ، ٻنهنجي ڪٽنل خاندان جي خيال ايندي ئي، ارادو ٻدلائي ڇڏيم. اهو سوچيندي تہ مولجهارا مڙسن جو مڙڪ هوندا آهن. وڏيڪ سورَ سهڻ لاءِ وڌندو رهيس، پِڪندو رهيس... هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ...

سچ ٻوين ٻساهن ۾ هو، صبح جي ماني تي گهران نڪتو هوس. پيٽ ۾ ٻک جا چيڪٽ محسوس ٿيا، کيسو خشڪ هو، مجبور ٿي پيس. گهڙيءَ گهڙيءَ، آلي زبان، سڪل چپن تي ٿي ڦيريم. ڪنهن اڻڏٺي اميد جي آسري تي وڌندو رهيس، سج لهي چڪو هو. چوڌاري ٻلبن جي جهرمر ٿي ويئي، وڏين وڏين عمارتن جي درين مان رنگبرنگي روشنيءَ جهاتيون پئي پاتيون. ٻلبن جي روشني، اونداهيءَ کي گُڙڪائي ويئي. چوطرف روشني ئي روشني هئي، ٻر منهنجي من ۾ انداهيءَ جو آستانو هو.

اوچين عمارتن جو سلسلو شروع ٿي ويو، اهن عمارتن جي هيٺان، ڪمپنين جون آفيسون ۽ دفتر وغيره هئا. آءٌ هلندي هلندي هڪ جاءِ تي بيهي رهيس. منهنجون نظرون، سامهون هڪ بلڊنگ جي هيٺان، اوطاق لما دفتر جي در تي ڪٽنل هڪ تختيءَ تي ڪُپي ويون. تختيءَ تي لکيل هو: "بيروزگارن جو امدادي ادارو". چپن تي ڦِڪي مُرڪ تَري آيم. پاڻءِ تہ آلادين جو چراغ مليو هجيم. سوچيم تہ هتان مڙيئي ڪجهہ نہ ڪجهہ چاڙهو ڏيندو. اوطاق لما دفتر جي دروازي جو هڪ طاق کليل هو ۽ ٻيو ٻڪڙيل. اندران ڳاڙهي رنگ جي روشني ٻاهر اچي رهي هئي. آءٌ ٻـ رب تي رکي دفتر ڏانهن وڌيس، در تي لڳل رنگ جي ٻـٽڻ کي دٻايم. رنگ جي آواز تي، اندران آواز آيو:

"ڪير آ... هليا اچو."

اندر گهڙندي ئي، منهنجي نظر ڪنوشالا جي ڪابي جيان ٻليل وچولي رهيءَ جي هڪ متاري ماڻهوءَ تي پئي، جيڪو هڪ ڪرسيءَ تي آرام واري انداز ۾ ويٺو هو. سندس ٽنگون اڳيان رکيل ٽيبل تي هيون ۽ چپن تي چُروٽ رکيل هوس. جيتوڻيڪ موسم وچولي هئي، يعني نہ ايتري گرمي هئي نہ ئي وري ايتري سردي، ير ڪيس فل سوٽ ٻهريل هو. مون کي ڏسندي ئي ٽنگون ٽيبل تان لاهي، سڌيءَ طرح مهذب لموني ۾ ويهي رهيو. مون کي هوسيل لمولي ۾ اندر ايندي ڏسي هن ڳالهايو: "اچو...... اچو هيڏانهن ڪرسيءَ تي ٿي ويهو." مون سندس پرسان پيل ڪرسين مان هڪ تي ويهڻ شرط ڪمري جو جائزو وٺڻ شروع ڪيو. ڪمرو سهڻي لمولي ۾ سجايل هو. ڀتين تي اڌ اگهاڙين عورتن جون تصويرون ڪٽنل هيون. هڪ وڏي ڏاڪڻ مشين حصي ڏانهن وجي رهي هئي، ٻر ڪجهہ سمجهي نہ سگهيس.

مفلسي منهنجي منهن مان بـَکي رهي هئي، هن هڪ ئي لظر سان مون کي پرکي ورتو. "بيروزگار آهين؟" هن ڳالهايو.

”ها سائين ... مئٽرڪ پاس بيروزگار،“ مون گهٽيل لفظن ۾ ورائيو، ”اوهان جي دفتر جي در تي لڳل تختي پڙهي، امداد جي آسري تي بيرباڻي آيو آهيان. اميد ته منهنجو مسئلو حل ڪري، اوهان منهنجون ۽ منهنجي خسته حال خاندان جون لک لک دعائون حاصل ڪندا.“

هو ڪرسيءَ تان اٿيو.

سندس قد، اسان جي ڪچي گهر جي ڪمزور ڇت هيٺان ڏٺل، پيپل پاڻي جيترو ڏکيو هو.

”اسان جي هن امدادي اداري، تو جهڙن ڪيترن نوجوانن کي مفلسيءَ جي مرڻيگ مرض مان نجات ڏياري ڇڏي آهي ۽ هينئر هو حياتيءَ جا ڏينهڙا، عيش ۽ عشرت ۾ گذاري رهيا آهن.“

هن ڪمري ۾ گهمندي، پنهنجي اداري جو انٽروڊڪشن ڪرائيندي چيو. هن جي ڳالهايل جملن مان مون کي چوراسي سيڪڙو چاڙهو نظر آيو. چيومانس: ”مون کي عيش عشرت نه... پر نوڪري کپي ڪا الڏي منڍي نوڪري سائين...“

”نوڪري ڇاجي لاءِ کپي آهي.“ هن سوال ڪيو.

”نوڪري... نوڪري نوٽن ڪمائڻ لاءِ کپي آهي سائين، ۽ وري انهن پئسن مان پنهنجو پيٽ پالڻو آهي.“ کيس ورائيم.

هن پنهنجو هٿ سوٽ جي کيسي ۾ وڌو. هٿ ٻاهر ڪڍيائين ته سندس هٿ ۾ ساوا ساوا نوٽ هئا. هن نوٽ ٽيبل تي ڦيٽا ڪندي چيو.

”ڪڻ جيڪي وڻئي.“

آءٌ وائڙو ٿي ويس. سندس منجهيل مطلب نه سمجهي سگهيس. سوچيم: ’حاتم جي نسل مان اڃا به ڪي جيئرا آهن.‘ چيومانس: ”سائين مون کي نقد امداد نه، پر نوڪري کپي.“

”هيءَ تنهنجي نوڪريءَ جي پيشگي آهي.“ هن ڪجهه نوٽ مون ڏانهن وڌائيندي چيو.

”پر... پر سائين مون کي نوڪري ڪهڙي ڪرڻي پوندي،“ مون هٻڪندي نوٽ وٺندي چيو. ”ڪم تمام آسان ۽ بلڪل سولو آهي... گهٻراءِ نه... هيءَ ڏاڪڻ ڏسين ٿو؟“ هن ڏاڪڻ ڏانهن اشارو ڪندو چيو. ”ها سائين.“

”هيءَ ڏاڪڻ مٿي مختلف ڪمرن ڏانهن وڃي ٿي... جتي هن شهر جا امير، رئيس ۽ نواب زادن جي ڇانوَن ۾ راتڙي بسر ڪرڻ ايندا آهن.“

منهنجو ساهه پوساتجڻ لڳو. هن منهنجي ويجهو ايندي آهستگيءَ سان چيو: ”تون جوان آهين... خوبصورت آهين، تون آسانيءَ سان پنهنجي مصنوعي محبت جي ڄار ۾ ڪيتريون ئي جوانڙيون ڦاسائي سگهين ٿو.“ ارڙ تي هڪ هار اچي ويم، هن وري وات کوليو: ”جوانڙين کي هن ڪوٺيءَ تائين وٺي اچڻ تنهنجو ڪم... ۽ نوڪي دل گهري هڪ هار ڏيڻ اسان جو ڪم... اها اٿئي ڊيوٽي.“

سوچ جا سلسلا منجهيل سُٽ والـگر منجهي پيا. مفلس من جي ميزان جـي هڪ پـُڙ ۾ ضمير هو ته ٻئي پـُڙ ۾ دولت هئي. ضمير جـو پـُڙ ڳورو ٿي ويو. منهنجو ضمير زندهه هو. مون کي ضمير ڏولڏاڙيو، ’بيغيرتيءَ جي ننڍ ٿانـگر کان مفلسيءَ جي موت مري وڃڻ بهتر آهي.‘ ڪاوڙ جو ڪوت چڙهي ويـو، رڳون رڳ ٻڌجي ويون. دل ۾ آيو ته رڙ ڪري اٿيءَ تي ننهن ڏيانس. پر پنهنجي حيثيت ڏسي هشمت ڍري ٿـي وئي، چيومانس: ”غريب... غريب ضرور هوندو آهي، پر بيغيرت نه، هن جي دل ۾ غيرت جا ڳـدام هوندا آهن.“ هن چـُروت جو اوائون ڪش هئي، ٺهڪ ڏيندي ورائيو: ”غيرت جي ڳڙٻڙ ۾ رهين ته بک مري ويندين.“ ورائيومانس: ”منهنجو من ڪانڊيرن جي ڪنڊن تي سمهڻ جو عادي ٿي ويو آهي. مون کي بيغيرتيءَ جي گلن جـي سيج نـه گهرجي...... اوهان منهنجي قلم مان ته ڪم وٺي سگهو ٿا، پر منهنجي ضمير کي خريد نه ڪري سگهو.“ هن چپ چوريا ”غربت تنهنجي مٿان غمن جا پهاڙ ڪيرائي ڇڏيندي... هيءَ دنيا دولت جي دم سان قائم آهي... صرف دولت جي دم سان. هي ڪوڙي دنيا توکي ڪجهه به نه ڏيندي سواءِ ڏکن، ٺابن ۽ ٺوڪرن جي، در در ڀٽڪي ڏس، سواءِ سورن ۽ مونجهارن جي ڪجهه به نه ملندءِ.“ آءٌ هن جي چالاڪيءَ جي ڄـٻي ۾ نه ڦاٿس، ڪرسيءَ تان اٿي بيٺس، ورائيومانس:

”مفلسيءَ منهنجي من ۾، مونجهارن جو جار ضرور پکيڙي ڇڏيو آهي، پر بيغيرتيءَ جي بنياد تي بيٺل تنهنجي تاج محل خاطر، آءٌ پنهنجي مفلس من جي مقبري ۾ جڙيل غيرت جي گنبذ کي مسمار ڪرڻ لئو چاهيان.“

ڪانئس ورتل لـوت، مروڙي سروڙي، سندس اڳيان اڇلي، آءٌ تڪڙو تڪڙو دفتر کان ٻاهر نڪري آيس.

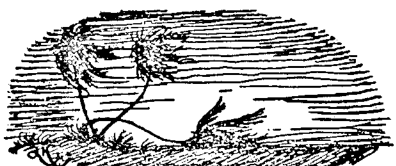

شارلٽ برانٽي

مترجم: غلام نبي ميمڻ

جين آئر

”ٻچڙي! تنهنجو خدا حافظ“، هڪ بيمار ماءُ جي وات مان اهي لفظ نڪتا، ۽ انهيءَ کان پوءِ هوءَ هن جهان مان موڪلائي وئي. ٻاهر سخت سردي هئي. چوطرف اونداهي ئي اونداهه هئي. هڪڙي ننڍڙي معصوم نياڻي جنهن جي عمر چئن-پنجن سالن کان مٿي نه هئي، پنهنجي ماءُ جي لاش کي چنبڙي پئي. سندس روئڻ سان ڄڻ ته زمين ٿي ڏڪي. پاڙيوارا پڇندا آيا ۽ ننڍڙي نينگر کي پنهنجي گهر کڻي ويا.

جين جي زندگيءَ جو آغاز ائين ٿيو. پيءُ ٻه سال اڳ مري ويو هو. ماءُ زنده هئي، اها به وڃي پنهنجي رب کي پهتي. اِنهيءَ پرڏيل دنيا ۾ جين جو ڪوبه ڪونه هو. هوءَ ڪنهن کي به نه سڃاڻندي هئي. سندس ماءُ ڪڏهن به ڪنهن در تي نه وئي هئي. رُکي سُکي جيڪا ملندي هُئين، اها ماءُ ۽ ڌيءَ ڪائي سُکي ٿي گذاريندا هيون. بيماريءَ جو به پوريءَ طرح علاج ڪري نه سگهي. سندس ماءُ صرف ايترو چيو، ”ٻچڙي! تنهنجو خدا حافظ“. انهن لفظن ۾ بيشمار حسرتن جو اظهار لڪل هو. خدا کان سواءِ ٻيو ڪير انهيءَ ڇوڪريءَ جو نگهبان ٿي سگهيو ٿي.

جين ڪجهه ڏينهن ته هڪڙي پاڙيواري جي گهر ۾ رهي. ٻري جي ڳالهه ۾ هن جي هڪڙي ڀڄي هئي. ماڻهن انهيءَ کي لعنت ملامت ڪئي ۽ هوءَ انهيءَ شهر ۾ اچي جين کي پاڻ سان وٺي وئي.

خدا جي قدرت جين جي زندگيءَ ۾ هڪ ٻيو اونداهو دور شروع ٿيو. سندس ڀڄي هڪ ڏاڍي سنگدل عورت هئي. ڪيس ڪوبه پنهنجو اولاد ڪونه هو. انهيءَ هوندي به هوءَ جين کي پنهنجو بڻائي نه سگهي. نه رڳو ايترو پر سندس دل ايترو ته ڪاري هئي جو هوءَ انهيءَ نياڻيءَ کي اذيت پهچائڻ ۾ رڌل رهندي هئي ۽ جڏهن به ان کي تڪليف پهچندي هئي تڏهن هوءَ ان مان خاص لطف محسوس ڪندي هئي.

جين جي زندگي اهڙيءَ طرح گذرندي رهي. ويچاريءَ جي عمر پنج سال مس هئي پر سندس ڀڄي ڪيس صبح جو سوير اٿاريندي هئي. ٻار جي لنڊ انهيءَ وقت ته ڏاڍي

گهري هوندي آهي. ٻهرين ته هوءَ جاڳندي نه هئي، پر جي جاڳندي هئي ته آٿي وري سمهي پوندي هئي. ۽ پوءِ سندس ڀڦي کيس لڪڻ سان اچي وٺندي هئي يا سيءَ ۾ ٿڌو پاڻي ڪٽي هاربندي هئي انهيءَ کان پوءِ ليائيءَ جي اها عادت ٿي وئي جو هوءَ هڪدم اٿي پوندي هئي. ۽ سڄي گهر جو ڪم ڪندي هئي. ڪمرا صاف ڪندي هئي، انهيءَ کان پوءِ ليرن لاءِ چانهه سڄائيندي هئي، پاڻي ڀريندي هئي، ٿالهو ملهندي هئي، ۽ ايترو وقت سندس ڀڦي ڪونگهرا هڻندي رهندي هئي.

هڪڙي ڏينهن هن کان ٿوري غلطي ٿي وئي، انهيءَ تي سندس ڀڦيءَ کيس گهر مان ڪڍي ڇڏيو. ٻاهر برف پئجي رهي هئي ۽ هيءَ ننڍڙي ليائي ٻاهرئين دروازي وٽ ويهي رئندي رهي. پاڙيوارن کي خبر پئي سو اهي کيس پنهنجي گهر وٺي ويا. صبح جو پاڙيوارا ڇوڪريءَ کي وٺي سندس ڀڦيءَ وٽ آيا ۽ ان کي ڏاڍو شرمائي چيائون:

"جيڪڏهن رات جو هن کي اسان پنهنجي گهر نه وٺي وڃون ها ته هيءَ ڇوڪري سيءَ ۾ سڪي مري وڃي ها."

ڀڦيءَ جواب ڏنو، "مري وڃي ها ته چا ٿي پوي ها، دليا ته ختم نه ٿي وڃي ها، اهڙيون ڇوڪريون ته مري وڃن ته چڱو آهي."

سندس پاڙيوارن کيس ڏاڍو گهڻو ڳالهايو ۽ سمجهايو ته "ننڍڙي معصوم ٻار تي ايترو ظلم ڪرڻ ٺيڪ نه آهي."

اهڙيءَ طرح ڏينهن گذرندا ويا پر ڀڦس جي دل ۾ ذرو به ترس نه آيو. هوءَ ساڳيءَ طرح انهيءَ معصوم ٻار تي ظلم روا رکندي رهي، ائين معلوم ٿيندو هو ته ان کي پنهنجي ڀائٽيءَ کان نفرت آهي. سندس هر ڳالهه مان نفرت ٻکندي هئي. ائين لڳندو هو ته هوءَ انهيءَ معصوم ٻار کان ڪو پراڻو انتقام وٺي رهي آهي.

پاڙيوارن جڏهن ڏٺو ته ان معصوم تي تمام گهڻو ظلم ٿي رهيو هو تڏهن انهن ڇوڪرين جي هڪ خيراتي مدرسي کي لکيو: ڇو ته هن جي حالت ڪنهن کان ڏٺي سٺي نٿي ٿي. ۽ انهيءَ کان سواءِ ڀڦس هن کي ڪنهن پاڙيواري جي گهر ۾ به رهڻ جي اجازت نٿي ڏني. آخر حڪومت جي خيراتي مدرسي مان خط پهتو ته جيئن کي جلد از جلد مدرسي روانو ڪيو وڃي. ڀڦيءَ ان کي دلي رنجش سان مدرسي روانو ڪيو، ڇو ته هن کي انهيءَ ڳالهه جو افسوس هو ته هاڻي هوءَ ڪنهن تي ظلم ڪندي!

جين جيتوڻيڪ هڪ اهڙيءَ جڳهه تي وڃي رهي هئي، جنهن کان هوءَ بلڪل واقف نه هئي، پر تنهن هوندي به هوءَ دل ئي دل ۾ خدا جو شڪر ادا ڪري رهي هئي ته کيس سندس ظالم ڀڦيءَ کان ته نجات ملي.

اسڪول ۾ پهچڻ سان جين کي ائين محسوس ٿيو ته ڄڻ هوءَ دوزخ مان نڪري جنت ۾ آئي آهي. هتي به ته ڪو خاص آرام نه ڪونه هو پر هتي سندس ٻڍيءَ وانگر ڪو ظلم ڪرڻ وارو به نه هو. اها حقيقت آهي ته هتي جون ماستريائيون ڏاڍيون سخت مزاج هيون. پر جين پهرين ڏينهن ئي فيصلو ڪري ڇڏيو هو ته هوءَ ڪنهن به قيمت تي پنهنجي استاديائڻين کي ناراض نه ڪندي.

هوءَ رات ڏينهن محنت ڪرڻ لڳي. هن کي ماءُ-پيءُ به ته ڪونه هو ۽ نه وري ڪو پيو مائٽ يا عزيز ان کي مدرسي ۾ ملڻ ايندو هو، انهيءَ ڪري مدرسي جون ڇوڪريون ان کي ڏاڍا طعنا-مهڻا ڏينديون هيون، پر هوءَ هميشه خاموش رهندي هئي. سندس سامهون زندگيءَ جو صرف هڪ مقصد هو ۽ اهو هيءُ ته کيس بيحد محنت ڪري علم حاصل ڪرڻو آهي ته جيئن هوءَ پنهنجي پيرن تي بيهي سگهي. کيس ڪو به سهارو ڏيڻ وارو ڪونه آهي ۽ ان کي پنهنجي زندگيءَ جا سڀ رستا پاڻ ئي هموار ڪرڻا آهن، انهيءَ کان سواءِ سندس ڪو به مستقبل ڪونهي. ڪو چڱو ماڻهو به ساڻس شادي تڏهن ڪندو جڏهن هوءَ اعليٰ تعليم ۽ تربيت حاصل ڪندي.

سڀ استاديائيون ان مان ڏاڍيو خوش هيون. ڇو ته هوءَ سڄي مدرسي ۾ پهريون نمبر هوندي هئي. خوش اخلاق ۽ نهايت اعليٰ ڪردار واري ڇوڪري هئي. ڪنهن جي به دل نه ڏکوئيندي هئي، جيڪڏهن ڪا سندس دل ڏکوئيندي هئي ته به هوءَ مرڪندي رهندي هئي. زندگيءَ جي شروع ۾ ئي هن ايترا ته ڏک سٺا هئا جو هاڻي ان ۾ حد کان زياده قوت برداشت پيدا ٿي چڪي هئي.

ڪيترائي ورهيه گذري ويا. آخر هن انهيءَ مدرسي جي آخري ڊگري به حاصل ڪري ورتي. پنهنجي مشقت ۽ غير معمولي قابليت جي باعث انهيءَ ئي مدرسي ۾ ٽيچر بڻجي ويئي. هوءَ جانفشانيءَ سان پڙهائڻ لڳي. هرهڪ ٻار ساڻس محبت ڪرڻ لڳو. سندس طريقهٔ تعليم اهڙو ته دلنشين هو جو سندس شهرت مدرسي جي چوديواريءَ مان نڪري ٻاهر به پکڙجي ويئي. تعليمي حلقن ۾ هوءَ مثال طور استعمال ٿيڻ لڳي ۽ هر جڳهه ان کي عزت ۽ تڪريم جي نگاهه سان ڏٺو ٿي ويو.

مسٽر ايڊورڊ روشٽر، ٿارن فيلڊ جي هڪ تمام وڏي حويليءَ ۾ رهندو هو، ان کي پنهنجي ڌيءُ ايڊلا جي لاءِ هڪ گورنس جي ضرورت هئي. ان پنهنجي سڀني دوستن ۽ ٻين ماڻهن کي مدد لاءِ چيو ته جيئن بهترين قسم جي گورنس ميسر ٿي سگهي. سندس خيال هو ته ايڊلا جي لاءِ اعليٰ ڪردار جي عورت وٽس رهڻ گهرجي ته جيئن هوءَ ان جي صحتمند زندگيءَ طرف رهنمائي ڪري سگهي.

هن جي نظر انتخاب جين تي پئي. اسڪول جي انتظاميه جين کي ڇڏڻ نٿي چاهيو پر مسٽر روشٽر ايترو ته زور لڳايو جو جين کي نئين نوڪري قبول ڪرڻي پئي. جڏهن جين مدرسي مان

رواني ٿي ته سڀني شاگرديائيون ۽ ماستريائيون ڏاڍو غمگين هيون ۽ ان کي هڪ تمام وڏي الوداعي پارٽي ڏني ويئي. جنهن کي به ڏاڍو ڏک ٿيو، پر هڪ نئين زندگيءَ جي جاذبيت به سندس پيش نظر هئي. ليڪن کيس اها خبر نه هئي ته مسٽر روشن جي گهر ۾ کيس زندگيءَ جو هڪ تمام وڏو حادثو پيش ايندو.

جڏهن هوءَ ٿارن فيلڊ پهتي تڏهن مسٽر روشن جي ڌيءُ ايبلا ان سان ملي ڏاڍو خوش ٿي ۽ انهيءَ کان سواءِ کيس اها جڳهه به ڏاڍي پسند آئي. هڪ وڏي حويلي هئي پر چئني طرف سڪون ۽ خاموشي هئي، سامهون هڪ وڏو باغ هو جنهن ۾ صنوبر جا وڏا وڏا وڻ فضا ۾ نهايت دلڪش منظر پيش ڪري رهيا هئا. هڪ وڏي لائبرري هئي جتي هوءَ واندڪائيءَ وقت مطالعو ڪري سگهندي هئي. سندس لاءِ جدا رهائش جو انتظام هو. انهن سڀني ڳالهين کان هوءَ بيحد مطمئن هئي، بلڪ انهيءَ نئين زندگيءَ ۾ هوءَ خاص خوشي محسوس ڪري رهي هئي.

ٻي ڳالهه هيءَ آهي ته هوءَ جوان ۽ حسين هئي. جيڪڏهن ايبلا جو پيءُ حسين ۽ جميل ۽ حسن و عشق جي معاملن ۾ مبتلا هجي ها ۽ رومانوي طبعيت جو مالڪ هجي ها ته جين شايد ايڏو خوش نه ٿئي ها. ڇو ته هن کي پنهنجي زندگيءَ جي رستي ۾ ڏاڍا ڏک ڏسڻا هئا. انهيءَ رستي تي سواءِ ڪنڊن جي ٻيو ڪجهه نه هو. گلن سان ته هن جو ڪڏهن ڪو واسطو ئي نه پيو هو، انهيءَ ڪري سندس طبعيت ۾ رومانيت جي ڪا گنجائش نه هئي. سنجيدگي سندس فطرت ثانيه بڻجي چڪي هئي. هوءَ عام ڇوڪرين وانگر رومان پرور تصورن کان تمام پري هئي، ۽ انهيءَ ڳالهه مان کيس دلي سڪون نصيب ٿيندو رهيو.

مسٽر روشن هڪ معمولي شڪل ۽ صورت وارو ۽ انتهائي سنجيده طبعيت جو مالڪ هو. هر وقت ڪنهن نه ڪنهن خيال ۾ گم رهندو هو. ڏکهو لڳڪ، جنهن مان پختگيءَ جا آثار نمايان هئا، ناسون ڦاٽل ۽ واڇون وڏيون هيون. اهڙي مُنهن محراب واري مرد کان جين کي ڪو به خوف محسوس نٿي ٿيو. ڇو ته فقط هڪ حسين مرد جي گهر ۾ رهڻ سان ڪافي مونجهارا پيدا ٿي سگهيا ٿي، پر ان ڪردار ۽ قول ۾ ڪجهه پراسرار ڳالهيون نظر اچي رهيون هيون. جين شروع ۾ ته ڪافي ڪوشش ڪئي پر هوءَ انهيءَ پراسرار شخصيت جي تهه تائين پهچي نه سگهي. ۽ انهيءَ لحاظ کان هوءَ پنهنجو پاڻ کي ڪافي غير محفوظ سمجهندي رهي. خدا کي خبر اهو ڪهڙو راز آهي جنهن جي ڪري مسٽر روشن جي اصل شخصيت بي نقاب ٿي نٿي سگهي. هوءَ روزانو انهيءَ بابت سوچيندي هئي ۽ پوءِ پنهنجي ماحول ۾ ايتريقدر ته گم ٿي ويندي هئي هو ان کي اها ڳالهه ڪهڙي اهميت واري نظر نه ايندي هئي.

هڪڙي ڏينهن مسٽر روشن پاڻ ٻڌايو:

”جين! مان توکي هڪڙي راز جي ڳالهه ٻڌائڻ چاهيان ٿو. ايبلا دراصل منهنجي ڌيءُ نه آهي. هوءَ پئرس جي هڪ رقاصه جي ڌيءُ آهي. مان انهيءَ رقاصه سان محبت ڪندو هوس.

ان مون کي ڏوکو ڏنو، ۽ هوءَ ايڊلا کي ڦٽو ڪري ڪنهن ٻئي شخص سان ڀڄي وئي. مون کي اها خبر نه آهي ته ايڊلا ڪنهن جي ڌيءُ آهي. پر هن ويچاري معصوم ٻالڙيءَ جو ڪهڙو ڏوهه، هوءَ ان کي سون وٽ ڇڏي هلي وئي، تڏهن مون ان کي ڪٿي پنهنجي ڌيءُ بڻايو."

جين چيو، "سان توهان جي انهيءَ جذبي جو بيحد قدر ڪيان ٿي ته توهان ايڊلا کي پنهنجي ڌيءُ بڻايو آهي. ۽ انهيءَ جي تعليم ۽ تربيت جي لاءِ ايترو خرچ ڪري رهيا آهيو. توهان ان جي ماءُ کي واپس وٺي اچڻ جي ڪوشش ڇو نه ڪئي؟"

مسٽر روشٽر سنجيدگيءَ سان چيو، "جڏهن هڪ عورت هڪ حسين مرد کي پسند ڪرڻ شروع ڪري، تڏهن پوءِ ان کي روڪڻ اجايو آهي. توکي خبر آهي ته مان حسين نه آهيان. شايد ان کي منهنجي بدصورتيءَ جي ڪري، مون کان نفرت هئي."

جين چيو، "اها حقيقت آهي ته توهان سهڻا نه آهيو، پر بدصورت به ته نه آهيو."

مسٽر روشٽر چيو، "جين تنهنجي مهرباني، جڏهن کان تون آئي آهين مان پنهنجي اندر ۾ هڪڙي قسم جو انقلاب محسوس ڪري رهيو آهيان. تون هڪ بهار جي جهوٽي وانگر هن اجڙيل ۽ ويران باغ ۾ آهين."

مسٽر روشٽر انهيءَ کان وڌيڪ چوڻ نٿي چاهيو. پر جين کي اهو احساس ٿيو ته مسٽر روشٽر آهستي آهستي ان طرف ڇڪجي ويجهو اچي رهيو آهي. ڪڏهن ڪڏهن هو جين سان ڳالهيون ڪندو هو، ته انتهائي مسرت جي لهر سندس منهن تي ڊوڙي ويندي هئي. پر يڪدم ئي هڪ پراسرار غم ان تي حاوي ٿي ويندو هو ۽ اکيون ڪٿي بند ڪندو هو. ائين محسوس ٿيندو هو، ته هو ڪنهن وڏي ڪَنَ ۾ ڦاٿل آهي، جنهن مان وڏي ڪوشش ڪان پوءِ به هو نڪري نه سگهندو. هٿ-پير هڻي ٿو پر تند ۽ تيز لهرون کيس وڪوڙي ويون آهن.

جين جي لاءِ اهو راز ڪڏهن تہ عذاب بنجي پولدو هو. ڪاش! هوءَ مسٽر روشٽر جي دل جي دک جو حال معلوم ڪري سگهي. هوءَ خاموش هئي. مسٽر روشٽر جي سنجيدگيءَ سبب کيس جرئت نہ ٿيندي هئي جو هوءَ ان کان ڪٿي ڪجهه پڇي سگهي. مسٽر روشٽر کي به احساس هو ته هڪ تمام وڏو سواليہ نشان هروقت جين جي چهري تي نمايان رهي ٿو. پر هو پنهنجي اندروني دک کي بيان ڪري نہ سگهندو هو.

جين کي خبر هئي تہ مسٽر روشٽر پهرن جا پهر هڪڙي هنڌ ويهي ڪجهہ سوچيندو رهندو آهي. سندس نگاهون ڪٿي پري جميل رهنديون آهن. ائين نہ آهي ته ان کي جين جي موجودگيءَ جو احساس نہ هو، هو يقيناً هروقت جين متعلق بہ سوچيندو رهندو هو، سوچيندي سوچيندي هو جين کي سڏ ڪندو هو.

”جين! ايدلا کي جنهن پيار سان تون تعليم ۽ تربيت ڏيئي رهي آهين، سان الهيءَ لاءِ تنهنجو بيحد ممنون آهيان.“

جين جواب ڏنو، ”اهو ته منهنجو فرض آهي.“

مسٽر روشٽر چيو، ”اڪثر ماڻهو پنهنجو فرض ادا نٿا ڪن.“

جين ورائيو، ”مون کي پنهنجي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو اطمينان ۽ سڪون مليو آهي. اڳيءَ عمر ۾ ئي مون تي مصيبتن جا پهاڙ ٽٽي پيا هئا. جيڪڏهن هيڏي آرام جي زندگيءَ ۾ به مان پنهنجو فرض ادا نه ڪيان، ته پوءِ يقيناً مان احسان فراموش سڏائيندس.“

مسٽر روشٽر چيو، ”توتي ڪوبه احسان نه آهي. تون ضرورت کان به وڌيڪ نه صرف ايدلا بلڪ هن گهراڻي جي بهبود جو خيال رکين ٿي، تون هن کي پنهنجو گهر سمجهڻ لڳي آهين ۽ اها منهنجي خوشقسمتي آهي. خبر نه آهي ته مان تنهنجي طرف ڇو؟“...

مسٽر روشٽر اوچتو خاموش ٿي ويو. اهوئي پراڻو غم جو ڪڪر پرجي سندس شخصيت تي ڇانئجي ويو، ۽ هو نهايت سنجيدگيءَ سان سوچڻ لڳو.

جين پڇيو، ”توهان ڪجهه چئي رهيا هئا؟“

مسٽر روشٽر جون اکيون ڪنهن اڻڏٺل شيءِ تي کتل هيون. هن جين طرف نهارڻ کان سواءِ ئي جواب ڏنو:

”جين! مون ته ڪجهه به نٿي چيو.“

جين خاموشيءَ سان ٻاهر اچي وئي. کيس يقين ٿي ويو ته ڪانه ڪا ڳالهه ضرور آهي جا مسٽر روشٽر ڪانئس لڪائي رهيو آهي. شايد سندس خاندان جو ڪو پنهنجو راز هوندو. ان کان زور ڪري پڇڻ نه گهرجي. پر جين کي بيقراري به هئي ته ڪنهن طرح کيس اهو راز معلوم ٿي وڃي ۽ هوءَ مسٽر روشٽر کي انهيءَ غم کان نجات ڏياري سگهي.

هڪڙي ڏينهن جو واقعو آهي ته جين جڏهن صبح جو سجاڳ ٿي ۽ هن دريءَ کان ٻاهر جهاتي پائي ڏٺو، تڏهن انتهائي خوفزده ٿي وئي. هن ڏٺو ته مسٽر روشٽر جي ڪمري مان دونهين جا ڪڪر نڪري رهيا آهن. هوءَ اگهاڙين پيرين اوڏانهن ڊوڙندي وئي ۽ دروازو کوليائين، مسٽر روشٽر دونهين سبب بيهوش پيو هو. هن رڙيون ڪري سڏ ڪيا، پر ڪوبه جواب نه مليو. پهرين ته هن مسٽر روشٽر کي گهلي ٻاهر ڪڍيو، پوءِ ڪمري جي باهه کي وسايو، ائين معلوم ٿي رهيو هو ته رات جو ڪمري کي باهه لڳي آهي.

جڏهن مسٽر روشٽر کي هوش آيو، تڏهن هن جي چهري تي ڪوبه حيرت جو جذبو ظاهر نه ٿيو. ڄڻ ته باهه لڳڻ ڪا معمولي ڳالهه هئي. هن جين کي چيو:

”جين، تون حيران ته ٿينديئن، پر منهنجي لاءِ اها ڪا نئين ڳالهه نه آهي. مان صرف هڪڙي استدعا ڪندس ته تون باهه لڳڻ جي واقعي جي ڪنهن سان به ڳالهه نه ڪجانءِ. الهيءَ جي مان ڇو منع ڪري رهيو آهيان؟ هينئر نه، پر وقت اچڻ تي توکي سڀ خبر پئجي ويندي“.

جين چيو، "هيءَ آتش زنيءَ جي واردات آهي. ٿي سگهي ٿو ته توهان جو ڪو دشمن هجي جو توهان کي زنده جلائڻ چاهي ٿو. انهيءَ ڪري اسان کي پوليس کي اطلاع ڏيڻ گهرجي."

مسٽر روشنر پڙ پڙ ڪري چيو، "هرگز نه. اهو منهنجو ذاتي معاملو آهي. انهيءَ ۾ ڪوبه دخل ڏئي نٿو سگهي."

جين ڊاڍي متفڪرانه انداز ۾ چيو، "توهان کي خبر آهي ته توهان ڏونهين جي ڪري بيهوش ٿي ويا هئا. جيڪڏهن مان وقت تي نه پهچان ها، ته پوءِ توهان جي ته حياتي ختم ٿي چڪي هئي."

مسٽر روشنر چيو، "جين! مان اڳ ۾ ئي تنهنجو شڪرگذار آهيان، ڇاڪاڻ ته تو منهنجي جان بچائي آهي. انهيءَ لاءِ مان تنهنجو تهدل شڪرگذار آهيان. خدا کي خبر ته مان تنهنجو اهو احسان ڪيئن لاهيندس. پر منهنجي خاطر توکي هن معاملي ۾ مڪمل خاموشي اختيار ڪرڻي پوندي. مان تنهنجو اڃا به وڌيڪ احسانمند رهندس."

جين چيو، "مان توهان جي مرضيءَ خلاف ڪوبه قدم نه کڻنديس. توهان منهنجا محسن آهيو."

مسٽر روشنر ڊاڍي مخلصانه انداز ۾ چيو، "تنهنجي مهرباني."

انهيءَ کان پوءِ مسٽر روشنر اکيون بند ڪري ڇڏيون. ڇو ته سندس سيني ۾ سخت تڪليف آهي ۽ هو انهيءَ اذيت کي اکيون بند ڪري ئي برداشت ڪري سگهيو ٿي.

هڪڙيءَ رات ٿارن فيلڊ ۾ هڪڙي وڏي دعوت ٿي. جنهن ۾ شهر جا معزز حضرات ۽ خواتين اچي آيل هئا. جين ڊاڍي خوش اسلوبيءَ ۽ سليقي سان انهيءَ دعوت جو اهتمام ڪيو هو. عام مهمان جين جي خوش سليقي کان ڏاڍو متاثر ۽ خوش ٿيا. ۽ مسٽر روشنر کي مبارڪباد ڏئي رهيا هئا، ته ڪيئن اهڙي عاليشان گورنس ملي آهي. ڪنهن خبر هئي ته انهيءَ رات دعوت ۾ هڪڙو مهمان مسٽر ميسن به شامل هو، جنهن متعلق جين کي پتو ئي نه پيو ته هو جميڪا کان هتي آيل آهي.

انهيءَ رات هڪڙي دانهن ٻڌڻ ۾ آئي. رڙ تمام ڊاڍي هئي. جين هڪدم سجاڳ ٿي ۽ وڏي هال طرف ڊوڙندي آئي. اتي ڪجهه مهمان به جاڳي پيا هئا. هوءَ وري پنهنجي ڪمري ۾ وئي، ته هن ڏٺو ته مسٽر روشنر هٿ ۾ هڪ وڏي موم بتي کنيو ڊاڪٽر ڏانهن هيٺ لهي رهيو آهي. جين عجب مان ان کي ڏسڻ لڳي. انهيءَ کان اڳ ۾ جو جين ڪو سوال ڪري مسٽر روشنر چيو:

"ڪا ڳالهه ڪانه هئي. هڪڙو نوڪر خواب ۾ ڊڄي وڪي رهيو هو."

ڪجهه مهمان به جين جي پٺيان آيا هئا. مسٽر روشنر سڀني کي مخاطب ٿي چيو ”مون کي افسوس آهي جو توهان جي ننڊ حرام ٿي ويئي. پريشانيءَ جي ڪا ڳالهه نه آهي. معافي طلبگار آهيان جو توهان کي هڪڙي نوڪر جي ڪري ايڏي پريشاني ٿي آهي.“

سڀ مهمان پنهنجن پنهنجن ڪمرن ڏانهن هليا ويا. پر جين کي جاڳڻو پيو. مسٽر ميسن جو رات جو جهيڪا کان آيل هو، سو زخمي حالت ۾ اندر پيو هو. ۽ مسٽر روشنر جين کي استدعا ڪئي هئي ته هوءَ سندس تيمارداري ڪري. جين سڄي رات جاڳندي رهي. ان کي سچي حقيقت ته نه ٻڌائي ويئي. البت جڏهن ڊاڪٽر پهتو ته هن الهيءَ واقعي جي ٽڪرن کي ڳنڍي اهو نتيجو ڪڍيو ته ڪنهن عورت مسٽر ميسن کي زخمي ڪيو آهي. ٻانهن ۽ ڪلهي تي سخت زخم هئس. جين الهيءَ واقعي کي اڃا به وڌيڪ کولڻ چاهيو ٿي، ڇا رات جو جيڪا رڙ ٻڌڻ ۾ آئي هئي اها مسٽر ميسن جي ته نه هئي؟ اها عورت ڪير ٿي سگهي ٿي، جنهن مسٽر ميسن کي زخمي ڪيو؟ اهو سوال بار بار جين جي ذهن ۾ گهمي رهيو هو. پر ڪيس ڪوبه تسلي بخش جواب ڪٿان به نه ملي رهيو هو. هن مسٽر روشنر ڏانهن نهاريو، پر ان جي چهري تي حسبِ معمول سنجيدگي هئي. جنهن مان اهو صاف ظاهر هو ته ڪوبه ڪانئس الهيءَ واقعي جي باري ۾ سوال نه ڪري. البت هن ڏاڍي احتياط سان مسٽر ميسن کي رات ئي رات ۾ ڊاڪٽر سان گڏ موڪلي ڇڏيو ۽ ڊاڪٽر کي تاڪيد ڪيائين ته هو ان کي پنهنجي گهر ۾ ايستائين رکي جيستائين هو پوريءَ طرح صحت ياب ٿي وڃي.

جين ڏاڍي ڪوشش ڪندي هئي ته جيئن اهو راز بي نقاب ٿي پوي. يقيناً ڪنهن مسٽر روشنر جي ڪمري ۾ باهه ڏني هئي. باهه جي واقعي کي لڪائڻ ۽ الهيءَ کان پوءِ مسٽر ميسن جو زخمي ٿيڻ اهي سڀ هڪ ئي سلسلي جون ڪڙيون معلوم ٿي رهيون هيون، جن کي مسٽر روشنر پرده راز ۾ رکڻ چاهيو ٿي. جين جو شڪ يقين ۾ تبديل ٿي ويو هو ته مسٽر روشنر جي ذات سان هڪ تمام وڏي پراسرار شخصيت وابسته آهي جنهن جو ڪيس پتو پئجي نٿو سگهي.“

جين کي اوچتو ئي اوچتو هڪڙو خط مليو ته سندس ظالم ڦڦي بسترِ مرگ تي آهي. ۽ هوءَ ساڻس آخري دفعو ملڻ چاهي ٿي. جيتوڻيڪ سندس ننڍپڻ جون يادگيريون ڏاڍيون تلخ ۽ تڪليف ڏيندڙ هيون ۽ سندس ارادو به اهو هو ته هوءَ ڦڦيءَ وٽ ڪڏهن به نه ويندي پر هن اهو نٿي چاهيو ته آخري گهڙين ۾ به پنهنجي ڦڦيءَ جي آرزو پوري نه ڪري. سندس ننڍپڻ انهيءَ ڇت جي هيٺان گذري هئي. ظلم ۽ ستم جي باوجود ڪيس انهيءَ چوديواريءَ سان هڪ خاص نسبت هئي.

مسٽر روشنر چيو ”جين، مان توکي وڃڻ کان روڪي نٿو سگهان؛ ۽ مان سمجهان ٿو ته توکي ضرور وڃڻ گهرجي. پر توکي هڪڙي ڳالهه وسارڻ نه گهرجي ته جيستائين تون موٽي نه ايندينءَ تيستائين مان هر روز تنهنجي راهه تڪيندو رهندس. ٿارن فيلڊ توکان سواءِ بالڪل اداس ۽ ويران رهندو.“

جين چيو ”توهان پريشان نہ ٿيو، مان ضرور ايندس. مون کي نہ صرف ايڊلا ٻاڪ سان محبت آهي.“

مسٽر روشنر چيو ”مان تنهنجو ٿورائتو آهيان. تون منهنجي زندگيءَ ۾ عجيب طريقي سان آئي آهين، ۽ جڏهن آئي آهين تہ پوءِ تنهنجو واپس وڃڻ ممڪن نہ آهي. گهٽ ۾ گهٽ مان تہ توکان سواءِ رهي نہ سگهندس.“

جين جي منهن تي سرخيءَ جي هڪ لهر ڊوڙي ويئي. سندس اهو خواب پورو ٿيڻ وارو نہ هو جو هن لنڊن ۾ ڏٺو هو.

جڏهن هوءَ ٿارن فيلڊ مان رواني ٿي تڏهن مسٽر روشنر کيس الوداع چوڻ آيو. جين مسٽر روشنر کي يقين ڏياريو تہ هوءَ ضرور موٽي ايندي.

جين جڏهن پنهنجي ڀڃيءَ وٽ پهتي تڏهن هوءَ واقعي سڪرات ۾ هئي. جين جي پهچڻ شرط هن پنهنجي وهاڻي هيٺان هڪ پراڻو خط ڪڍي جين کي ڏنو. اهو خط ٽي سال اڳ جو هو. انهيءَ وقت جين اڃا مدرسي ۾ هئي. سندس پوڙهي ڀڃيءَ سرگوشي ڪندي چيو.

”جين! ٽي سال اڳ هي خط هتي آيو، پر مان وڏي بدبخت آهيان. مون اهو نٿي چاهيو تہ تون هڪ ڏينهن امير ۽ دولتمند بڻجي وڃين. انهيءَ ڪري مون هيءُ خط پاڻ وٽ لڪائي رکيو. پر هاڻي موت جو پيغام پهچي چڪو آهي، مان موڪلائي رهي آهيان انهيءَ ڪري مان هي خط توکي ڏئي رهي آهيان.“

جين خط پڙهيو، اهو خط دور دراز علائقي کان آيو هو. مسٽر جان آئر جين جو چاچو هو. اهو ٻئي ملڪ ۾ وڃي وڏو امير بڻجي ويو هو. انهيءَ کي ڪوبہ اولاد ڪونہ هو. انهيءَ پنهنجي خط ۾ اهو لکيو هو تہ جين هڪدم وٽس پهچي وڃي تہ جيئن کيس پنهنجو وارث بڻائي چوتہ هوءَ ئي سندس جائداد جي وارث بڻبي.

انهيءَ ڏينهن ئي سندس ڀڃي وفات ڪري ويئي. دفن ڪفن کان پوءِ جين هڪدم ٿارن فيلڊ ڏانهن وڃڻ لاءِ تيار ٿي. ملڪيت جي لالچ ان جي اڳيان ڪا حيثيت نٿي رکي. کيس اها بہ خبر هئي تہ ٽن سالن کان پوءِ کيس خط مليو آهي. خبر نہ آهي تہ هن وقت سندس چاچي جا ڪهڙا خيال هجن. ٿي سگهي ٿو تہ هو ڪو ٻيو فيصلو ڪري چڪو هجي، ۽ ٻي ڳالهہ هيءَ بہ هئي تہ مسٽر روشنر جو غمگين چهرو هر وقت سندس اکين اڳيان رهندو هو. انهيءَ ڪري هن پنهنجي وعدي مطابق جلدي موٽڻ چاهيو ٿي، جين کي مسٽر روشنر سان نہ رڳو عقيدت هئي پر محبت بہ هئي.

ٻئي طرف مسٽر روشنر بہ پنهنجي مستقبل جو فيصلو ڪري چڪو هو. هن کي هر لحاظ کان جين هڪ عظيم عورت نظر آئي. سندس شخصيت ۾ جاذبيت موجود هئي. هوءَ هڪ اعليٰ ڪردار جي خاتون هئي جنهن ۾ ڪابہ خامي نظر نٿي آئي. انهيءَ ڪري مسٽر روشنر

ڪيس هميشه لاءِ پنهنجو بڻائڻ ٿي چاهيو. انهيءَ ڪري هوءَ جڏهن پنهنجي ڀڳيءَ جي ڏنڻ ڪڻڻ ڪان پوءِ واپس آئي، تڏهن اڇڻ سان مسٽر روشٽر چيو:

”جين! تون مون ڪان اٽڪل هڪ مهينو جدا رهي آهين ۽ مون ائين محسوس ڪيو آهي ته مان توڪان سواءِ رهي نٿو سگهان. اها مون کي نئين خبر آهي ته توڪان سواءِ منهنجا ڏينهن ڪيئن گذريا. مان ڪو جذباتي يا رومان پسند نوجوان نه آهيان. هڪ پڪيءَ عمر جو ماڻهو آهيان ۽ مون وڏي غور ۽ فڪر ڪان پوءِ اهو فيصلو ڪيو آهي ته زندگيءَ جا باقي ڏينهن هميشه لاءِ توسان گڏ گذاريان. ڇو ته تون منهنجي زندگيءَ ۾ روشنيءَ جو منارو بڻجي آئي آهين.“

جين خاموشيءَ سان ٻڌندي رهي. هوءَ به مسٽر روشٽر کي بيحد چاهيندي هئي، ۽ انهيءَ تي ڪامل يقين رکندي هئي. انهيءَ ڪري ڪيس ڪوڙو اعتراض ٿي سگهيو ٿي. مسٽر روشٽر جين جي آڏو ۾ ڪٿي منڊي پاتي. جين شرم ۽ حيا جي سمنڊ ۾ ٻڏي وئي. پر انهيءَ سان گڏ سندس دل ۾ خوشيءَ جو هڪ طوفان آئيو. هوءَ پنهنجو پاڻ کي ڏاڍو خوش قسمت تصور ڪري رهي هئي ته ڪيس مسٽر روشٽر جهڙو مڙس ملي ويو.

هڪ مهيني ڪان پوءِ جين ۽ مسٽر روشٽر پيئي رات جي وقت ديول ۾ پهتا جتي سندن شادي ٿيڻ واري هئي. پادريءَ رسم ادا ڪرڻ ڪان پوءِ جڏهن اهو پڇيو:

”مسٽر روشٽر! تون هن عورت سان شادي ڪرڻ تي پوريءَ طرح رضامند آهين؟“

اڃا مسٽر روشٽر جي زبان مان ڪو لفظ به نه لڪتو هو ته ديول جي مقدس ۽ خاموش فضا ۾ هي الفاظ بلند ٿيا.

”هيءَ شادي ٿي نٿي سگهي. هن ۾ هڪ تمام وڏي رڪاوٽ موجود آهي.“

پادريءَ چيو، ”هيءُ خدا جو گهر آهي ۽ هتي ڪوڙ ڳالهائڻ وارو دوزخ جي باهه ۾ سڙندو. تون جيڪڏهن سچو آهين ته ثبوت پيش ڪر ته هيءَ شادي ڇو نه ٿي سگهندي؟“

اهو شخص ديول جي دروازي سان آهستي آهستي اندر وڌندو آيو. انهيءَ سان گڏ ڪڙو پيو شخص به هو. جين ساڃڻي ورتو ته اهو پيو شخص مسٽر ميسن هو جو ٿارن فيلڊ ۾ زخمي ٿيو هو.

مسٽر ميسن جي ساٿيءَ تحريري ثبوت پيش ڪيو ته مسٽر روشٽر هڪ شادي شده مرد آهي. اڄ ڪان پندرهن سال اڳ سندس شادي برٿا ميسن سان جميڪا ۾ ٿي هئي. مسٽر ميسن انهيءَ عورت جي عزيزن مان آهي. اهو شاهد جي حيثيت ۾ هتي موجود آهي. مسٽر روشٽر جي پهرين زال اڃا تائين زنده آهي، ۽ اها اڄ به ٿارن فيلڊ ۾ هڪ وڏي ڪمري ۾ قيد آهي.“

پادريءَ مسٽر روشٽر ڏانهن ڏٺو. مسٽر روشٽر هيٺئر چٽني طرفن ڪان ڪوڙجي ويو هو. ۽ هو گهڻيءَ دير تائين انهيءَ راز کي لڪائي نٿي سگهيو. هن چيو:

”هي شخص حقيقت بيان ڪري رهيو آهي. مان واقعي شادي شده آهيان ۽ اها به حقيقت آهي ته منهنجي زال هن وقت به ٿارن فليڊ جي هڪڙي ڪمري ۾ بند آهي. مان اهو به ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته هوءَ هڪ چري عورت آهي ۽ چرين جي خاندان سان تعلق رکي ٿي. مان توهان کي اهو به ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته منهنجي پيءُ ۽ ڀاءُ مون کي ڌوکو ڏئي منهنجي شادي انهيءَ چريءَ عورت سان محض انهيءَ لاءِ ڪرائي ته جيئن ان جي ملڪيت قبائي سگهجي. مون ان کي هڪڙي ڪمري ۾ بند رکيو آهي. هڪڙو نوڪر ان تي هر وقت پهرو ڏيندو آهي. ۽ ڪڏهن هوءَ نوڪر کي بيخبر ڏسي ٻاهر اڪري ايندي آهي. مان توهان سڀني کي ڏيکارڻ چاهيان ٿو ته هوءَ ڪهڙي شيءِ آهي. توهان انهيءَ عورت کي ڏسي يڪدم انهيءَ نتيجي تي پهچي سگهندا، ته انهيءَ جي هوندي به مون کي ٻي شادي ڪرڻ کپندي هئي، مان ڪافي عرصي کان وڏي اهڙيءَ مصيبت ۾ گرفتار آهيان، جنهن مان نجات ملڻ دشوار آهي، توهان ان کي ڏسي مون سان متفق ٿي ويندا، ته ان جو هئڻ ۽ نه هئڻ برابر آهي.“

مسٽر روچسٽر انهن سڀني کي وٺي وڏي حويليءَ ۾ ويو. جين به انهن سان گڏ هئي. مٿي ٽين منزل ۾ ويا، اتي هن هڪ لوهي دروازو کوليو. انهيءَ ڪان پوءِ هو ورانڊي مان لنگهندا، هڪڙي ڪمري جي سامهون پهتا، جتي ٻاهر پري رهي هئي. اتي هڪ بتي ٽمڪي رهي هئي. هڪڙي مضبوط قسم جي عورت پهريدار جي حيثيت ۾ ويٺي ڪجهه رڌائي رهي هئي.

ڪمري ۾ اندر انهن نگاهه وڌي ته هڪ ڪاري وارن واري عورت نظر آئي. اها واقعي چري هئي، هوءَ ڪمري ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙي رهي هئي. ڪڏهن نچي پئي، ڪڏهن روئي پئي. ڪڏهن ٽهڪ پئي ڏئي ۽ وري ڪڏهن جانورن وانگر پئي هلي. ۽ ڪڏهن ته وري اهڙا آواز پئي ڪڍيائين، جو ائين پئي سمجهه ۾ آيو ته هوءَ ڪو عجيب ۽ غريب جانور آهي. غور سان ڏسڻ ڪان پوءِ ٿي معلوم ٿيو ته هوءَ ڪو انسان آهي. سندس وار ڇڙيل هئا، جن ۾ سندس منهن لڪل هو.

مسٽر روچسٽر چيو، ”صاحبو! توهان جيڪي ڪجهه منهنجي اکين اڏو ڏسي رهيا آهيو، اهائي منهنجي زال آهي.“

مسٽر ميسن ۽ سندس وڪيل، پادري صاحب ۽ جين، انهيءَ کي ڏسي حيران ٿي ويا، بلڪ ڪنهن حد تائين ته خوفزده به ٿي ويا. وڪيل چيو:

”جيترو جلد ٿي سگهي ته اسان هتان ٻاهر هلون، هيءَ انسان ته نه آهي.“

پادريءَ به واپس لهندي مسٽر روچسٽر جي بردباريءَ جي تعريف ڪئي جو سالن جا سال انهيءَ چريءَ کي سنڀاليندو رهيو آهي.

جڏهن اهي سڀ هليا ويا. تڏهن مسٽر روچسٽر جين جي ڪمري ۾ ويو ۽ چيائين:

”جين! مون کي خبر آهي ته تون مون کان نفرت ڪندينءَ. اسر جيڪڏهن مان هي راز توکي اڳ ۾ ٻڌايان ها، ته توکي ڏاڍو ڏک ٿئي ها. ۽ مون توکي ڪنهن به قيمت تي

ڇڏڻ لئي چاهيو. مان حق بجانب آهيان يا غلطيءَ تي آهيان، انهيءَ جو فيصلو تنهنجي هٿ ۾ آهي. اها عورت يقيناً منهنجي زال آهي، پر تون پاڻ ئي انصاف ڪر، ته هوءَ زال سڏائڻ جي لائق آهي، يا ڪوبه شخص هن کي پنهنجي زال ڪري رکڻ پسند ڪندو؟ خير، هاڻي اهو راز بي نقاب ٿي چڪو آهي. منهنجي ڪمري ۾ ٻاهر جو لڳڻ ۽ مسٽر ميسن جو زخمي ٿيڻ، اهي سڀ انهيءَ پاڳل عورت جون ڪارروايون آهن. اها هميشه منهنجي جان جي پٺيان آهي. جيئن ته مون توکي چيو هو، ته مان توکان سواءِ رهي نٿو سگهان. منهنجي محبت نوجوانن جهڙي نه آهي جو بي مقصد ڳالهيون ڪيان. پر توکان سواءِ هيءَ زندگي سچ پچ ته کوکلي ٿي پوندي. هاڻي تنهنجي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي. منهنجو راز بي نقاب ٿي چڪو آهي. مان ڇا آهيان، اهو به توتي عيان ٿي چڪو آهي. توکي پورو پورو اختيار آهي، ته تون مون کي معاف ڪرين يا مون کي ڇڏي هلي وڃين. پر خدا جي واسطي مون کي ڪڏهن به بُرو ماڻهو تصور نه ڪجانءِ. مان ذليل ۽ بدڪردار نه آهيان. مون جيڪي ڪجهه ڪيو هو، اهو سوچي سمجهي ڪيو هو."

ايترو چئي مسٽر روچسٽر ٻاهر نڪري آيو. جين گهڻي وقت تائين پنهنجي بستري تي ليٽي رئندي رهي. سندس زندگيءَ ۾ تمام وڏو خال پيدا ٿي پيو هو. هن کي ائين محسوس ٿيو ته جڻ ڪنهن تمام وڏي بلنديءَ تان ڪٺي هيٺ ڦٽو ڪيو ويو آهي. هاڻي هوءَ انهيءَ گهر ۾ ترسي نه سگهندي.

هوءَ هڪدم تيار ٿي. ڪپڙا پائي ۽ ڪجهه ڪپڙا پنهنجي ڪڇ ۾ کڻي ٿارن فيلڊ کان ٻاهر نڪري آئي. وٽس ڪجهه رقم به هئي. هن گاڏيءَ واري کي چيو ته "هن رقم مان جيترو ٿي سگهي اوترو پري کڻي هل. مان هن گهر کان تمام گهڻو پري نڪري وڃڻ چاهيان ٿي." چئن ڪلاڪن جي سفر ڪرڻ کان پوءِ گاڏيءَ واري چيو:

"محترمه! هن کان اڳتي مان هلي نٿو سگهان!" هوءَ هڪ غيرآباد علائقي ۾ لهي پئي، ۽ رستي تي پيادل ئي هلڻ لڳي. هن جهنگ جا ٻير کائي پيٽ ڀريو ۽ رات جو هڪڙي وڻ هيٺان ئي سمهي پئي.

ٻن ڏينهن کان پوءِ سندس حالت ابتر ٿي ويئي. هوءَ برسات ۾ پچندي هلي رهي هئي. آخر بک ۽ اُڃ کان بيحال ٿي ڪري پئي. جڏهن سندس اک کُلي ته هن هڪڙي پادريءَ کي پنهنجي مٿان جهُڪيل ڏٺو.

هوءَ هڪڙي ڳوٺ مارٽن ۾ موجود هئي. پادري جوان هو ۽ سندس ٻه ڀينر ميري ۽ ڊي آنا به ساڻس گڏ رهنديون هيون. ٻنهي ڀينرن جين جي ڏاڍي خاطر تواضع ڪئي. اهي ٻئي ڪلمڪ ڇوڪريون هيون ۽ ٻئي ڇئون جين سان ملي جلي ويون.

پادريءَ جين کي انهيءَ ڳوٺ جي مدرسي ۾ نوڪري وٺي ڏني. جين کي خوشي هئي ته هوءَ ننڍڙن ٻارن کي پڙهائيندي. ميري ۽ ڊي آنا به ٿورن ڏينهن کان پوءِ ڏکڻ انگلنڊ ۾ گورنس بنجي وڃڻ واريون هيون.

جين پنهنجي گذريل زندگيءَ جو ڪوبه ورق وري نه اٿلايو ۽ نه وري پادريءَ ڪالنس زور ڪري پڇڻ چاهيو ٿي. پادري جوان ۽ نيڪ انسان هو. هو جين کي بيحد پسند ڪرڻ لڳو. سندس اهائي خواهش هئي ته ڪنهن به طرح سان جين سان سندس شادي ٿي پوي. پر جين پادريءَ کي ڪنهن طرح ٽاري ڇڏيو. اها حقيقت آهي ته جين جي اڃا به مسٽر روشٽر سان ئي محبت هئي.

جين، پادريءَ ربورز کي پنهنجي چاچي جي ايڊريس ڏني. هن انهيءَ ايڊريس تي قاصد روانو ڪيو، جنهن خبر آندي ته جين جو چاچو وفات ڪري ويو آهي ۽ مرڻ کان اڳ ۾ هو جين جي لاءِ وصيت ۾ ويهه هزار پائونڊ ڇڏي ويو آهي. لنڊن ۾ وڪيل کي خط لکيو ويو، هن به انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪئي.

ڳالهين ئي ڳالهين ۾ جين جڏهن پنهنجي والدين جو ذڪر ڪيو، تڏهن اها خبر پئي ته پادري ربورز، ميري ۽ ڊي آنا جي ماءُ سندس سڳي ڀُڻي هئي. هيءَ اها ظالم ڀڻي نه هئي جنهن وٽ جين جو ننڍپڻ گذريو. اها پري رشتي ۾ ڀڻي هئي ۽ هنن جي ماءُ سڳي ڀڻي هئي، ۽ هو سالن جا سال هڪٻئي کان الڳ زندگي گذاري رهيا هئا.

جڏهن جين کي خبر پئي، سندس چاچو سندس لاءِ ويهه هزار پائونڊ ڇڏي ويو آهي، تڏهن هن پادري ربورز کي چيو:

”ادا! هاڻي مان اڪيلي وارث نه آهيان، هاڻي جڏهن مون کي اها خبر پئي آهي ته توهان منهنجا ڀائر آهيو، تڏهن توهان جو به انهيءَ رقم ۾ حصو آهي.“

پادري جواب ڏنو، ”جين! اسان انهيءَ جا حقدار نه آهيون، تنهنجي چاچي صرف تنهنجي لاءِ ڇڏيا آهن.“

جين چيو، ”انهيءَ جو فيصلو مون کي ڪرڻو آهي، توهان به منهنجا ڀاءُ ڀيڻ آهيو. مان توهان کي انهيءَ مان حصي ڏيڻ بنا رهي نه سگهنديس.“

هڪڙي رات جين ۽ پادري ربورز ڳالهيون ڪري رهيا هئا ۽ پادري سندس آخري فيصلي جو مطالبو ڪري رهيو هو. هو کيس ساڻس شادي ڪرڻ لاءِ ميڙ منٿ ڪري رهيو هو، ته جين جهاتي پائي دريءَ کان ٻاهر نهاريو. چئني طرف چانڊوڪي ڇانيل هئي ۽ جين جي ڪنن ۾ ڪنهن جو دردمند آواز آيو:

”جين! جين!! جين!!!“

اهو آواز سوين ميل پري کان اچي رهيو هو. جين سڃاڻي ورتو، ته اهو مسٽر روشٽر جو آواز آهي. سندس تخيل اهو محسوس ڪيو ته مسٽر روشٽر کي سندس ضرورت آهي.

ٻئي ڏينهن هوءَ ٿارن فيلڊ روانې ٿي، اتي پهچي کيس اهو ٻڌي ڏاڍو ڏک ٿيو، ته ٿارن فيلڊ جو تمام گهڻو حصو سڙي ويو هو. اوسپاس جي ماڻهن ٻڌايو ته حويليءَ ۾ اڌ رات جو اچي باهه لڳي ۽ مسٽر روشٽر جي چريءَ زال ڇت تي چڙهي وئي. هوءَ ڏاڍيون خوفناڪ

رڙيون ڪري رهي هئي جي هڪ ميل تائين ٻڌڻ ۾ پئي آيون. هوءَ چرين وانگر ڇت تي اچي رهي هئي. مسٽر روشٽر ڏاڍي مشڪل سان ڇت تي چڙهي ويو تہ جيئن ان کي ٻاهر ڪان بچائي، پر هن ڇت تان ڪٽي ٽپ ڏنو ۽ ڪرڻ شرط مري ويئي. روشٽر ان کي بچائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي. پر ڪامياب ٿي نہ سگهيو ۽ بيهوش ٿي ڪري پيو. ماڻهن ڏاڍي مشڪل سان کيس انهيءَ ڪِريل جڳهہ مان اچايو. سندس هڪڙي اک ضايع ٿي ويئي آهي ۽ ٻي اک کي بہ ايترو تہ نقصان پهتو اٿس جو انهيءَ مان ڪجهہ نظر نٿو اچيس. سندس هڪڙي ٻانهن بہ ڇچڙجي ويئي، ۽ ڊاڪٽر مايوس ٿي سندس اها ٻانهن بہ ڪٽي ڇڏي.

جين کي خبر پئي تہ هو هائي فرن ڊين ۾ زندگيءَ جا ڏينهن ڪاٽي رهيو آهي. اهو بہ مسٽر روشٽر جو ٻئي فارم هو. دنيا جي ڪنهن بہ شخص سان سندس ڪو بہ تعلق باقي نہ رهيو هو. اڪيلائي پسند ٿي چڪو هو. جين هڪدم اتي پهتي، ۽ گهر جي سامهون پهچي دروازو کڙڪائي رڙ ڪري چيائين، "مسٽر روشٽر! مان اچي وئي آهيان. مسٽر روشٽر مان اچي ويئي آهيان. مسٽر روشٽر توهان مون کي سڏيو هو، مون سَوَن ميلن تان توهان جو آواز ٻڌو هو. مان اچي ويئي آهيان!" جڏهن مسٽر روشٽر جي ڪَنن تي اهو ٻولاءُ پيو، تڏهن ڄڻ تہ زندگيءَ جي هڪ نئين روشني بيدار ٿي ۽ سندس چهري تي هڪ هلڪي مرڪ ترڻ ويئي. هو بيوس ۽ بيسهارو کٽ تي پيو هو. جين وڃڻ شرط هن سان چنبڙي ويئي.

مسٽر روشٽر چيو "جين! مون توکي ڪيترائي دفعا سڏيو، آخر تو منهنجي صدا ليڪ ٻڌي. مون کي يقين هو تہ هڪڙي ڏينهن تون ضرور ايندينءَ؟"

جين ٻئي ڏينهن مسٽر روشٽر سان شادي ڪئي. رات ڏينهن سندس تيمارداري ڪئي. ڪافي علاج ڪان پوءِ هن کي سندس اکين جو نور بہ واپس موٽي مليو. ٻئي ڏاڍي پيار ۽ سڪون جي زندگي بسر ڪرڻ لڳا، کين هڪڙو پٽ بہ ڄائو. پادري ريورز بہ کين مبارڪ ڏيڻ لاءِ وٽن اچي مهمان ٿيو، ۽ انهيءَ ڪان پوءِ هو مشنريءَ جي ڪم سان ملڪ ڪان ٻاهر هليو ويو. ميري ۽ ڊي آنا، ٻنهي ڀينرن جون هڪبئي پٺيان شاديون ٿي ويون. هڪڙي ڏينهن مسٽر روشٽر جين کي چئي رهيو هو:

"جين! خدا جو انصاف ڪيترو قدر نہ صحيح ۽ اعليٰ آهي."

(هڪ انگريزي ڪهاڻي)

ايڇ. جي. ويلز

سنڌيڪار: محبوب علي جوکيو

مامتا جا ٻه روپ

جڏهن قبرستان کان واپس آياسون تڏهن سڀ خاموش هئاسون. ريتا ڪار هلائي رهي هئي ۽ ڪين، چپ چاپ، سر جهڪايو ان سان گڏ ويٺو هو. آءٌ وري پنهنجو پاڻ کي ضابطي ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪري رهي هيس، تنهن هوندي به منهنجي اکين مان زوريءَ لڙڪ لڙي ٿي پيا. منهنجي اکيان دليا اولداهي ٿي وئي هئي.

ٿوري دير اڳ، ٽيري، منهنجي اکين جو تارو، مٽيءَ ۾ پوريو ويو هو. هن جي معصوم سادي سودي صورت منهنجي اکين اڳيان ڦري رهي هئي. هو ڪيئن نه محبت ۽ پيار سان، مون ڏانهن ڊوڙندو ايندو هو ۽ منهنجي گچيءَ ۾ ٻئي ٻانهون وجهي، مشڪندو هو. ان وقت نه سندس اکين ۾ محبت جا مڻ سمايل هوندا هئا، ۽ مون کي ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻڪ سموري دليا جون سڀ خوشيون مون کي حاصل ٿي چڪيون هيون. منهنجي سڄي جسم تي هڪ قسم جي مدهوشي ڇانئجي ويندي هئي ۽ اکين ۾ رکيو مامتا ۽ محبت ڀرجي ويندي هيون. آءٌ ائين محسوس ڪندي هيس ڄڻڪ ڪليل فضا ۾، دليا جي خوشين جي سات ۾ تري رهي هيس.

جڏهن هو مون کان خفي ٿي ويندو هو، تڏهن آءٌ هن کي پرچائڻ جي ڪوشش ڪندي هيس. هو پوئتي هٽي ويندو هو ۽ هٽ ڇڏائي ڀڄي ويندو هو. آءٌ منهن جي پڪائي ڪري، پنهنجي ڪم ۾ لڳي ويندي هيس ۽ ڄڻڪ هن جو خيال ئي دل مان ڪڍي ڇڏيندي هيس. ٿوريءَ دير کان پوءِ جڏهن آءٌ هن جي قدمن جي آهٽ ٻڌندي هيس، تڏهن دل ۾ هڪ عجيب قسم جي تڙپ پيدا ٿيندي هئي. آءٌ ڄاڻي ٻجهي به منهن ڦيرائي ٻئي طرف ڪندي هيس. آهستي آهستي، هو منهنجي اڳيان پهچي ويندو هو. هن جي منهن ۾ شرارت هوندي هئي. هو منهنجي قميص جو پلئه ڇڪيندو هو. تڏهن به آءٌ خاموش رهندي هيس. هو منهنجي قميص جي پلئه کي وٺي ٿورو ڇڪيندو هو، ڄڻڪ پنهنجي وجود جو مون کي احساس ڏياريندو هو. آءٌ جو ڦري هن جي منهن ڏانهن ڏسندي هيس، تڏهن هن جي اکين مان ٽڪاوٽ جهلڪندي رهندي هئي. ڄڻڪ پنهنجي ڪئي تي نادم آهي. پوءِ هو پنهنجون اکيون ڪٽي منهنجي اکين

۾ ملائيندو هو ۽ سندس سهڻين اکين مان اهين معلوم ٿيندو هو ڄڻڪ چئي رهيو هجي تہ "اسڙ، آءُ تہ صلح ڪريون." ۽ آءٌ مجسم مامتا ٿي ويندي هيس ۽ سڀڪجهہ وساري، هن کي ڀاڻ سان چنبڙائي ڇڏيندي هيس.

اڄ؟ اڄ اهو سڀڪجهہ مون کي خواب وانگر محسوس ٿي رهيو آهي. ٽيري، جيڪو اسان جي گهر جو اجالو هو، سو اسان کان پري وڃي چڪو هو—اهڙيءَ جڳهہ تي، جتان ڪوبہ ڪيس واپس آئي نٿو سگهي. نہ ماءُ جي مامتا ۽ نہ وري پيءُ جي شفقت. آءٌ اڃا انهن منڙن خيالن ۾ گم هيس، تہ ڪار اوچتو جهٽڪو کائي ۽ بيهي رهي. آءٌ ڳورن قدمن سان گهر ۾ داخل ٿيس. بيٺڪ ۾ ڪيترائي ماڻهو اڳي کڏ ٿيا هئا ۽ اسان جي انتظار ۾ هئا. هو اسان کي تسلي ڏيڻ لاءِ آيا هئا ۽ پنهنجو فرض شروع ڪري ڏنائون. هنن اسان جي ڏک دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اهو تہ ناممڪن هو، جو هنن جي تسلي ڏيڻ سان غم ميٽجي وڃي. منهنجو غم تہ ورلدو وڌي رهيو هو.

منهنجي نظر تہ هر هر ٽيريءَ جي ڪمري ڏانهن پئي وئي، جتي ان جا رانديڪا، ڪپڙا بوٽ ائين جو ائين پيا هئا، ڄڻڪ اجهو ٿو اچي. رانديڪن سان کيڏي ۽ ڪپڙا بدلائي. وقتي، مون کي الهن آيل مهمانن تي چڙ اچي رهي هئي تہ اهي ڇو آيا آهن ۽ ٽيريءَ لاءِ ائين ڇو ٿا چون تہ هو مري ويو آهي. دل پئي چوي تہ جڏهن ڪو ٽيريءَ لاءِ ائين چوي تہ هو مري ويو آهي، تہ جيڪر گردن کان وٺي سوگهو جهليانس ۽ ٻنهن سان رتورت ڪري ڇڏيانس. منهنجو تہ ٽيري لاءِ موت جو تصور نهايت خوفناڪ هو. منهنجو منهن ڦرڻ لڳو. ڊاڪٽر لارلس مون کي ننڊ آڻڻ واريون ٽڪيون ڏنيون ۽ مون کي ٻانهن کان وٺي، سمهڻ واريءَ ڪوٺيءَ ۾ ڇڏي آيو.

آءٌ پنهنجي بستري تي ليٽي پئي هيس. بيٺڪ مان مهمانن جون ڳالهيون ٻڌي رهي هيس. مون کي پاڻ کان خوف محسوس ٿيڻ لڳو. ڪمري جو دروازو کليو ۽ ڪو چانهہ جي پيالي کڻي اندر آيو. مون مدهوشيءَ جي حالت ۾، ان کان چانهہ جي پيالي وٺي، ميز تي رکي. اچڻ واري مون کي ڪمبل ويڙهي ڇڏيو ۽ پوءِ آهستي آهستي پير تي هلندي، ٻاهر نڪري ويو. هاڻ آءٌ ڪمري ۾ اڪيلي هيس. مون پنهنجيون اکيون بند ڪيون ۽ پوءِ جلد ئي، اهو منظر منهنجي اکين اڳيان ڦرڻ لڳو. جڏهن ٽيري ڄائو هو، تڏهن سخت ٿڌ جا ڏينهن هئا. آتشدان مان آئندڙ باهہ جا سرخ شعلا اکين کي حرارت پهچائي رهيا هئا.

"ٻار آهي تہ تندرست، پر ننڍو آهي. پوري وقت کان اڳ پيدا ٿيو آهي نہ؟"

اهو ڊاڪٽر لارلس جو آواز هو. مون منهن ورائي ڏٺو. هو دروازي وٽ ڪين سان بيٺو هو ۽ ڳالهائي رهيو هو.

"خدا جو شڪر آهي جو آپريشن ڪامياب ويو. مون کي افسوس آهي جو هن ڪان پوءِ اوهان وٽ ٻار پيدا ڪونہ ٿيندو، جو آپريشن ئي اهڙي امولي ڪيو ويو آهي. ڇا ڪجي، مجبوري هئي. مون تہ پنهنجي طرفان پوري ڪوشش ڪئي هئي."

"نيڪ آهي ڊاڪٽر صاحب، خدا انهيءَ ٻار کي سلامت رکي." ڪين خوشيءَ جي ڪيفيت ۾ چيو. مون تي وري بہ بيهوشي طاري ٿي وئي.

ڪيترائي ڏينهن گذري ويا، ڪڏهين اک کلندي هئي تہ ڪين کي پنهنجي پرسان ڪرسيءَ تي ويٺل ڏسندي هيس. ڪجهہ ڳالهائڻ لاءِ ڪوشش ڪندي هيس، پر لڙيءَ سان آواز ڪوانہ ڪرندو هو. هڪ ڏينهن مون کي هوش هو تہ ڊاڪٽر لارلس کي پنهنجي مٿان جهڪيل ڏٺم.

"هاڻ، هن جي طبعيت البت بهتر آهي. منهنجو رايو آهي تہ هن کي گرم پاڻيءَ سان وهنجاريو وڃي." وهنجڻ ڪان پوءِ آءٌ بستري تي اٿي ويٺس ۽ گهر جي ڪم ڪار ۾ مصروف ٿي ويس. انهيءَ ڏينهن ئي شام جو، ڪين اسپتال مان ٽيريءَ کي ڪٺي آيو. ان کي ڏسندي ئي، منهنجي ناتوان جسم ۾ طاقت جي لهر ڊوڙي آئي ۽ جسم ۾ حرارت محسوس ڪيم. هو چڱو صحتمند ٻچي لڳو، هن جا وار ڪين جي وارن جهڙا هلڪا ڀورا هئا ۽ اکيون شربتي، ان جا ڳل سرخ هئا. پيارو نڪ، اکيڙا ۽ سنهڙا چپ، آءٌ ان کي ڀاڪر ۾ جهلي سڀ غم وساري ويٺيس.

ٽيري ڏاڍو پيارو ٻار هو، هن جي نازڪ ۽ لال چپن تي هر وقت مشڪ رهندي هئي. ان جو وزن ۽ جسامت اهڙيءَ تہ تيزيءَ سان وڌي رهيا هئا، جو اسين حيران هئاسون. آءٌ تہ هن جي ذات ۾ گم هيس، پر ڪين کي هن جي مستقبل جو فڪر ستائي رهيو هو. انهن ڏينهن ۾ ڪين فئڪٽريءَ ۾ ملازم هو. پوءِ وري هن ملازمت ڇڏي، هڪ دڪان خريد ڪيو ۽ ائين ڪاروبار ۾ مشغول ٿي ويو. اسان وٽ پئسي جي ڪمي هئي، پر اسان سير نوڙ ڪوشش ڪئي. آهستي آهستي، اسان جو ڪاروبار سڌرندو ويو. اسان جي ماهوار ڪمائي ڪا ايتري ڪهڻي ڪانہ هئي، پر تنهن هوندي بہ اسين مطمئن هئاسون. اسان جون سموريون خوشيون تہ ٽيريءَ ۾ سمايل هيون. هو مشڪندو ۽ مرڪندو هو، اسان جي گهر جون سڀ ڀتيون ۽ در دروازا مسرت ۾ رقص ڪندا هئا، ۽ هن جي ڪوڙهي وهاڻ سان سوري گهر ۾ افسردگي ۽ اداسي پکڙجي ويندي هئي. اهڙيءَ طرح ڏينهن گذرندا رهيا، اسان ائين ٿي سمجهيو ڄڻڪ خوشي هميشه ائين ئي، اسان جي اڱڻ تي کل ڇڻيندي رهندي. پر، منهنجو اهو خواب پورو نہ ٿيو، اوچتو هڪ اهڙو واقعو پيش آيو، جنهن منهنجي روح کي هميشه لاءِ بيچين ڪري ڇڏيو.

هيءُ ذڪر بهار جي موسم جي هڪ روشن صبح جو آهي. آءٌ بورچيخاني ۾ ٿالهون ڌوئي رهي هيس. ڪين بہ ڪاروبار سان ٻاهر هليو ويو هو. ٻاهر سونهري آس رنگين ڪلن سان اکيوٽ رالد ڪري رهي هئي. موسم نهايت خوبصورت هئي ۽ هوا خوشگوار. مون جلد ئي ڪم ختم ڪيو ۽ ٻاهر پڌر ۾ ڪرسي وجهي، ٽيريءَ لاءِ جوراب اڻڻ ويٺيس. عين ان وقت،

ٽيري پنهنجي ڪمري مان ٻاهر اڪتو. لنڊ سبب سندس اکيون ڳوريون ۽ خماريل هيون.

”مٺو، تون ليٽ ڪري، وري وڃي سمهيو هئين ڇا؟“ مون ڳهٽي ٻاٻوهه مان پڇيو.

هو خاموش رهيو، هٿ وڌي پاڻ ڏانهن ڇڪيومانس. خوف جي لهر منهنجي سڄي جسم ۾ ڊوڙي ويئي، هن جو جسم بخار سبب گرم هو. مون جلدي ڊاڪٽر کي فون ڪيو، ٿوريءَ دير ڪان پوءِ ڊاڪٽر ٽيريءَ جو معائنو ڪرڻ آيو.

”في الحال هيءَ دوا ڏيئي ڇڏيو وڃان، شام جو وري ايندس.“

منجهند جو ڪين دڪان تان موٽيو ته هو ۽ ٽيريءَ جي حالت ڏسي دهلجي ويو ۽ اچي ششدر ٿيو. شام ٿي ۽ بخار ڪونه لٿو. ستين بجي جي لڳ ڀڳ، ڊاڪٽر وري آيو. ٽيريءَ تي ابم بيهوشيءَ جي ڪيفيت طاري هئي.

”بهتر آهي ته اوهان ڪيس اسپتال وٺي هلو.“ ڊاڪٽر چيو ۽ اسان هن کي اسپتال وٺي وياسون. ٻئي ڏينهن صبح جو بخار جو زور ٽٽو ته اسان کي ڪجهه اطمينان ٿيو ۽ خوشي محسوس ٿي. ٽئين ڏينهن هو چڱو ڀلو نظر آيو. اسان ڊاڪٽر کان گهر وڃڻ جي اجازت گهري، هن نهايت سهڻي نموني ٽاري ڇڏيو. پنجين ڏينهن ٽيريءَ جي حالت وري بگڙجي ويئي. اسان کي ائين لڳو ڄڻڪ هو هاڻ ڪڏهين به خوش نه ٿيندو. هن جي سرخ ۽ سفيد چهري تي زردي پکڙجي ويئي هئي ۽ هن جي اکين جي چوطرف ڪارا حلقا پئجي ويا هئا، ان ڏينهن شام جو سندس خون چڪاسيو ويو ۽ ڊاڪٽر لاراس گهٽيل آواز ۾ چيو. ”مون کي نهايت گهڻو افسوس آهي. ٽيريءَ جي خون ۾ سرخ جزن جي بيحد ڪمي آهي. اسين ته پوريءَ طرح جتن ڪري رهيا آهيون. ۽ هن جي چڱي ڀلي ٿيڻ جا آثار نظر ڪونه ٿا اچن.“ اهو ٻڌي، اسان جي ته پيرن هيٺان زمين نڪري ويئي.

”ڊاڪٽر صاحب، خدا ڪارڻ هن کي بچايو. هي اسان جو اڪيلو ٻار آهي ۽ اوهان کي ته خبر آهي ته اسان کي ٻيهر ڪو به ٻار ڪونه ڄمندو.“ ڪين گهٻرايل آواز ۾ چيو.

”اسين پوري ڪوشش ڪري رهيا آهيون، اوهان مطمئن رهو.“ ائين چئي ڊاڪٽر پنهنجي مريضن ڏانهن هليو ويو. مون کي چڱيءَ طرح ياد نه آهي ته اسين ان ڏينهن ڪڏهين ۽ ڪيئن گهر پهتاسون. ان رات اسان جي گهر ۾ ڪنهن ڪانه چڙهي. آءٌ ته پنهنجي بستري ۾ رات جو هڪ بجي تائين پاسا اٿلائيندي رهيس. لنڊ ته اکين کان ڪوهين جا ڪوهه پري هلي ويئي هئي. هر هر ٽيريءَ جي معصوم صورت اکين اڳيان اچي رهي هئي ۽ مون بار بار سڏڪا ڀريندي، وهاڻي ۾ منهن ٿي لڪايو. ڏيڍ بجي جي قريب، ذهن-پندرهن منٽن لاءِ منهنجي اک لڳي.

اوچتو دروازو کليو ۽ ڪين سهڪندو اندر داخل ٿيو.

”ٽيريءَ جي طبعيت اوچتو خراب ٿي ويئي آهي. ڊاڪٽر جو فون آيو آهي، هن اسان کي گهرايو آهي.“ اسين ڊڪندا اسپتال پهتاسون. ٽيريءَ جي حالت بگڙجي ويئي هئي. رات جي باقي حصي لاءِ اسين هن جي مٿان کان ويٺا رهياسون. صبح جو ستين بجي هن جي اک لڳي

۽ اسان اطمينان جو ساهه کنيو. ڇهه مهينا اهڙيءَ طرح گذري ويا. الهيءَ ٻڪي عرصي ۾ اسان کي پنهنجي تن بدن جو ڪوبه سماءُ ڪونه رهيو. هوڏانهن اسان جو دڪان بند رهيو ۽ آمدنيءَ جو ڪوبه ذريعو ڪونه رهيو. جيڪا ٿوري گهڻي رقم گڏ ٿيل هئي، سا علاج تي ختم ٿي ويئي، ۽ نوبت قرض تائين وڃي پهتي. هاڻ اها حالت وڃي رهي هئي، ته ڊوبيءَ کان وٺي دوا فروش تائين هرهڪ جا بل واجب الادا هئا. هيڏانهن وري روز بروز نيريءَ جي صحت بگڙندي ٿي ويئي. هاڻ ته سڪي ڪنڊا ٿي ويو هو. هن جا ڳل ڪڏون ٿي ويا هئا ۽ اکيون ڏرا ڏئي ويون هيس. چوويهن ڪلاڪن ۾ مشڪل سان ٻه-ٽي ڪلاڪ هوش ۾ ايندو هو، نه ته عام طور غشيءَ جي حالت ۾ رهندو هو. ٿوري ٿوري وقت کان پوءِ هن کي ڳاڙهوڪوس ۽ تازي رت جون سيون هنيون ويندڙيون هيون، ته جيئن ساهه جي ڏوري ٽٽي نه پوي. اسان جي حالت ته جنسي چرين واري هئي. مالي مشڪلاتن کان تنگ اچي کين دڪان به وڪڻي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح اسين ڪجهه عرصي لاءِ قرض-خواهن کان محفوظ رهياسون. پر جلدي اها رقم به ختم ٿي ويئي، اسان ۾ ته اڃا به الهيءَ راڄ ۽ الم جي طوفان سان مقابلي ڪرڻ جي قوت موجود هئي. پر الهن ئي ڏينهن ۾، خزان جي هڪ اداس شام جو، جڏهين وڻن جا پن به نيريءَ جي رخسارن وانگر زرد ٿي ويا هئا. اسان جو لاڏڙو نيري به هڪ لفظ ڳالهائڻ ڌاران، هن دنيا مان لڏي ويو. هي صدمو اسان لاءِ برداشت ڪرڻ کان ٻاهر هو. هن وقت تائين اسين جيڪي به مصيبتون ۽ تڪليفون ڀوڳي رهيا هئاسين، سي صرف الهيءَ اميد تي، ته ڪڏهين نه ڪڏهين اسان جو نيري تندرست ٿي ويندو ۽ اسان جي گهر ۾ هڪ دفعو وري به ان معصوم ٻالڪ جا معصوم ٽهڪڙا گونجندا ۽ اسان جا هي غم هڪ لحظي ۾ لهي ويندا. پر ائين ڪونه ٿيو. هن صدمي اسان جي چيلهه ئي ٽوڙي وڌي. نيريءَ جي فوت ٿيڻ جي خبر مون کي ان وقت ملي جڏهين مون اسپتال ۾، سڄي رات اکين ۾ ڪاٽڻ کان پوءِ، صبح جو گهر جي دروازي تي قدم رکيو هو. گهڙي-سوا ته منهنجي اکين اڳيان اونداهيون اچي ويون. مون پاڻ سنڀالڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب ٿي نه سگهيس، ۽ چڪر کائي، ڏاکڻ ۾ ڪري پيس. اطلاع ڏيڻ واري ڇوڪري، ٻن-ٽن پاڙيسرين جي مدد سان مون کي اٿاريو ۽ اندر ڪيائون.

جڏهن منهنجي اک کلي، ته آءٌ بستري تي ليٽيل هيس. کين ڪنڌ هيٺ ڪيو ويٺو هو، ۽ کين جي وڏي ڀيڻ، ريٽا، پرسان ڪرسيءَ تي ويٺي هئي. ريٽا ڪاٽ جي ڪارخاني جي مالڪياڻي هئي. ٻه سال اڳ سندس مڙس، گهڻي شراب پيئڻ سبب گذاري ويو هو. هوءَ ڀيڻرن ۽ ڀائرن ۾ سڀ کان وڏي هئي، انڪري کين هن کان گهڻو ڊڄندو هو. هن کان اڳ مون کيس صرف هڪ دفعو ڏٺو هو. اصل ۾ هوءَ اسان جي شاديءَ جي مخالف هئي، انڪري اسان جا تعلقات خوشگوار نه هئا. مون رحم طلب نگاهن سان کين ڏانهن نهاريو.

"شڪر آهي، توکي هوش اچي ويو. هاڻ آٿ، اسان کي قبرستان هلڻو آهي." هن چيو ۽ آءٌ بيهوشيءَ مان اٿي ڪَرِڙي ٿيس. اُين ٿي محسوس ڪيم ڄڻڪ منهنجي سوچڻ جون سڀ صلاحيتون ختم ٿي چڪيون هيون. منهنجون اکيون خشڪ هيون ۽ چَپ بند. ڪين اڳتي وڌي، مون کي سهارو ڏنو. شايد آءٌ هاڻ ۾ ٿيڙ ڪائي رهي هيس. جلدئي اسين قبرستان پهتاسون. ٿيريءَ جو ننڍڙو تابوت اڳ ئي اتي پهچايو ويو هو. گلن ۾ ويڙهيل ۽ خوشبوءِ ۾ معطر ٿيل ٿيريءَ جو ضعيف بدن ڏسي، منهنجيون اکيون آليون ڪو نه ٿيون. شايد منهنجي اکين جو پاڻي ڄمي ويو هو. مون انهايت ڪنيرتا سان پنهنجي جگر جو ٽڪرو چُميو، سندس مٽي تي ماستا وارو هٿ ڦيرايم ۽ موٽي هٽيس ۽ بس.

ان ڪان پوءِ پنهنجي بستري تي ليٽندي، ڳوڙهن جا نار وهائي رهي هيس. خبر نه آهي ته اهو پاڻي ان وقت ڪيڏانهن ويو هو ۽ هاڻ ڪٿان اچي نڪتو آهي. هاڻ ته اهيءَ ساوڻ جي بادل وانگر مينهن وسي رهيا هئا. دير تائين، ڳوڙها وهائيندي رهيس، ايتري تائين جو وهانءُ آلو ٿي ويو.

هڪ هفتو اهڙيءَ طرح گذري ويو. مون تي هرگهڙيءَ غنودگي طاري رهندي رهي. ڪڏهن اک کلندي هئي ته ڪين جي مغموم چهري کي پنهنجي مٿان جهڪيل ڏسندي هيس. اُين ڏينهن منهنجي طبعيت ڪي قدر سڌري. ريٽا اچا تائين اتي ئي ترسيل هئي. ڪين کان معلوم ٿيو ته هن اسان جا سڀ بل ادا ڪري ڇڏيا آهن. مون هن جو شڪر ادا ڪرڻ گهريو، پر هن جو رخ ڏسي مون کي اها همت ڪانه ٿي. هوءَ ڪين کي اريءَ طرح دٻائيندي هئي.

"آءٌ حيران ٿي ته آخر اوهان هاڻ ڇا سوچيو آهي؟ اهڙيءَ طرح گهر ۾ ڪنڌ اولڙو ڪري پنجي رهڻ سان ته ڪم ڪو نه هلندو."

"سوچيان ٿو ته وري به ملازمت ڪريان." ڪين ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو، ۽ چيو.

"منهنجي مرضي آهي ته ملازمت جو خيال دل مان ڪيڍي ڇڏ. تنهنجي صحت اهيءَ جي لائق نه آهي ته تون ڪارخاني ۾ ڪم ڪرين."

"ته پوءِ ڇا ڪريان؟"

"مون کي پنهنجي ڪاروبار ۾ اسسٽنٽ مئنيجر جي ضرورت آهي، تون مون وٽ هل. ڪارخاني جي ويجهو هڪ ننڍي خالي جڳهه به پيل آهي. اها جڳهه به اوهان جي لاءِ ڪارآمد ٿيندي."

پوءِ وري، هوءَ مون سان مخاطب ٿي، "جين، توکي به گهرجي ته تون پنهنجي مڙس جي مدد ڪرين. تون به ڪا ننڍي ملازمت ڪر."

"ملازمت؟" مون حيراڻيءَ مان پڇيو.

"ڇو ڀلا؟ ان ۾ ڪهڙو عيب آهي. جيڪڏهن ڪين ملازمت ڪري سگهي ٿو، ته تون ڇو نٿي ڪري سگهين؟" هن سخت لهجي ۾ چيو.

"ٺيڪ آهي. پر آءٌ ڇا ڪريان؟"

"في الحال، تون منهنجا ٽي ٻار ڪيڏائج. هر روز صبح جو انهن کي تون وٽ ڇڏي ويندس ۽ شام جو ڪم تان واندي ٿي، انهن کي گهر وٺي ويندس. ٺيڪ آهي؟"

منهنجي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. مون نمائين نظرن سان ڪين ڏانهن نهاريو، پر هن منهن ڪنهن ٻئي طرف ڪيو. ڪوشش جي باوجود به آءٌ ضبط ڪري نه سگهيس ۽ اکين مان ڳوڙها وهي نڪتا.

"روئين ڇو ٿي؟ هتي ڳوڙهن وهائڻ سان ڪم ڪونه هلندو. سڄي عمر زندگيءَ مان لطف ورتو اٿئي ۽ رڳو ڪتن ۽ بلين تي پلجيون اٿئي. هاڻي ٿورو ڪم ڪندينءَ ته ڪهڙي قيامت اچي ويندي يا ڪهڙو آسمان ڪري پوندو؟"

ڳالهه ڪيئن انڪار ڪرڻ مون کي منظور ڪونه هو، تنهنڪري مون جلد ئي 'ها' ڪئي.

گهر ڇڏڻ وقت، منهنجي اکين ۾ ڳوڙها هئا ۽ ڇپن تي سڏڪا. هي گهر هو، جتي مون پنهنجي زندگيءَ جا خوبصورت ڏينهن گذاريا هئا. جتي مون کي ٽيريءَ جون مسڪراهٽون ۽ ڪين جون شفقتون حاصل هيون. اها اها جڳهه هئي، جتي ٽيريءَ جا معصوم ٽهڪڙا ۽ محبت ڀريون ٻوليون گونجنديون هيون. هر روز، هو صبح جو اکيون مهٽيندو اچي دروازي کان ٻيهندو هو ۽ جيئن ئي تازي اخبار ايندي هئي، تيئن ئي اها کڻي ڪين جي ڪمري ۾ ويندو هو. ڪين کي اخبار ڏيئي سڌو مون وٽ ايندو هو ۽ ٻاتڙيءَ ٻوليءَ ۾ چوندو هو، "امي، پيو ڪر؟"

ان وقت آءٌ ائين محسوس ڪندي هيس ڄڻڪ منهنجو جسم ان جي جسم ۾ ڪم ٿي ويو آهي. ائين سمجهندي هيس ته هو منهنجي جسم جو هڪ مکيه حصو آهي. مون کي پنهنجي دل ۾ ان جي دل جون ڌڙڪنون ٻڌڻ ۾ اينديون هيون. منهنجي چوطرف هڪ قسم جو ڌنڌ ڇانئجي ويندو هو ۽ ٻيون سڀ شيون ان ڌنڌ ۾ ڪم ٿي وينديون هيون، صرف ٽيريءَ جو حسين ۽ ڀالو ڀولو چهرو ئي ڏسڻ ۾ ايندو هو. ان جون محبت ڀريون نظرون مون کي هن مادي دنيا کان پري کڻي وينديون هيون. هڪ اهڙيءَ دنيا ۾، جتي ڪو به ڏک ڪونهي، ڪو غم ڪونهي، جتي چوطرف محبت ئي محبت آهي. آءٌ پاڻ کي هڪ هلڪو جسم محسوس ڪندي هيس. جيڪو خلا جي بي پايان وسعتن ۾ تري رهيو هجي. عام طرح، ڪين جو آواز ان سرود آميز ڪيفيت کي زائل ڪري ڇڏيندو هو، ۽ آءٌ هڪ دفعو وري به هن مادي دنيا ۾ اچي ويندي هيس. پر هاڻ اهو سڀڪجهه ختم ٿي ويو هو. منهنجو ٽيري مون کان جدا ٿي ويو هو. هميشه لاءِ. اهو سوچي آءٌ تڙپي اٿندي هيس ته هاڻي اهي ننڍڙيون ٻانهون ڪڏهن به منهنجي ڳچيءَ جو هار بڻجي نه سگهنديون. پر مون کي اهو سڀڪجهه برداشت ڪرڻو هو.

پاڻ لاءِ نه ٿي سهي، پر ڪين لاءِ، جنهن جي حالت روز بروز بدتر ٿيندي ٿي وئي. هن جي ڀڪندڙ چهري تي سدائين اداسائي ڇانيل هوندي هئي. هو اوچتو پنهنجي عمر کان وڌيڪ سال وڏو ڏسڻ ۾ ايندو هو. آءٌ رئندي رئندي، سامان سان سٽيل ٽرڪ ۾ سوار ٿي ويس.

اسان جو نئون گهر ڇڪوئي هو. ٻه ننڍا ڪمرا هئا، ٻورچيخانو هوئي ڪونه. غسلخانو تيار ڪرڻو هو. بارش ۾ ڇت ٽمندي هئي ۽ اسان جا ڪپڙا گندي پاڻيءَ سان آلا ٿي ويندا هئا. ٻهرٻون ڏينهن ته ان جي صفائيءَ ۾ گذري ويو. ڪين صبح جو اٿي، ڪم تي هليو ويندو هو ۽ رات جو گهر موٽندو هو. هو بيحد ملول ۽ اداس رهندو هو. نئين جڳهه جو ڪم گهڻو هو. هن اهڙو ڪم اڳ ڪڏهن به ڪونه ڪيو هو. آءٌ به سڄو ڏينهن گهر جو ڪم ڪار ڪندي رهندي هيس. جڏهن ٿوري فرصت ملندي هئي تڏهن شيريءَ جا ڪپڙا ڏسندي رهندي هيس. مون هن جي هر هڪ شيءِ محفوظ رکي هئي- ڪپڙا، رالديڪا، بوٽ ۽ اهي انڊيون شيون، جن کي ٻار شوق سان گڏ ڪندا آهن. مون اهي سڀ شيون هڪ صندوق ۾ بند ڪري رکيون هيون. جڏهن دل تي بار محسوس ڪندي هيس، تڏهن صندوق کولي، رالديڪا ۽ ڪپڙا ڏسي، ٻه ڳوڙها وهائي، دل جو بار هلڪو ڪندي هيس. انهن رالديڪن ۽ ڪپڙن ۾ منهنجي لاءِ نهايت مٺڙو درد هو ۽ درد سان گڏ اطمينان ۽ سڪون پڻ هو.

آخر، ٻارهين ڏينهن، مون ريٽا کي نياپو موڪليو ته "آءٌ هاڻي نئين گهر جي ڪم ڪار سان واندي ٿي آهيان، ۽ تون پنهنجا ٻار مون ڏانهن موڪلي ڏيندي ڪر." اها رات، مون دير تائين بستري ۾ ليٽندي ۽ ڪر موڙيندي گذاري. ننڊ ته اٿڻ ڪان اڳ ئي اکڙيل هئي. آءٌ سوچي رهي هيس ته ريٽا جي ٻارن کي آءٌ ڪيئن ريجهائي سگهنديس. جڏهن کان ٽيري مون کان جدا ٿي ويو هو، تنهن ڏينهن کان مون کي ٻارن کان خوف محسوس ٿيندو هو. ٻارن کي ڏسي، منهنجو غم تازو ٿي ويندو هو ۽ زخم اڪلي پوندا هئا. رستي ۾ جيڪڏهن ڪو گول مول ٻار ڏسندي هيس، ته وڪڙ ڪري، پاسو ورائي، هلي ويندي هيس. هاڻي ته مون کي هڪ ٻار سان نه، پر ٽن ٻارن سان منهن ڏيڻو هو. منهنجي دل ۾ اهو اڻي خوف ويٺو ته آءٌ جنهن شيءِ کي به پيار ڪنديس، ته اها مون کان کسجي ويندي. ان خوف کان، مون ڪين سان ڳالهيون ڪرڻ به ڇڏي ڏنيون هيون. هو پاڻ به گهٽ ڳالهائيندو هو. هڪ ڀيرو دفعو هن مون کي گهمڻ جي به دعوت ڏني، پر مون انڪار ڪيو. منهنجي نظرن ۾، منهنجو وجود منحوس هو، جنهنڪري مون کي خوش رهڻ جو ڪوبه خيال ڪونه هو. مون پاڻ کي دنيا کان الڳ ڪري ڇڏيو هو- ايتريقدر جو آءٌ ڪين کان به پري نڪري وئي هيس. ڪڏهن نهايت سنجيدگيءَ سان سوچيندي هيس ته جنهن شخص سان مون پنج ورهيه گڏ گذاريا آهن، سو به اجنبي ڏسڻ ۾ ٿي آيو.

آءٌ ڇوڪرن ڏانهن ڏسندي رهيس. اهي ٽيئي چپ چاپ سر جهڪائي ويٺيون رهيون. شيريءَ جي ٻانهن پڪل هئي ۽ هن ڳچيءَ ۾ رومال وجهي، ان کي سهارو ڏنو هو. وڃڻ

کان اڳ، ريتا مون کي ٻڌائي وئي هئي ته گذريل ڏينهن هوءَ اينگهي مان ڪيري پئي هئي. مون قدري بيزاريءَ ۽ بيرخيءَ سان ٻارن کي خوش آمديد ڪئي، سڄو ڏينهن مشين واڪر ڪم ڪندي رهيس. ٻارن کي وهنجاريم، صاف ڪپڙا پارايم، منجهند جو انهن لاءِ ماني تيار ڪيم، انهن کي ڪارايم ۽ پوءِ ڪجهه وقت آرام ڪرڻ لاءِ ليٽي پيس. ٽئي ڇوڪريون ٻاهر ورانڊي ۾ کيڏڻ لڳيون. شام جو ڇهين بجي کن، ريتا ڇوڪرين کي ساڻ وٺي وئي، رات جو ماني کائڻ وقت، اسين معمول مطابق خاموش رهياسون.

”ڏي خبر جين، اڄ تنهنجو سڄو ڏينهن ڪيئن گذريو؟ منهنجو خيال آهي ته ڇوڪرين سان تنهنجي دل ولدري ڇڪي هوندي. ڏاڍا پيارا ٻار آهن.“

”پيارا آهن ته آءٌ ڇا ڪريان؟ آءٌ ته صرف آيا جا فرض پورا ڪري رهي آهيان. اوهان مون ۾ اها توقع نه رکو، ته آءٌ ڪو انهن ٻارن سان بي تڪلف ٿي وينديس؟“

”جين، هي تون ڇا ٿي چوين؟ مون ته اهو ڪڏهين به ڪونه سوچيو هو ته تون ڪا اهڙي سنگدل ٿي وينديندينءَ؟“

”آخر توهان سمجهڻ جي ڪوشش ڇو نٿا ڪريو. آءٌ ته ڪنهن به ٻار سان پيار ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان.“ ڪين مون ڏانهن حيرانيءَ سان نهاريو ۽ پوءِ ڪند ڪڻي هيٺ ڪيائين.

ڏينهن گذرندا رهيا. شروعات ۾، ٻارن جي خاموشي مون کي ڏاڍي پسند آئي. مون خود اهو پئي چاهيو ته گهر ۾ شور نه هجي، پر وقت گذرڻ سان، انهن جي خاموشي مون کي بار ٿي لڳي. اهي ٽيئي ليائيون تمام ٿورو ڳالهائينديون هيون. راند کيڏنديون هيون ته اها به خاموشيءَ سان، انهن جي اکين ۾ بيوسي ۽ اداسيءَ جا جذبا ڏسڻ ۾ ايندا هئا. ٻارن ۾ اڪثر ڪري جوش و خروش ۽ سوال پڇڻ جو جذبو ڏنو ويندو آهي، پر هي ٽيئي ليائيون انهن جذبن کان وانجهيل هيون. انهن جون ڪومايل شڪليون ڏسي، وقتي ته مون کي ڏک محسوس ٿيندو هو. هڪ لمحي لاءِ، منهنجو جيءُ چاهيندو هو ته آءٌ انهن کان اداسيءَ جو سبب پڇان، پر هڪ نامعلوم جذبي مون کي ان ارادي کان باز رکيو.

هڪ ڏينهن شيري ۽ ميري ورانڊي ۾ راند کيڏي رهيون هيون. شيري ڪنهن ڳالهه تي خوش ٿي، زور سان کلڻ لڳي. ميري ڏسان ته گهبرائجي وئي ۽ هن جي وات تي ڪٺي هٿ ڏنائين. آءٌ بورچيخاني مان اهو سڀڪجهه ڏسي رهي هيس. مون کي اها ڳالهه نهايت عجيب ۽ اوکي لڳي.

”ميري، ڇا اوهين گهر ۾ اهڙيءَ طرح خاموشيءَ سان کيڏنديون آهيو؟“

”هائو، جيڪڏهن اسين گوڙ ڪريون ته اما جي مٿي ۾ سور پوندو آهي“. هڪ ڏينهن آءٌ ڪنيءَ جا ڪپڙا بدلائي رهي هيس، ته اوچتو هن ڪان دانهن نڪري وئي ۽ روئڻ لڳي.

”ڇا ٿيو آهي ڪني؟“ مون گهبرائجي پڇيو.

ميري ڇپندي ويجهي آئي ۽ جلدي چيائين، ”رات ڪني ڊاڪٽر تان ڪري پيئي هئي. ڇانو نه ڪني؟“ خير، مون ڪنيءَ جو ڪنڌ وارو زخم ڌوتو ۽ دوا لڳائي پٽي ٻڌي. انهيءَ وچ ۾ ميري ۽ شيري مون ڏانهن نهايت منتظر نگاهن سان نهاريندا رهيا. جيئن ئي آءٌ ان ڪم کان فارغ ٿيس، تيئن ئي ميري منهنجي پر ۾ سري آئي. مون هن ڏانهن سواليه نظرن سان ڏٺو ۽ هن ذرا هٻڪي، اڳتي قدم کنيو ۽ منهنجي ڳچيءَ ۾ ٻانهون ڪڍي وڌائين.

”ڇا هي ميري؟“

”آيا، تون ڪهڙي نه چڱي آهين؟ اسين سڀ توکي پيار ڪريون ٿيون.“ اهي لفظ ٻڌڻ بعد ڄڻ ته مون تي ڪريا. مون کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ ته ان آواز ۾ – هن لهجي ۾ ميري مون سان مخاطب آهي. منهنجي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. مون ٻانهن کي ميريءَ جي ٻانهن کان آجو ڪرڻ گهريو، پر هن مون کي سوگهو جهلي رکيو هو. هن جي وڏين اکين مان محبت وسي رهي هئي. ڄڻ ته هوءَ مون کي ائين چئي رهي هئي ته ”آيا، مون کي ڇڏي نه ڏج. مون کي توسان پيار آهي، منهنجي پيار کي نه ٺڪراءِ.“

”ٺيڪ آهي گُڏي، توهان ٻاهر وڃو ۽ وڃي کيڏو.“ مون پنهنجن ڳوڙهن تي ضابطو آڻيندي چيو ۽ اٿي اندر هلي ويس.

ان ڏينهن شام جو ريتا ڪنيءَ کي ڏسي تپي باهه ٿي ويئي. ان جي ڪنڌ واري زخم تي جيڪا مون دوا لڳائي هئي، ان فراڪ تي داغ ڪري وڌا هئا.

”سونهن جي ڏيءَ، هي فراڪ ڪيئن خراب ڪيءِ؟“

”هن جي ڪنڌ تي زخم هو. مون ان تي دوا لڳائي هئي.“

”ٺيڪ آهي. مون کان اهو ٻڌائڻ وسري ويو، ته رات هيءَ پنهنجي ڪرسيءَ تان ڪري پئي هئي. اچو ته ڪني هلون.“ هن بيپرواهيءَ سان چيو ۽ ٻرس لوڏيندي هلي وئي.

ريتا جي وڃڻ کان پوءِ، آءٌ دير تائين سوچيندي رهيس. ميريءَ ٻڌايو هو ته ڪني ڏاڪڻ تان ڪري پئي هئي ۽ ريتا پئي چوي ته هوءَ ڪرسيءَ تان ڪري پئي هئي. آخر ٻنهي جي بيان ۾ فرق ڇو آهي. وري هيءَ ڳالهه به غور جي قابل هئي ته انهن ڇوڪرين کي ايترا ڌڪا ڇو پئي آيا. ٻئي ڏينهن هڪ اهڙو واقعو پيش آيو، جنهن منهنجي شڪ کي يقين ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. ٿيو هيئن جو آءٌ ٻورچيخاني ۾ هيس، اوچتو ڪنهن ٻاهريون در کڙڪايو. آءٌ سڀ ڪم ڇڏي ٻاهر نڪتيس. اتفاق سان منهنجي هٿ ۾ ڪوئلن ڪڍڻ وارو چمٽو هو. ڪني، ميري ۽ شيري ورانڊي ۾ کيڏي رهيون هيون. آءٌ انهن جي ڀرسان لنگهيس ته اوچتو ڪني زارو زار روئڻ لڳي. هن پنهنجا ٻئي هٿ ڪڍي مٿي تي رکيا – ڄڻ ته پنهنجي مٿي کي ڪنهن شيءِ کان بچائڻ پئي چاهيائين. آءٌ هٻڪجي بيهي رهيس، ۽ چمٽو منهنجي هٿ مان هيٺ ڪري پيو.

”ڇا ٿي ڪئي؟“ مون اُبهرائيءَ سان پڇيو.
”تون مون کي ماريندينءَ ته ڪالهه؟“ ڪنيءَ سڏڪا ڀريندي چيو.

”ها پٽ، آءٌ ڀلا توکي ڇو ماريندي هئس؟“ ائين چئي، مون هن کي گود ۾ کڻي ورتو، ۽ هن جي مٿي تي پيار سان هٿ ڦيرڻ لڳيس. هوءَ گهڻي وقت تائين هيسيل رهي. هر هر، هن ڇڻي ڏانهن ڀئي لهاريو. عين ان وقت، مون تي راز کلي پيو. ريتا جو شوخ مُنهن منهنجي اکين اڳيان ڦرڻ لڳو. هن جي اکين جي خوفناڪ چمڪ ۽ وري هڪ ٻه ڀئي ڏينهن کنهن نه کنهن ٻار جي هٿن-پيرن تي زخم، تنهن ڪان سواءِ الهن ٻارن جو هر وقت آداس ۽ مايوس رهڻ- اهو سڀڪجهه ظاهر ڪري رهيو هو، ته ريتا الهن ڇوڪرين کي ڏاڍو ماري ٿي. آءٌ اجا انهن خيالن ۾ محو هيس، ته ڪين ڪم تان موٽيو. مون هن کي سڄي ڳالهه ٻڌائي، ته هو ٻگڙجي ويو.

”جين، معلوم ٿو ٿئي ته تون منهنجو ذهني توازن وڃائي ويٺي آهين، جو منهنجي ڀيڻ کي پاڳل ٿي سمجهين.“

”پر توهان منهنجي ڳالهه تي ويچار ڇو نٿا ڪريو. آخر هي ٻار روزانو ڏاڪڻ تان ڇو ٿا ڪِرن؟“ مون جلندي چيو.

”تنهنجو ته دماغ خراب ٿي ويو آهي. ٻار شرارتون ڪندا ئي آهن. ان ۾ ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي. منهنجو رايو آهي ته تون ڪنهن ڊاڪٽر سان مشورو ڪر.“

ائين چئي، هو منهنجي ڪمري ۾ هليو ويو. آءٌ حيران ۽ ششدر، منهنجي ڪمري ۾ ويٺي رهيس. هاڻ ته ڪين به مون تي الزام ڏيئي رهيو هو. هر هر منهنجي نگاهن اڳيان منجهند وارو منظر ڦري ٿي آيو. الهن معصوم ٻچن تي ڪيترو نه ظلم ٿي رهيو هو ۽ اسين سڀ مجبور هئاسون. اوچتو مون کي ائين محسوس ٿيو ڄڻڪ منهنجي ٽيريءَ کي ڪو ماري رهيو آهي؛ ٽيريءَ جي مٿي مان رت وهي رهيو آهي ۽ آءٌ ٻري بيٺي تماشو ڏسي رهي آهيان. منهنجي رت ۾ جوش پيدا ٿيو ۽ مون ارادو ڪيو ته الهيءَ سلسلي ۾ ريتا سان صاف صاف ڳالهه ڪنديس.

ان رات مون کي ننڊ ڪانه آئي. آءٌ بستري تي ليٽندي، اکيون بند ڪري سوچيندي رهيس، ته آخر ريتا منهنجي ٻچن کي اهڙيءَ بيدرديءَ سان ڇو ٿي ماري. غور ڪرڻ سان پتو پوي ٿو ته جڏهن هن کي ڪو نقصان ٿو پوي يا ڪنهن سان جهڳڙو ٿو ٿئي ته هوءَ غصي ۾ ڇري ٿي وڃي ٿي. ٻه-ٽي دفعا اهڙن ئي موقعن تي، ڇوڪرين جي جسمن تي زخم نظر آيا. آءٌ دير تائين الهن خيالن ۾ گم رهيس- تان جو صبح ٿيو. سڄي رات جاڳڻ ڪري اکيون لال ٿي ويون هيون. ان ڏينهن، ڪين جي وڃڻ ڪان پوءِ ريتا ڇوڪرين کي ڇڏڻ آئي، ته مون مُنهن ڪڙو ڪري هن کان پڇيو.

”ريتا، ميريءَ جي ساڄي ڳيل تي زخم ڪيئن ٿيو آهي؟“

”هي زخم! حقيقت ۾ هيءَ ڇوڪري ڏاڍي لاپرواهه آهي. آسي فرش تان پير ترڪيو وڃي.“ انهن چئي، هن ڳالهه ٽارڻ گهري، پر مون ڳالهه ڪاٽي ڇڏي، ”اهي ڇڪيءَ طرح چاڻان ٿي ته هيءُ زخم ڪيئن ٿيو آهي.“

”ڇا مطلب؟“

”مون کي سڀريءَ سڀڪجهه ٻڌايو آهي.“

”ڇا ٻڌايو اٿس؟“

”اهو ئي، ته توهان ڇوڪرين کي وحشين وانگر مارين ٿي.“

”سنڀالي ڳالهائي، جين. مون کان وڌيڪ خراب ٻيو ڪو نه اٿئي.“

”تو به جيڪڏهن ڇوڪرين تي هٿ سڌو ڪيو ته مون کان وڌيڪ خراب ٻي ڪا نه اٿئي.“ مون به ساڳئي لهجي ۾ جواب ڏنو. ريتا چپ ٿي وئي. غصي ۾ سندس اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون. هن هڪ دفعو مون ڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ چپ چاپ هلي وئي.

آخر اهو ئي ٿيو، جنهن جو خوف هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ، ڪين آيو ۽ اچي مون تي ڪاوڙيو: ”اهي ڇوان ٿو ته جيڪڏهن تنهنجو دماغ جواب ڏئي چڪو آهي، ته پوءِ ڪنهن چرين جي اسپتال ۾ ڇو نه ٿي علاج ڪرائين. مون گهڻو وقت برداشت ڪيو آهي، پر تنهنجي هيءَ حرڪت سهپ کان ٻاهر آهي. آخر، توکي اها جرات ڪيئن ٿي آهي، جو منهنجي ڀيڻ کي چڙٻون ٿي ڏين؟ توکي خبر نه آهي ته هوءَ منهنجي ڀيڻ نه، پر ماءُ آهي. هن مون کي پاليو ۽ نپايو آهي ۽ جوان ڪيو آهي. ڇا اهو سڀ انهيءَ ڪري ڪيو اٿس ته ان جي زال سندس بيعزتي ڪري؟ ڪن کولي ٻڌ: جيڪڏهن توکي هن گهر ۾ رهڻو آهي، ته پوءِ منهنجي ڀيڻ جي عزت ڪر، نه ته اج کان پوءِ، تنهنجو ۽ منهنجو رستو الڳ آهي.“

مون صفائي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪين غصي ۾ ٻاهر نڪري ويو هو. غم ۽ غصي جي شدت کان منهنجي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. ڪين اج تائين مون سان اهڙين ڪڏهن به ڪو نه ڳالهايو هو. آءٌ سڄو ڏينهن بستري تي روئيندي رهيس. ڇوڪريون ٻاهر ورانڊي ۾ کيڏي رهيون هيون، شام جو ريتا آئي، هڪ لفظ به ڪو نه ڳالهايائين ۽ ڇوڪرين کي پاڻ سان گڏ وٺي هلي وئي. رات جو ماني کائڻ کان پوءِ آءٌ وري وڃي سمهيس، پر ننڊ اکين کان ڪوهين جا ڪوهه پري هلي وئي هئي. اوچتو منهنجي دل ۾ هڪ خدشو پيدا ٿيو. اج ريتا ڪيترقدر نه غصي ۾ هئي! اج، هوءَ گهر ڇڏيندي ٿي ڪنهن نه ڪنهن ٻار جي مرمت ضرور ڪندي. ڪهڙي خبر ته ڪنهن ٻار کي ڪاوڙ ۾ ماري نه وجهي. منهنجي دل ۾ ريتا ڏانهن وڃڻ جي خواهش پيدا ٿي، ۽ آءٌ بستري تان اوچتو اٿي کڙي ٿيس. ڪين جي مدد وٺڻ بيڪار هئي، پر هن کي ته ان ارادي جو اطلاع ڏيڻ به واجب نه هو. ڊبل بيڊن سان هاندي، ورانڊي ۾ آيس. ڪين جي ڪمري جي بتي اجا پري رهي هئي، ان ڪري مون

دروازي مان وڃڻ مناسب ڪونه سمجهيو، سو غسلخاني جي دريءَ مان ٻاهر سڙڪ تي ٽپي آيس. ريٽا جو گهر مشڪل سان هڪ فرلانگ جي فاصلي تي هو. آءٌ جلد ئي اتي وڃي پهتس. وراندي مان ئي مون کي ڪنيءَ جي رڙين جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. آءٌ ڊوڙڻ لڳس. وچين ڪمري ۾، وچ تي ٽيئي ڇوڪريون هيٺ ويٺيون هيون ۽ ريٽا جي هٿ ۾ بيد جو لڪڻ هو. هوءَ کين بيرحميءَ سان ماري رهي هئي. ميري ۽ شيري مار کائي بيهوش ٿي ويون هيون ۽ اڃا تائين صرف ڪني هوش ۾ هئي ۽ دل ڏاريندڙ رڙيون ڪري رهي هئي. مون کي ڏسندي ئي ريٽا جي اکين ۾ رت اچي آيو.

”۽ تون هت ڇو پهچي وئين؟“ ائين چئي هن لڪڻ اُڀو ڪيو، ۽ پوري زور سان منهنجي هٿ تي هنيائين. مون پنهي هٿن سان لڪڻ پڪڙيو ۽ پڇي پاسي تي ڦٽو ڪيو. جلد ئي، اسين هڪٻئي سان هٿين ٻٿجي ويڙاسين. ريٽا چرين وانگر مون کي ننهن ۽ ڏندن سان چڪ پائڻ لڳي ۽ رهڙڻ لڳي. منهنجي جسم مان رت وهڻ لڳو. مون پوريءَ طاقت سان ريٽا کي پٽ سان هنيو. هن جي وات مان گَڦ وهي رهي هئي، ۽ هن جو گردن هڪ طرف لٽڪي پيو. مون ڇوڪرين ڏانهن نهاريو. شيري ۽ ميري هوش ۾ اچي ويون هيون. انهن جا چهرا زرد هئا ۽ اکيون ڪومائل. پهريون دفعو، ان وقت، مون کي مٿن پيار آيو. مون کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻڪ منهنجو پنهنجو ٽيري، منهنجي اکيان موجود هو. آءٌ ٻڪي انهن جي ويجهو ويس ۽ انهن کي ٻانهن سان ڇنبڙائي ڇڏيم. انهن جا ننڍا ۽ گرم جسم مون کي پنهنجي وجود جو حصو محسوس ٿيڻ لڳا. منهنجي اکين مان ڳوڙها ٽمڻ لڳا. مون اڄ تائين ڪيتري نه ناداني‌ءَ جو ثبوت ڏنو هو. هي معصوم پيار محبت لاءِ تڙڦندا رهيا ۽ آءٌ انهن کان دامن ڇڏائي، پنهنجي ويرانين ۾ پناهه وٺندي رهيس. مون کي ائين محسوس ٿيو ته جيڪا مصنوعي ديوار مون پنهنجي چوطرف تعمير ڪئي هئي، سا هڪ ئي جهٽڪي سان مسمار ٿي وئي. منهنجي ذهن تان اهو پردو هڪدم دور ٿي ويو، جنهن مون کي سموري دنيا کان الڳ ڪري ڇڏيو هو. نااميدي ۽ مايوسيءَ جي اها برف پگهرجي وئي هئي، جنهن منهنجي ذهن کي ڄمائي ڇڏيو هو. هائي اهي ليائيون، منهنجيون ليائيون هيون، اهي ئي منهنجو خزانو هيون ۽ اهي ئي منهنجي ڪائنات.

اڳين ڏينهن، ريٽا کي چرين جي اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو. اڄ ٻن سالن گذرڻ کان پوءِ به هوءَ چرين جي اسپتال ۾ آهي، ۽ آءٌ انهن معصوم ليائين سان گڏ، مطمئن ۽ مسرور زندگي گذاري رهي آهيان. خوشي انهن ڇوڪرين جي روپ ۾، منهنجي اڳڻ ۾ ڪيڏي رهي آهي. رات جو اهي ننڍڙيون پنهنجيون معصوم ٻانهون منهنجي ڳچيءَ ۾ وجهي سمهنديون آهن، ته مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي ڄڻڪ مون کي پنهنجو ٽيري واپس ملي ويو آهي. انهن ننڍڙين گڏين، مون کي ۽ ڪين کي اها ساڳي محبت پري زندگي مهيا ڪري ڏني آهي، جنهن کان ڪافي عرصو محروم رهيا هئاسون.

"سڀ کان وڏيڪ بيوقوف اهو شخص آهي، جو سُتل فتني کي جاڳائي، ۽ جيڪو ڪم آسانيءَ سان ٿي سگهي، اُن جي نوبت لڙائيءَ جهڳڙي تائين پهچائي، پنهنجيءَ گهٽيءَ قوت تي اعتماد ڪري، دشمن سان هروڀرو وڙهڻ جو آپاءُ ڪري، ڇو ته ڪٿي 'ترياق' موجود هجي، پر اُنهيءَ جي اميد تي رُؤ ڪري 'زهر' نہ کائڻ گهرجي." —سقراط

۳

مقالا

”انسان جنهن ماحوليءَ جو نالو آهي، اُن لاءِ جيتري ضرورت هوا ۽ پاڻيءَ جي آهي، اوتري اَنَّ، لٽي ۽ اجهي جي به: پوءِ جيڪڏهن اوهين هن کي اهي چيزون نٿا ڏيو، ته پوءِ ڪيئن ٿا اميد رکو، ته هو شرافت ۽ انسانيت جو پتلو ٿي رهندو، گناهه ڪان ڊڄندو ۽ نافرمانيءَ ڪان ڪنبندو؟“ —ابوسعيد بزمي

آغا عبدالنبي خان "عليگ"

امير خسرو دهلويءَ جي فارسي شاعريءَ تي هڪ نظر

(قسط - ۱)

امير سيف الدين لاچيني جنهن کي سيف شمسي به ڪري سڏيو ويندو هو، صوبي ماوراء النهر جي شهر ڪش جو رهاڪو هو. اهو شهر هينئر قبت الخضرا جي نالي سان مشهور آهي. امير سيف الدين تيرهين صدي عيسويءَ ۾ چنگيزخاني فتني ڪنان پنهنجي هزاره لاچيني قبيلي سميت درياءِ سنڌ عبور ڪري، هندستان ۾ داخل ٿيو. آن وقت قطب الدين ايبڪ جو انتقال ٿي چڪو هو ۽ سندس هڪ غلام شمس الدين التمش دهليءَ جي تخت ۽ تاج تي پورو پورو قبضو ڪري ورتو هو. امير سيف الدين ۽ سندس ساٿي وفاداريءَ ۽ شجاعت ۾ پنهنجا مٽ پاڻ هئا. سلطان التمش کي پنهنجو اقتدار پوريءَ ريت قائم ڪرڻ لاءِ تاج الدين يلدوز، ناصرالدين قباچه ۽ چند ٻين حڪمرانن کي زير ڪرڻ ضروري هو. جڏهن کيس هزاره لاچيني قبيلي جي آمد جي خبر پيئي تڏهن هن امير سيف الدين ۽ سندس ساٿين کي پنهنجي فوجي ملازمت ۾ داخل ڪيو. آن وقت جي هنگامي حالتن سبب حڪومت کي اهڙن بهادر سپاهين ۽ سپهه سالارن جي سخت ضرورت هئي.

تاريخ فيروزشاهيءَ ۾ ذڪر آيل آهي ته التمش جي حڪومت کي مضبوط بنائڻ ۾ امير سيف الدين جو وڏو هٿ هو ۽ کيس ٻارهن هزار تنڪا ساليانو وظيفو ملندو هو ۽ کيس مومن پور المعروف به 'پٽيالي' ضلع ايٽا ۾ ڪجهه زمين بطور جاگير به ڏني ويئي، جت هن سڪونت اختيار ڪئي. امير سيف الدين جي شادي امير عماد الملڪ جي ليائيءَ سان ٿي جو پڻ سلطان التمش جي معزز اميرن مان هو. الهيءَ گهر مان امير سيف الدين کي ٽي پٽ ڄاوا: اعزالدين علي شاهه، ابو الحسن يمين الدين خسرو ۽ حسام الدين قتلغ.

حضرت امير خسرو مومن پور (پٽيالي) ۾ سال ۱۲۵۲ عيسوي مطابق ۶۵۱ هجريءَ ۾ پيدا ٿيو. "ديوان تحفة الصغر" جي ديباچه مان معلوم ٿو ٿئي ته هن ٻالجتيءَ ۾ ئي شعرگوئيءَ جي ابتدا ڪئي هئي، جڏهن هو اٺن سالن جو هو تڏهن سندس والد لڙائيءَ ۾ شهيد ٿيو.

پنهنجي والد مرحوم جي موت وقت امير هيٺيان اشعار چيا جي ملاحظہ لاءِ هت قلمبند ڪيا ٿا وڃن:

"سيف از سرم برفت و دلم دو نيم ماند،
دريائي من روان شد و درم يتيم ماند."

[مطلب آهي تہ تراز سر تي وهي وئي آهي ۽ دل بہ ٽڪرا ٿي چڪي آهي،
افسوس جو منهنجي ڪمالات جو دريا روان آهي ۽ مان موتيءَ وانگر يتيم ٿي چڪو آهيان]

اميرخسرو جي والد جي انتقال بعد سندس پرورش جو بار سندس ناني عمادالملڪ پاڻ تي هموار ڪيو ۽ کيس مومن پور مان دهليءَ وٺي آيو. امير عمادالملڪ جو آن وقت "عرض ممالڪ" جي عهدي تي فائز هو، تنهن پنهنجي اولهال ذهني جي تعليم ۽ تربيت جو پورو پورو بندوبست ڪيو. اميرخسروءَ کي دهليءَ ۾ نهايت قابل ۽ بلند پايي جي اديبن، شاعرن، مفڪرن، فيلسوفن، بزرگن ۽ مدبرن جي صحبت جو موقعو مليو، جنهن جو اثر امير جي زندگيءَ لاءِ گويا سون تي سهاڳو هو.

خسروءَ جي ابتدائي تعليم جو سهرو مولانا اسدالدين خوشنويس جي سر هو، جو آن وقت جو هڪ جيد عالم هو. امير بذاتِ خود اوائلي عمر کان بيحد ذهين ۽ جدت پسند هو. شعر ۽ شاعري هن جي فطرت ۾ اصل کان ئي وديعت ٿيل هئي. مڪتب ۾ بہ ڦرهيءَ تي رواجي لفظن جي بجاءِ پنهنجن شعرن جي مشق ڪندو هو. هڪ لڳا شهر جي ڪوتوال خواجہ اصيل، مولانا اسدالدين کي طلب فرمايو. مولانا پنهنجي شاگرد خسروءَ سان گڏجي ڪوتوال جي جاءِ تي پهتو. خواجہ اصيل جو پاڻ بہ هڪ باعلم اديب ۽ شاعر هو، تنهن وٽ علم و ادب جو چرچو هميشہ رهندو هو. وٽس شهر جا عالم ۽ شاعر ايندا ويندا هئا. آنهيءَ موقعي تي آن وقت جو مشهور شاعر خواجہ عزالدين بہ موجود هو. مولانا اسدالدين دورانِ گفتگو ۾ خواجہ صاحب کي ٻڌايو تہ هيءُ ڇوڪرو بہ غون غان ڪندو رهندو آهي، خبر نہ آهي سندس شعر ۾ ڪا موزونيت بہ آهي يا نہ. اوهان سندس ڪلام ٻڌي راءِ قائم ڪريو تہ بهتر. اتفاق سان خواجہ عزالدين جي هٿ ۾ ان وقت سندس ڪلام جو بياض موجود هو، هن اهو خسروءَ کي ڏنو ۽ کيس چيو تہ پڙهي بياض مان ڪو شعر پسند ڪري ڳائي ٻڌاءِ. خسروءَ هڪدم خوشحاليءَ سان خواجہ صاحب جا چند اشعار پڙهيا. سبحان الله! هڪ آواز ۾ قدرتي اثر ۽ درد پيو ان سان گڏ خسروءَ جو معصوم حسن. حاضرين تي ايترو تہ اثر پيو جو سندن اکيون پاڻيءَ سان پرجي آيون ۽ مٿن هڪ قسم جو ڪيف طاري ٿي ويو. محفل جو رنگ ئي بدلجي ويو، ۽ هرهڪ جي منهن مان واہ واہ کان سواءِ ٻيو ڪو لفظ نہ نڪتو. خسروءَ جي استاد جي بہ همت افزائي ٿي ۽ هن خواجہ عزالدين کي چيو تہ هاڻي برخوردار جي شاعريءَ جو بہ امتحان ورتو وڃي تہ بهتر. خواجہ صاحب چئن بي جوڙ چيزن جا نالا ورتا ۽ خسروءَ کي فرمائش ڪئي تہ انهن

شعر جوڙ جنهن ۾ الهن چئني چيزن جا نالا اچي وڃن. مُو (وار) - بيضه - تير - خربوزه. خسروءَ ته به آني جو آني هينيان اشعار جوڙي زباني پڙهي ٻڌايا:

"هـر موئـے کـه در دو زلف آن صـنـم است
صـد بيضهء عنبرين بـر آن موئـے صـنـم است
چـون تـيـر بـدان راسـت دلـش را زيـرا
چـون خـر بـوزه دنـدانش ميان شکم است."

[خسروءَ جي ان في البديهه ڪلام جو داد اهل ذوق ئي ڏئي سگهن ٿا. جنهن ۾ فرمائش کي نهايت خوش اسلوبيءَ سان نباهيو اٿس.]

خواجه صاحب ڇوڪر جي ذهانت ڏسي حيرت ۾ پئجي ويو، ۽ کانئس پڇيائين ته تنهنجو نالو ڇا آهي. جواب مليو - 'خسرو'. سندس والد جو نالو پڇيو ويو ته چرچي جي لهجي ۾ چيائين "لاچين" ۽ وڌيڪ چيائين " تُرک گفتن خطا است". خواجه صاحب ورائي چيو "بي خطا تُرک است". يعني بيشڪ هو تُرک هو. "لاچيني" ترڪي لفظ آهي جنهن جي معنيٰ باز يا شاهين آهي. اهو لفظ غلام يا فرمانبردار لاءِ پڻ استعمال ڪيو ويندو آهي. تنهنڪري خسرو چيو ته "ترک گفتن خطا است". مگر خواجه صاحب کيس چيو "بي خطا ترک است". يعني تنهنجو پيءُ غلام نه پر بيشڪ ترڪ آهي. خواجه صاحب الهيءَ موقعي تي خسروءَ کي چيو ته چنانچه تنهنجو تعلق دربار سلطانيءَ سان به آهي، تنهنڪري تنهنجو تخلص 'سلطاني' هئڻ گهرجي. خسروءَ اهو تخلص به پنهنجي ڪن اشعارن ۾ ڪم آندو آهي.

خسروءَ جو شاعريءَ طرف طبعي ميلان هو. هڪ هنڌ پاڻ ئي چوي ٿو "مان مڪتب ۾ به قافيه ۽ رديف جو خيال ڪندو رهندو هوس، جڏهن استاد خوش نويسي سيکارڻ لاءِ ڪوشش ڪندو هو جا پڻ طرهٔ يار مثل دراز ۽ مُسلسل هئي، تڏهن به مان يار جي زلف دراز ۽ خط و خال کي تصور ۾ رکڻ جي مشق ڪندو هوس". خسروءَ جي علمي لياقت ڪتابن جي مضمونن تي ديده ريزيءَ يا دماغ سوزيءَ جو نتيجو نه هئي، ۽ نه وري استادن جي مدد سان حاصل ڪيل هئي. دراصل هُن جي علمي لياقت سندس ارباب علم جي صحبت ۽ سندس موزون طبيعت جو نتيجو هئي. تذڪره نويسن جو چوڻ آهي ته خسروءَ جو شاعريءَ ۾ ڪو به خاص استاد ڪو نه هو. هن رڳو شعراء متقدمين جي شاعريءَ سان فن شاعري ۾ ڪمال حاصل ڪيو. انهن هجي به ڪٿي مگر منهنجي ناقص خيال موجب خسروءَ ضرور ڪنهن ماهر فن استاد اڳيان زانوءِ ادب خم ڪيا هوندا، ورنه هن جي ڪلام ۾ آهي خوبيون ۽ قانوني قيد ۽ پابنديون، جي هڪ اعليٰ شاعر جي ڪلام ۾ ضرور هئڻ گهرجن، ملي نه سگهن ها. انهن ڪٿي هجي ته سندس جدت پسند ۽ سيماب صفت طبيعت گهڻو وقت اصولي پابندين کي گوارا ڪري نه سگهي هجي ۽ زياده عرصي تائين هن علم عروض جي باقاعده تعليم نه ورتي هجي. پر بعض معتبر

تذڪرن مان معلوم ٿو ٿئي ته خسرو جو استاد مولانا شهاب مهمره خوزستاني هو، جو خوزستان مان هجرت ڪري بدايون شهر ۾ اچي رهيو هو. خود خسرو به اقرار ڪري ٿو ته هن پنهنجي لکيل ڪتاب "هشت بهشت" تي به هن بزرگ کان اصلاح ورتي هئي. خسرو پاڻ به مولانا شهاب جي عربيداني ۽ علمي لياقت جو اعتراف ڪيو آهي.

خسرو پنهنجي مثنوي "هشت بهشت" ۾ سندس تعريف هيٺين لفظن ۾ ڪئي آهي:

هرچه او گفت سي اهادم گوش،
بر کشيدم مگس ز شربتِ نوش،
آنچه او ديد بس نهايت ديد،
خس و خارے ز گلشن حق چيد.

دراصل خسرو چندي چار هو. ڇهن بعد جڏهن هن کي دعا لاءِ ڳوٺ جي هڪ برگزيده مجذوب وٽ لياڻون تڏهن فقير کيس ڏسي فرمايو:

آورده کسے را ڪه از خاقاني دو قدم پيش خواهد برد

[مطلب ته اهڙي ماڻهوءَ کي آندو اٿوَ جو خاقانيءَ کان ٻه ٻه قدم اڳتي وڌي ويندو]

خسروءَ جي شاعريءَ ۾ هرفن مولا هجڻ جي شهرت ۽ سندس عروج جي شروعات تڏهن ٿي جڏهن هو سلطان غياث الدين بلبن جي هڪ علم دوست امير ڪتلوخان جنهن کي ڪشلي خان به ڪوٺيو ويو آهي ۽ سندس نالو علاءُ الدين هو، جي ملازمت ۾ داخل ٿيو. ڪتلوخان هڪ نيڪدل ۽ فياض امير هو. هن جي دسترخوان تي هر روز، هر ويلي هزارين امير خواه غريب موجود هوندا هئا. سخاوت ۾ به پنهنجو مٽ پاڻ هو. ڪتلوخان هرطرح خسروءَ کي نوازيو. هڪ موقعي تي اتفاق سان سلطان غياث الدين بلبن جو فرزند بُغرا خان به اچي ڪتلوخان جي محفل ۾ هم صحبت ٿيو. شعر و شاعريءَ جو چرچو جاري هو. شمس الدين دبير ۽ قاضي اثير، جي وقت جا مايهءِ ناز شاعر ۽ اديب هئا، سي پڻ محفل ۾ موجود هئا. خسرو محفل ۾ پنهنجي زمزمه سنجيءَ جو ڪجهه اهڙو ته سمان پيدا ڪيو جو بُغرا خان انهايت متاثر ٿيو ۽ هڪ ٿالهه اشرفين جو پرپل بطور حوصله افزائيءَ ۽ قدرشناسيءَ جي خسروءَ کي پيش ڪيائين. ڪتلوخان هڪ خوددار سردار هو تنهن کي اها ڳالهه پسند نه آئي ۽ کيس ڏک ٿيو ته خسرو، جو سندس ملازم هو، تنهن ٻئي امير جو انعام قبول ڇو ڪيو. اهو رنج سندس دل مان نه نڪري نڪتو، آخر خسرو ڪتلوخان جي نوڪري ڇڏي بُغرا خان وٽ هليو ويو، جنهن کيس پنهنجو ندير خاص مقرر ڪيو. خسرو جي شاعريءَ جي ڪافي مشهوري ٿي چڪي هئي. آخر شهزاده محمد خان شهيد جو ملتان جو حاڪم هو، تنهن خسروءَ ۽ حسن دهلويءَ کي گهرائي پنهنجي دربار ۾ هڪ کي مُصحف دار ۽ ٻئي کي دوات دار مقرر ڪيو. پنجن سالن تائين ٻنهي جليل القدر شاعرن شهزاده جي بزم کي پنهنجي سخن آرائيءَ سان ڏاڍو پُر رونق رکيو، مگر قدرت کي ملتان ۾

سندن علمي ۽ ادبي مشاغل شايد منظور نہ هئا. شهزاده سلطان محمد سال ۱۲۸۳ عيسوي ۾ چنگيزخانين سان مقابلي ڪندي، لاهور جي قريب شهيد ٿي ويو، ۽ اميرخسروءَ کي بہ حملاآورن گرفتار ڪري ورتو. شهزادي جي مرگ لاڳاپان جو خسروءَ کي حد ڪان زياده صدمو پهتو. چنگيزين جي زندان مان رهائيءَ ڪان پوءِ هن سموري واقعي جو بيان پنهنجي قصيدي "حڪم الحڪم" ۾ نهايت پُردرد طرز ۾ لکيو آهي.

خسرو پنهنجو پهريون ديوان "تحفةالصغر" ويهن سالن جي عمر ۾ لکي پورو ڪيو هو. ٻيو ديوان هن چنگيزين جي حملي بعد لکي پورو ڪيو جو "وَسطالحياة" جي نالي سان مشهور آهي. سندس ٽيون ديوان "غرة الڪمال" آهي.

چنگيزين جي قيد مان ڇٽڻ بعد خسرو ڪجهہ وقت دهليءَ ۾ بسر ڪري پنهنجي اباڻي شهر مومن پور ۾ گنگا جي ڪناري وڃي رهيو. جتان اميرحاتم خان هن کي پاڻ وٽ طلب ڪيو ۽ کيس عزت، مال ۽ دولت سان خوب نوازيو. جڏهن حاتم خان جهان شاهي لشڪر سان آوڌ وڃڻ لڳو، تڏهن اميرخسروءَ کي بہ ساڻ وٺي ويو. امير، دهليءَ کي بصد مشڪل روئيندي ڇڏيو. هن سفر جي باري ۾ لکيو اٿس:

"بہ عزم سفر عنان ڪشادم، "خولنا بہ" ز ديدگان ڪشادم.
با لشڪر شاه ڪوچ بہ ڪوچ، در گريہ همي شدم بهر ڪوچ.
تا بعد دوماه از رهِ دور، آمد بہ آوده سپاهِ منصور.

اميرخسرو آوڌ ۾ ٻہ سال رهيو، مگر دهليءَ جي ياد هن کي هر وقت ستائي رهي هئي. جڏهن سلطان ڪيقباد دهليءَ مان اچي پنهنجي والد سان اوڌ ۾ مليو، تڏهن خسرو، اميرحاتم خان جهان وٽ ملازم هو. ڪيقباد جي وڃڻ بعد ڇهن مهينن گذرڻ ڪان پوءِ خسرو پنهنجي آقا اميرحاتم خان جهان ڪان دهليءَ واپس وڃڻ جي اجازت گهري، اها اجازت هيٺين لفظن ۾ گهريل هئي:

"مادرِ من پير زن سيج سنج، مانده بہ دهلي بہ فراقم بہ رنج.
روز و شب از دوريئي من بيقرار، سوخته داغ من خام ڪار.
حال خود و نامہ آميدوار، باز نمودم بہ خداوندگار.

جڏهن خان جهان کي مٿين درخواست پهتي، تڏهن هن خسرو کي دهليءَ واپس وڃڻ جي اجازت ڏني ۽ ٻہ ٻيڙيون اشرفين جون بہ ڀري کيس راهہ خرچ لاءِ ڏياريائين. ان باري ۾ خسروءَ هيٺيان اشعار لکيا آهن:

"داد اجازت بہ رضائي تمام،
تا نهم اندر رهِ مقصود گام.

خرج رهم زان كف دريا اثر،
كي بـ روان كرد دو كشتيِ زر،
تاز چنان بخشش مفلس پناه،
شكر كنان پاني نهادم بـ راه.

جڏهن هڪ مهيني جي سفر بعد خسرو دهليءَ پهتو، تڏهن دهليءَ ۾ پنهنجي دوستن عزيزن ۽ اتان جي گل و گلزارن ۽ دلشڪن حسينانِ پرفتن کي ڏسي سندس دل گلاب جي گل وانگر ٽڙي پئي ۽ سندس چوڻ مطابق هن ائين ٿي سمجهيو گويا هڪ پکي خزان جون صعوبتون برداشت ڪرڻ بعد هڪ اهڙي باغ ۾ پهتو هو، جو پنهنجي ڦوهه بهاريءَ ۾ هو يا هڪ آڃايل چشمهءِ حيوان جي ڪناري اچي پهتو هو. اهو منظر هن صاحبِ قلم هيٺين شعرن ۾ بيان ڪيو آهي:

خنده زنان همچو گلِ بوستان،
چشم كشادم بـ رخِ دوستان.

مرغِ خزان ديده بـ بستان رسيد،
تشنه بسر چشمهء حيوان رسيد.

مرده دل از حال پريشان خويش،
زنده شد از ديدن خويشانِ خويش.

انهن شعرن جو مفهوم ۽ مطلب مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

خسرو اڃا ٻه ڏينهن مس آرام ڪيو ته سلطان ڪيقباد جو ونس نديم پهتو ۽ کيس چيائين ته سلطان اوهان کي ياد فرمايو آهي. خسرو درٻارشاهيءَ ۾ پهچڻ بعد آداب دربار بجا آڻي هڪ قصيدو، شاهه جي تعريف ۾ پڙهيو، جو سلطان کي نهايت پسند آيو. سلطان کيس انعام سان مالامال ڪيو ۽ ارشاد ڪيو ته هو سلطان ۽ سندس والد ناصرالدين بغراخان جي تڪرار، لشڪرڪشي، ملاقات ۽ صلح جو قصو نظم ۾ بيان ڪري. خسرو الطاف شاهاڻا کان شرمنده، احسان ٿي پنهنجي گهر پهتو، ۽ ڪنج تنهائي اختيار ڪري حڪم شاهيءَ جي تعميل ۾ مصروف ٿي ويو. ڇهن مهينن جي محنت و مشقت بعد مثنوي "قران السعدين" مڪمل ڪري سلطان ڪيقباد جي خدمت ۾ پيش ڪيائين. ان وقت سندس عمر ڇٽيهه سال هئي ۽ مهينو رمضان سال ٦٨٨ هجري هو.

خسروءَ جو چوڻ هو ته اها مثنوي هن خونِ جگر سان لکي هئي ۽ ان کي هو ڪڏهن دل ۾ جاءِ ڏيندو هو، ۽ ڪڏهن پيشانيءَ ۾. هن مثنويءَ ۾ ٽي هزار نوَ سؤ چاليهه بيت آهن.

خسرو چوڏهو هو ته هن مثنويءَ جو هر بيت منهنجو فرزند آهي، سون هيءَ مثنوي سلطاني انعام حاصل ڪرڻ لاءِ نه لکي آهي، پر علمي دنيا ۾ مرڻ کان پوءِ زنده رهڻ لاءِ. ملاحظه فرمايو:

من که نهادم ز سخن گنج پاک،
گنج زر اندر نظرم چيست خاک.
گر دهندم گنج فريدون و جم،
هديه يک خذف نبود پاک کم.

[مان پاڻ وٽ جو سخن جو پاڪ خزانو ٿو رکان، ان جي مقابلي ۾ زر ۽ دولت جو انبار ڇڻ ته مٽيءَ جو ڍير آهي. اگر ڪو مون کي فريدون ۽ جَم جهڙن بادشاهن جو خزانو ڏئي ته ان جي حيثيت مون وٽ هڪ ٺڪريءَ جيتري مس ٿيندي، بلڪ ان کان به گهٽ!]

اميرخسرو، مثنويءَ ۾ حضرت نظامي ۽ غزل ۾ شيخ سعديءَ جو معتقد ۽ مداح هو. جنهن زماني ۾ خسرو اها مثنوي لکي هئي، ان وقت حالتون شايد سازگار نه هيون، اها حقيقت سندس هيٺين بندن مان ظاهر آهي:

ليک اگر پند من آري به گوش،
مصلحت آن ست که مانی خموش.
اوبت توبه است گراني مکن،
روي به پيري ست جواني مکن.

[مطلب ته فرمائي ٿو ته توبهه جو دؤر آهي، مصلحت ان ۾ آهي ته خاموش رهجي، ڇڻ ته پيريءَ جو دؤر آهي، جنهن ۾ جوانيءَ جي ڳالهه ڪرڻ نازيبا آهي.]

هيءَ مثنوي نظم جي "اصناف ثلاثه" جو هڪ علمي ۽ فني مرڪب آهي، جنهن ۾ هر مذاق جو سامان ضيافت موجود آهي. قصيدي جي جاءِ تي قصيدو، غزل جي جاءِ تي غزل ۽ مثنويءَ جي جاءِ تي مثنوي آهي. وري مثنوي به رڳي قصه گوئيءَ تي مبني نه آهي، پر هن ۾ هندستان جي هر منظر، هر گل، هر ميوي ۽ دهليءَ جي دلفريب نظارن جو به تفصيلوار بيان ذڪر آهي. تاريخي نقطه نگاهه کان به هڪ سَنَد آهي، جو ته هن ۾ خسروءَ پنهنجا چشم ديد واقعات بيان ڪيا آهن. ازانسواءِ تشبيهون، تمثيلون، صنعتون، اساليب بيان جي تازگي، اون لفظن جو استعمال ۽ حسنِ بيان، قابلِ تحسين آهن. هيءَ مثنوي فارسيءَ جي بهترين مثنوين ۾ شمار ڪئي ٿي وڃي. چند اشعار پيش ڪجن ٿا ته ته پڙهندڙ صاحبن کي اندازو ٿي سگهي ته خسروءَ جي قلم جي رواني جي حد ڪٿي پهتل هئي.

بتان ساده دهلي

اي دهلي واني بتان ساده، پگ بسته و ريشه کج نهاده.

خورشید پرست شد مسلمان،   زین بندگانِ شوخ و ساده.
کردند مرا خراب و سرمست،   این مغ بچگان تاک زاده.

چتر سرخ

چتر دگر روشن و خورشید تاب،   لعل و منور چو صبح آفتاب.
سرخي رو تاز فلک بر گذشت،   ديدهء خورشيد بد و سرخ گشت.

قطب مينار

شکل مناره چو ستون ز سنگ،   از پئي سقف فلک شيشه رنگ.
شد چون بلند از شرف نقشِ خويش،   زد ز بلندي به حق چرخ نيش.
مسجد جامع به درون چون بهشت،   حوض ز بيرون شده کوثر سرشت.

سلطان ڪيقباد جي فوت ٿيڻ کان پوءِ سلطان جلال الدين خلجي ۱۲۹۰ عيسويءَ ۾ تخت تي ويٺو. خسرو به ان جي دربار سان وابسته ٿي ويو. جلال الدين پاڻ به شاعر هو تنهنڪري خسروءَ جو وڏو قدردان هو ۽ کيس مصحفداريءَ جي عهدي تي مقرر ڪري، سفيد ڪمربند ٻڌڻ جي اجازت، جا مخصوص اميرن کي ملندي هئي، سا ڏنائين ۽ ٻارهن هزار تنڪا خسروءَ جي پگهار مقرر ٿي. انهيءَ دور ۾ خسرو پنهنجو ٽيون ديوان 'غرة الڪمال' مرتب ڪيو، جنهن ۾ انوي قصائد، لوَ مثنويون، ۽ گهڻيون ئي رباعيون آهن. خسروءَ جا قصائد انوري، خاقاني، ظهير فاريابي يا ڪمال اصفهانيءَ جي رنگ ۾ لکيل آهن، پر اڪثر قصائد ۾ خسرو پنهنجو انوکو رنگ پيدا ڪيو آهي. خسروءَ جي ٻي مشهور مثنوي "مفتاح الفتوح" به هن ديوان ۾ درج آهي، جنهن ۾ هن جلال الدين خلجيءَ جي معرڪه آرائين جو بيان درج ڪيو آهي. علاءالدين خلجي سال ۱۲۹۶ عيسويءَ ۾ تخت و تاج دهليءَ جو مالڪ ٿيو. دهليءَ جي تخت ۽ تاج جي مالڪي ڦرندي رهي. مگر خسروءَ جي دهلي دربار سان وابستگي برقرار رهندي آئي. هن سلطان جي دور حڪومت ۾ خسرو پنهنجو مشهور معروف "خمسه" لکندو رهيو. سندس عمر ان وقت چوئيتاليهه سال هئي. "خمسه" ۾ سترهن هزار او سؤ ڏهه اشعار آهن، جي ٽن سالن ۾ لکيا ويا. امير، هيءُ خمسه حضرت نظامي گنجويءَ جي خمسه جي طرز تي لکيو آهي. 'خمسه' ۾ پنج مثنويون آهن. ۱- مطلع الانوار ۲- شيرين خسرو ۳- مجنون ليلي ۴- آئينه سڪندري ۵- هشت بهشت.

پهرين مثنوي مطلع الانوار ۾ زياده تر مذهبي اخلاقي ۽ عارفانه ڳالهيون بيان ڪيل آهن. امير ڏيکاريو آهي ته ان وقت جي مسلمان ۽ هندستاني عورت جي عصمت، عفت، حيا ۽ پنهنجي خاوند سان محبت جو معيار ۽ تخيل ڇا هو.

ٻي مثنوي 'شيرين خسرو' هڪ عشقيه مثنوي آهي، جنهن ۾ امير خسرو روماني جذبات جي اولهائي ۽ شدت کي شروع کان آخر تائين قائم رکيو آهي. هن مثنويءَ ۾ اها به اصيحت

ڪيل آهي ته انسان کي نيڪ ۽ سچار بڻجڻ کهرجي، غريبن ۽ مسڪينن جي امداد لاءِ هروقت شفقت ۽ سخا جو هٿ وڌائڻ کهرجي وغيره.

ٽين مثنوي مجنون ليليٰ ۾ عشق و محبت جا جذبا ڏيکاريل آهن. بقول مولانا شبلي:
”هن مثنوي جو هر شعر پردرد غزل آهي“.

چوٿين مثنوي ”آئينه سڪندري“ هڪ رزميه مثنوي آهي، هن ۾ سڪندر ۽ خاقان چين جي لڙائيءَ جو ذڪر آهي. مگر ڪٿي ڪٿي هن ۾ بزميه ۽ عشقيه جهلڪون به نهايت دلڪش ملن ٿيون.

پنجين مثنوي ”هشت بهشت“ ۾ ايران جي بادشاهه بهرام گور ۽ سندس معشوقه چيني حسينه جي عشق و محبت جا قصا بيان ڪيل آهن. مولانا شبليءَ جي اندازي موجب هن مثنويءَ ۾ اميرخسروءَ جي ڪلام جي پختگي ۽ پرڪاري آخرين حد تي پهتل آهي. واقعي نگاري جي لحاظ سان ڪابه فارسي مثنوي هن جو مقابلو ڪري نٿي سگهي.

هڪ مثنويءَ مان چند اشعار پڙهندڙ حضرات جي ملاحظه لاءِ پيش ڪجن ٿا:

خورم آن لحظه که مشتاق به ياري برسد،
آرزومند نگاري به نگاري برسد.
قسمت گل نه شناسد مگر آن مرغ اسير،
که خزان ديده بود پس به بهاري برسد.
خسروا يار تو گر مي نه رسد خود مي بوے،
بهر تسکين دلِ خويشتن که آري برسد.
(قران السعدين)

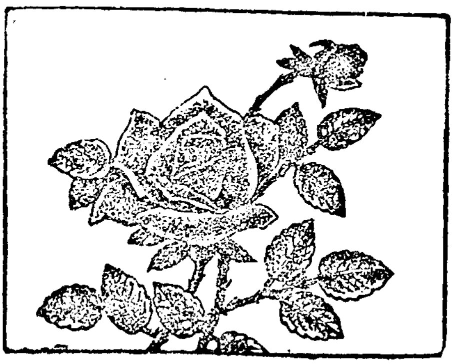

● قريشي حامد علي "خانائي". ايم - اي

سنڌ جي سومرا قوم

سنڌ ملڪ جي قديم زماني جي تاريخ ۽ ان دؤر جي قومن جو احوال سنڌ جي ڪنهن به تاريخ ۾ پوريءَ طرح تصديق سان ملي ڪونه ٿو سگهي. انهيءَ ڏس ۾ اوائلي دؤر جي قومن جو جيڪو تذڪرو هن وقت تائين ميسر ٿي سگهيو آهي. سو گهڻو ڪري روايتي قصن، ڪهاڻين ۽ ڏندڪٿائن جي دامن ۾ سنڌ جي تاريخن ۾ ٽڙيل پکڙيل ملي ٿو. انهيءَ ڪري ئي مورخن کان سنڌ جي اصل رهاڪن جي اصل نسل جي باري ۾ ڪافي غلطيون سرزد ٿيون آهن. حقيقت ۾ عربي فتوحات کان اڳ واري دؤر ۾ سنڌ اندر ڪيترين ئي قومون آباد هيون، جي اڪثر ڪري هندو ڌرم ۽ ٻڌ مت جي پوئلڳ هيون. انهيءَ پراڻي زماني جي قومن جي تهذيب ۽ تمدن جا آثار "موهن جو دڙو" ۽ "ڪاهو جي دڙي" جي کنڊرن مان ڪافي انداز ۾ هٿ آيا آهن. جن مان ان قديم زماني جي اصل رهاڪن جي متعلق ڪافي ڪجهه خبر پئجي سگهي ٿي.

سنڌ ۾ عربي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ، هن ملڪ ۾ "اڄ سنڌي سومرا قوم" جو راڄ شروع ٿيو، جو ڪيترين صدين تائين قائم رهيو. هيءَ قوم سنڌ جي ٻين قومن وانگر اڻ سنڌ جي هڪ اصل قديم قوم آهي. سومرا قوم جي اصليت جي باري ۾ اڪثر ڪري تاريخ نويسن ۾ ڪافي اختلاف آهن ۽ ڪنهن به مورخ ڪاڻ صحيح ۽ مستند آخري راءِ قائم ڪري ڪو به قطعي فيصلو ڏنو آهي ته آيا سومرا اصل ۾ ڪير هئا؟ ان ڏس ۾ تاريخدانن جا ٻه نظريا آهن: ڪجهن مورخن سومرن کي خالص عربي نسل واري قوم ڪري لکيو آهي، ۽ ٻين وري هن کي هندو راجپوت ڪري شمار ڪيو آهي. اسان هٿ انهن ٻنهي نظرين جي تاريخ جي روءِ ۾ ڇنڊڇاڻ ڪري سومرا قوم جي متعلق مختلف تاريخن جي حوالن مان ان تي مفصل روشني وجهون ٿا.

(الف) سومرا قوم جي اصليت:

سنڌ جي قديم تاريخن جهڙوڪ: تاريخ معصومي، تاريخ طاهري، تحفةالڪرام ۽ بيگلارنامه ۾ ٿورو ڪي گهڻو احوال هن قوم جي باري ۾ ملي ٿو. پر اهو به گهڻي ڀاڱي قصن، ڪهاڻين ۽ ڏندڪٿائن جي صورت ۾ ملي ٿو. سنڌ ملڪ ۾ ڪيترين ئي اهڙيون قومون ۽ قبيلا موجود آهن، جي عربي فتوحات کان پوءِ عربي تهذيب ۽ تمدن جي زيراثر پاڻ کي عربي نسل واري قوم سڏائڻ لڳا ۽ ائين ڪرڻ ۾ هو پنهنجي وڏائي ۽ فخر محسوس ڪندا آهن.

ازالسواءِ قديم تاريخن مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ عربي دؤر حڪومت جي ابتدائي دؤر ۾ عرب سنڌ جي اصلوڪن رهواسين سان شهرن ۾ گڏجي ڪونہ رهندا هئا، بلڪ هنن پنهنجي لاءِ جدا شهر تعمير ڪرايا هئا، انهيءَ ڪري ابتدائي دؤر ۾ عرب مسلمانن ۽ سنڌي هندن جو پاڻ ۾ ايترو ميل ميلاپ ڪونہ هو. ان ڪان سواءِ غازي محمد بن قاسم سان گڏجي جيڪي عرب سپاهي سنڌ ۾ آيا هئا، تن پاڻ سان عورتون ۽ ٻار ڪونہ آندا هئا. ڇاڪاڻ جو سنڌ هڪ دؤردراز ملڪ هو ۽ سواريءَ وغيره جو بہ ايترو معقول بندوبست ڪونہ هو. سنڌ جي فتح ڪان پوءِ خليفي سليمان بن عبدالملڪ (المتوفي سنہ ٩٩هہ) هڪ فرمان جاري ڪيو هو تہ سنڌ ۾ ويل سنڌي عربن لاءِ هت شام ۾ ڪابہ جاءِ ڪانهي، ۽ هو سنڌ ۾ رهي پنهنجو گذران ڪن. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ آيل عرب واپس وطن موٽي ڪونہ ويا ۽ سنڌ ۾ هميشه لاءِ رهجي پيا. سنڌ ۾ رهيل ڪيترن عربن هتان جي مقامي رهاڪن سان شاديون ڪيون ۽ ساڳئي طرح وري ڪيترن سنڌين عرب جي گهرائن سان سڱ ورتا ۽ اهڙيءَ طرح سان سنڌ ۾ ٻنهي قومن جو پاڻ ۾ ميل ميلاپ گڏجي پيو[1]. پوءِ اڳتي هلي انهن قومن جي اولاد، جي اصل ۾ لچ سنڌين مان هئا. پاڻ کي ااائي عربي الڪ سان وڌيڪ سپنڌ ڏيکارڻ لاءِ، عربي نسل جي قوم سڏائڻ لڳا. انهيءَ ڪري انهن قومن جي اصليت تي تاريڪيءَ جو پردو ڇانئجي ويو. سنڌ جي اصل قديم قوم سومرن جي باري ۾ پڻ ساڳيءَ ريت اهائي غلطي ٿي آهي ۽ مورخن ان قوم کي، روايتي بيان جي آڌار تي عربي نسل واري قوم ڪري لکيو آهي[2].

اوائلي دؤر جون جيڪي تاريخون سنڌ جي سرزمين تي لکيون ۽ مرتب ڪيون ويون آهن، تن سڀني مان "تاريخ معصومي" سڀ کان اڳاٽي تاريخ آهي. تاريخ معصومي جو مصنف مير معصوم ٻکري سومرن جي باري ۾ هن طرح سان لکي ٿو تہ "سلطان محمود ملتان ۽ سنڌ کي فتح ڪيو. سلطان عبدالرشيد جي حڪومت (سن ٤٤١هہ ڪان سنہ ٤٤٤هہ) سندس عيش پرستيءَ جي ڪري ڪمزور ٿي ويئي، تڏهن سنڌ جي سومرن پنهنجي سردار "سومره" کي ٿريءَ جي شهر ۾ تخت تي ويهاريو. سومره سردار لاڙ جي ساد نالي هڪ زميندار جي ڌيءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان کيس ڀونگر نالي پٽ ڄائو، جو سندس مرڻ ڪان پوءِ سنڌ جو حاڪم ٿيو."[3] مير معصوم ٻکريءَ جي انهيءَ بيان سان سومرا قوم جي متعلق ڪابہ پوريءَ طرح سان وضاحت ڪانہ ٿي ٿئي. مير معصوم جي بيان مان ايترو سو ظاهر ٿئي ٿو تہ ان قديم زماني ۾ سنڌ اندر سومرن جي قوم هڪ وڏي اثر رسوخ واري قوم هئي. جنهن جي سردار "سومره" مرڪزي حڪومت جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي سنڌ ۾ هڪ آزاد ڏيهي ماڻهن جي حڪومت برپا ڪئي. ساڳئي وقت انهيءَ بيان مان اهو بہ معلوم ٿو ٿئي تہ سومرا لچ سنڌ جي قوم هئي. ان سلسلي ۾ مير معصوم ڪان پوءِ سنڌ جو هڪ ٻيو اوائلي مصنف مير طاهر نسياني پنهنجي تاريخ "طاهري" ۾ هن طرح سان چوي ٿو تہ "سومرا اصل ۾ هندو راجپوت قبيلي مان هئا ۽ هندو ڌرم جا پوئلڳ هئا. سن ٧٠٠هہ ڪان سن ٨٤٣هہ تائين

سنڌ جي ٺٽان حڪومت ڪيائون. سندن گادي، جو هنڌ محمد طور هو جو الور جي ويجهو هو."[۴] مير طاهر نسياڻي، جو اهو قول، مير معصوم بکري، جي بيان ڪيل احوال جي بلڪل برعڪس ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مير طاهر جي بيان مان البت ڪنهن حد تائين سومرا قوم جي اصليت جي باري ۾ اسان جي رهنمائي ٿئي ٿي. سڀ کان پهريائين ته مير طاهر نسياڻي سومرن کي هندو راجپوتن جي قوم مان شمار ڪيو آهي ۽ سندن حڪومت جي شروعات ۽ پڇاڙي، جو به ذڪر ڪيو آهي. اسان جي نظريي موجب ته مير طاهر نسياڻي جو بيان وڌيڪ درست ۽ صحيح آهي ته سومرا قوم سنڌ جي اصلي سنڌي قوم آهي ۽ اها هندو راجپوتن جي پرمار شاخ مان آهي.

بيگلارنامه وارو صاحب هن طرح سان لکي ٿو ته "سنڌ جي عربي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ تميم قبيلي سنڌ جي مٿان راڄ ڪيو ۽ ٿوري ئي وقت ۾ سنڌ جي سومرن حڪومت تي قبضو ڪيو ۽ پنج سو ورهين تائين حڪومت ڪيائون ۽ سندن تختگاهه "مهاتم طور" هو. بيگلارنامه واري صاحب جي قول مان پڻ اهو گمان قوي ٿئي ٿو ته تميم جي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ سنڌ جي هڪ اثر واري قوم سومرن سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ سندن تختگاهه محمد تور يا مهاتم تور هو، جنهن کي مورخن عربي نوعيت وارو نالو سمجهي محمد طور لکيو آهي.[۵]

سنڌ جو مشهور مورخ ۽ تذڪره لکندڙ مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته "جڏهن سلطان عبدالرشيد بن محمود جي سنڌ تي حڪومت هئي، ان زماني ۾ سنڌ جي اصل باشندن ان جي ڪمزوري، جو فائدو ورتي سن ۴۴۵هه-سن ۱۰۳۵ع ۾ سومرن جي قبيلي ٿرڙي شهر ۾ گڏ ٿي "سومره" نالي هڪ شخص کي حاڪم بڻايو، جنهن کي پولگر نالي هڪ بااثر زميندار جي ڌيءَ مان ڄائو، جنهن پنج ورهيه حڪومت ڪئي ۽ سن ۴۶۱هه ۾ جهان ڇڏيو".[۶]

مير قانع جو اهو بيان پڻ ڪنهن حد تائين مير معصوم جي بيان جو نقل نظر اچي ٿو ۽ "سنڌي جي اصل باشندن" وارو فقرو ان ڳالهه تي روشني وجهي ٿو ته هيءَ قوم اصل ۾ نج سنڌي قوم هئي. ليڪن ساڳيو مصنف اڳتي هلي سومرن جي اصليت تي روشني وجهندي لکي ٿو ته "سومرا قوم، سامره جي عربن مان آهي، اهي ٻيءَ صدي هجري ۾ عرب جي تميم قبيلي سان گڏجي سنڌ ۾ آيا هئا ۽ تميم عباسي ان دور ۾ سنڌ جو والي هو."[۷] مير قانع خبر نه آهي ته ڪهڙي خيال سان هن قوم جي باري ۾ سواءِ ڪنهن ڇنڊڇاڻ جي تحفة الڪرام ۾ مختلف جاين تي متضاد ڳالهيون لکيون آهن. خود قانع سومرن جي طبقي جي بيان ڪرڻ کان اڳ ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته "مخفي نه رهي ته سومرا قوم درحقيقت پنج سو ورهيه اڳي سنڌ جي ڪجهه حصي تي غالب هئي، پر هو ڏيل پريندڙ هئا ۽ مسلمان حاڪمن جي اطاعت جو ڳانو پنهنجي ڳچيءَ ۾ پڌائدا اهندا هئا، تنهنڪري انهن جو ذڪر نه ڪيو ويو آهي."[۸] مير قانع جي انهيءَ ٻنهي بيان مان خود ان ڳالهه جي وضاحت ٿئي ٿي ته سومرن جي حڪومت غزنوي ۽ غوري گهراڻن جي حڪومتن کان گهڻو اڳ ۾ عربن جي ٻنهي دور ۾ قائم هئي. خود قانع

جي بيان ۾ استعمال ڪيل ”مسلمان حاڪمن“ وارو لفظ اسان جي ڳمان جي وضاحت ڪري ٿو ته هيءَ قوم اصل سنڌ جي اصل هندو قوم هئي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان هت سنڌ جي هڪ عالم جو بيان نقل ڪريون ٿا، جنهن مان اسان جي مٿين خيال جي پوريءَ طرح سان تصديق ٿيندي. مرحوم مولانا دين محمد وفائي صاحب لکي ٿو ته ”سنڌ مان عربي حڪومت ختم ٿيڻ کان پوءِ جڏهن غزنوي گهراڻي جو سنڌ ۾ دور شروع ٿيو... ته انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي ڪن خاص ٽڪرن تي سومرن جو گهراڻو راڄ ڪري رهيو هو.“ [۹] بهرحال ميرقانع جو بيان ”سامره“ وارو پوئين دور جي مصنفن سواءِ ڪنهن تاريخي تحقيق جي پنهنجن تاريخن ۾ دهرايو آهي.

سيد ابوظفر صاحب ندوي ”تاريخ سنڌ“ ۾ سومرن جي باب ۾ تاريخ طاهري واري خيال کي غلط ٺهرائيندي لکي ٿو ته سومرا هندو راجپوت نه هئا، بلڪ هو مسلمان هئا. ابوظفر صاحب ندوي ان باري ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته ”جن تاريخ مطالع ڪئي هوندي، تن کي اهو پليءَ پت پتو هوندو ته الپتگين، سبڪتگين، سنجر، بلبن، الپ ارسلان، قزل ارسلان وغيره سڀ مسلمانڪا نالا نه آهن، حالانڪ هو سڀ پنهنجي وقت جا وڏا ناليرا حاڪم هئا. انڪري نالن جي نسبت ڪري سومرا هندو نه هئا.[۱۰] ندوي صاحب جو اهو بيان صرف مذهبي جذبي تحت آهي، حالانڪ سنڌ جي سومرن جا نالا خالص هندي ۽ سنڌي نالا آهن. قديم تاريخن ۾ سومرن جا نالا ڪٿي به عربي نوعيت وارا نٿا ملن. اوائلي ڪتابن ۾ ڪيترين جاين تي چنيسر جو نالو چند شمور ۽ دودي جو نالو ڏوڏو نظر اچي ٿو.[۱۱] سيد ابوظفر صاحب ندوي سومرن کي مسلمان قوم قرار ڏيندي دليل طور مشهور سياح ابن بطوط جو سيوهڻ شهر ۾ پهچڻ وارو قول نقل ڪري ٿو. ابن بطوط چوي ٿو ته ”هن شهر ۾ سامري امير انار جنهن جو ذڪر ٿي آيو آهي ۽ امير قيصر رومي رهي ٿو. هي ٻئي دهليءَ جي سلطان جا تابعدار آهن. وٽن ارڙهن سؤ سپاهه رهي ٿو. هن شهر ۾ هڪ رتن نالي هندو رهندو هو، جو حساب ڪتاب ۾ ڏاڍو ماهر هو. ڪنهن طرح سان دهلي دربار تائين رسائي حاصل ڪيائين. سلطان هن کي سيوهڻ جو علائقو بطور جاگير عطا ڪيو. اها ڳالهه انار ۽ قيصر کي نه آئڙي ته هڪ ڪافر کي سندن مٿان ايڏي فوقيت حاصل هجي. پنهي هن کي قتل ڪري وڌو.“[۱۲] حقيقت ۾ انار جو لفظ خود هندو نالي جو شڪ ڏياري ٿو. في الحقيقت اگر ابن بطوط ان ۾ صحيح به هجي ته تاريخي لحاظ کان ابن بطوط سنڌ ۾ ان وقت آيو هو، جڏهن سومرن جي حڪومت جو آخرين دؤر هو ۽ هن ضرور هن قوم کي مسلمان ڏٺو هوندو، ڇاڪاڻ جو سنڌ جا سومرا گهڻو اڳ ۾ اسماعيلي تحريڪ جي زيراثر مسلمان ٿي چڪا هئا ۽ ابن بطوط جي وقت ۾ سومرا حنفيت جي دائري ۾ داخل هئا. انهيءَ ڪري ندوي صاحب جو اهو دليل به سومرن جي مسلمان هجڻ جو ضعيف نظر اچي ٿو. ساڳي وقت ابوظفر صاحب هن قوم کي نو مسلم قوم به نٿو ٺهرائي. سندس خيال موجب سومرا خالص عربي نسل جا آهن. هو انهيءَ سلسلي ۾ ابن بطوط جي قول

ڪي پيش ڪري ٿو. ابن بطوطه جو قول آهي ته ”اسان سنڌو درياهه جي رستي ٻن ڏينهن جي سفر ڪان پوءِ جنالي نالي هڪ شهر ۾ پهتاسون. هي سنڌونديءَ جي ڪپ تي هڪ وڏندڙ سهڻو شهر آهي. هن جون بازاريون وڏندڙ آهن. اتي جي رهاڪن کي ”سامره“ سڏيو وڃي ٿو. قديم زماني ڪان وٺي هو اتي رهندا اچن ٿا ۽ هو سنڌ فتح ڪرڻ وقت آيا هئا.[١٣] مولانا صاحب ان مان گمان ڪيدي ٿو ته سومره عربي اسل جي قوم آهي ۽ اها قوم خلجي گهراڻي جي دؤر تائين سنڌ ۾ موجود هئي[١٤]. ليڪن ندوي صاحب جو اهو دليل ڪنهن حد تائين درست ڏسڻ ۾ نٿو اچي. سومرا سنڌ جي هڪ اصل قديم قوم آهي، جنهن جو سامره سان ڪوبه دور جو واسطو نه آهي.

سنڌ جي هڪ عالم مولوي عبدالله شائق ”دولت علويه“ نالي هڪ ڪتاب لکيو آهي. مولانا صاحب پنهنجي ڪتاب کي مولوي عبدالرحيم سومري جي جوڙيل منظوم تاريخ ”گلزار سنڌ“ تان مواد وٺي مرتب ڪيو آهي. اسان ان ڪتاب جو باريڪ بينيءَ سان مطالعو ڪيو آهي. هن ۾ مصنف سومرن جي قوم کي حضرت علي ڪرم الله وجههُ جي اولاد سان ملائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ انهيءَ نسبت کي ڪولي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪتاب جو نالو ئي ’دولت علويه‘ رکيو آهي. اسان سڀئي تاريخون اٿلايون پٿلايون آهن ۽ ڪٿي به اسان کي اها ثابتي ڪانه ٿي ملي ته ڪو سومرا ”علوي“ آهن. مولانا صاحب هرويرو سومرن حاڪمن جي اصلوڪن نيٺ سنڌي نالن سان نه لهڪندڙ وڏا ۽ ڊگها عربي نالا ۽ لقب شامل ڪيا آهن. مولانا عبدالله شائق جو هيءُ ڪتاب سن ١٩٢٩ع ۾ ڇپيو هو. هي ڪتاب ڪابه تاريخي حيثيت ڪانه ٿو رکي[١٥].

”تاريخ سنڌ“ جو مصنف عبدالغني عبدالله سومرن جي حڪومت جو زمانو سن ٧٠٠ھ/ سن ١٣٠٠ع کان سن ٨٤٣ھ/سن ١٤٣٩ع تائين ڏيکاري ٿو. اهو ساڳيو زمانو تاريخ طاهريءَ واري صاحب به متعين ڪيو آهي. هو وڌيڪ لکي ٿو ته ”تميم سن ١١١ھ ۾ هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ سنڌ جو گورنر هو، تنهن جو اولاد بني تميم جڏهن چوٿين صدي هجريءَ ۾ خليفي مامون جي ڏينهن ۾ ”سامره“ شهر کان لڏي سنڌ ۾ آيو ۽ سانس اتان ٻي هڪڙي عرب قوم به سنڌ ۾ لڏي آئي، جنهن پوءِ پاڻ کي ”سومرا“ سڏايو[١٦]. مرحوم فيض محمد (چاچو پاڪستاني) تاريخ فرشته جو قول نقل ڪندي لکي ٿو ته ”غازي محمد بن قاسم کان پوءِ هڪ قبيلو عرب کان لڪتو، جنهن جو تعلق انصارن سان هو، جن اچي سنڌ مٿان حڪومت ڪئي. پورا پنج سؤ ورهيه راڄ ڪيائون، مگر انهن جو وڌيڪ احوال معلوم تي نه سگهيو آهي[١٧].“ مرحوم فيض محمد ان باري ۾ ڪوبه ڪولي تاريخي ثبوت نه بيان ڪيو آهي ته آيا اهو انصاري قبيلو جو مديني کان سنڌ ۾ آيو، تنهن جو نالو ڇا هو؟ ڪڏهن آيو ۽ ڪيئن سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڪيائين. مرحوم فيض محمد صاحب صرف روايتي بيان ۽ تاريخ فرشته جي قول جي بنا ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي، راءِ قائم ڪري ڇڏي آهي. اسان جي نظر ۾ سندس اهو خيال محض هڪ قياس آهي. ابومصطفيٰ ڪمال سومرا قوم جو جائزو وٺندي لکي ٿو ته ”سومرا قوم يثرب يعني

مدينيءَ رهندڙ بني سمرا قبيلي مان آهي. ان قبيلي جو سردار سومره بن جنب ابي ڪريم صلعم جن جو اصحابي هو. عثماني دؤر ۾ مڪران جو گورنر هو ۽ هن سنڌ تي ڪاهه ڪئي هئي. محمد بن قاسم سان ڪيترائي ساڻهو سمرا قبيلي جا سنڌ ۾ آيا هئا[٨]. قابل مصنف ان بابت ڪوبه سند طور تاريخي حوالو نه ڏنو آهي ۽ نه وري مون کي اهو بيان ڪنهن به تاريخ ۾ ڏسڻ ۾ آيو آهي. منهنجو خيال آهي ته اهي سومرا متي بيان ڪيل احوال صرف روايتي ۽ قياس جي بناء تي ٻڌل آهن. تاريخدانن مختلف اصولن ۾ هروڀرو سومرا قوم کي مسلمان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اصل ۾ شروع ۾ سومرا قوم هندو راجپوت قبيلي مان هئي ۽ پوءِ فاطمين مصر جي دؤر ۾ اسماعيلي مبلغن جي تبليغ جي زيراثر مسلمان ٿي، جنهن جو اسان اڳتي هلي مفصل بيان ڪنداسون.

اسان متي الهن سيني قديم خواهه جديد مورخن ۽ محققن جا رايا لکي آيا آهيون. الهن سيني گهڻي قدر سومرن کي "سامره" شهر سان منسوب ڪري "سامره" يا "سامري" مان آيل قوم ٺهرائي عرب نسل واري قوم قرار ڏنو آهي. پر حقيقت ۾ انهيءَ نظريي رکندڙ مورخن غلطي ڪئي آهي. سومرن جي قوم جو "سامره" شهر سان ڪنهن به صورت ۾ ڪوبه لاڳاپو ڪونه آهي، جنهن جو اسان اڳتي ۾ ٿي اشارو ڪري آيا آهيون.

تاريخ اسلام جي مطالعي مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته خليفو مامون (المتوفي سن ٢١٨هه) چوٿين صدي هجريءَ ۾ ڪونه ٿي گذريو آهي. ساڳي وقت بنوعباس دؤر جي تاريخ مان اهو به واضح ٿئي ٿو ته خليفي مامون عباسي جي زماني ۾ "سامره" شهر جو ڪوبه وجود ڪونه هو. دراصل ۾ "سامره" شهر جي حقيقت هن ريت آهي:

"عباسي خليفي معتصم باالله سن ٢٢٠هه ۾ بغداد کان اٺوَ ميل پري دجله درياهه جي ڪاٺون شاخ تي هي شهر تعمير ڪرايو هو. معتصم کان اڳ ۾ جيڪي عباسي خليفا ٿي گذريا آهن، تن جي فوج ۾ عرب، ايراني ۽ خراساني ساڻهو شامل هئا، بلڪ عربن تي ڪين ٿورو ڀروسو هو ۽ مجموعي طور ڪين ايرانين تي وڌيڪ اعتماد هو. معتصم پاڻ خود هڪ وڏو جرابل سپاهي هو. هن فرغانه جا هزارين ترڪ فوج ۾ ڀرتي ڪيا هئا ۽ هنن واسطي هڪ خاص قسم جو لباس تجويز ڪري بغداد کان ٻاهر "سرمن راء" نالي هڪ فوجي ڇانوڻي ۾ رهايو. خليفي پنهنجي رهڻ لاءِ جدا محلات ۽ جامع مسجد پڻ تعمير ڪرائي هئي. آخر ۾ هي شهر فوجي ڇانوڻيءَ مان بدلجي تختگاهه بڻجي ويو. "سرمن راهه" يا "سمرا" جو پوءِ "سامره" سڏجڻ ۾ آيو، سو سن ٢٢١هه کان سن ٢٧٩هه تائين عباسين جو تختگاهه رهيو. معتمد جي دؤر ۾ هن شهر جو اوج گهٽ ٿي ويو ۽ بغداد ۾ اها ساڳي اڳ واري رونق وري موٽي آئي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان علامه سيد سليمان ندويءَ جو قول پيش ڪري انهيءَ بحث کي بند ڪريون ٿا: علامه موصوف پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکي ٿو ته "سومرن جي قوم جو تعلق "سامره" شهر سان لڳائڻ لفظي صنعت گيريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي."*

هاڻي اسين ٻئي طبقي جي مؤرخن جا رايا ۽ نظريا پيش ڪريون ٿا، جن جي نزديڪ هيءَ قوم خالص سنڌي هندو راجپوت قوم آهي، جنهن گهڻو پوءِ اسلام اختيار ڪيو. يورپي مؤرخن سومرن کي نومسلم راجپوت قوم ڪري ڏيکاريو آهي. [١٩] انهيءَ نظريي لاءِ هڪ انگريزي مصنف مسٽر ايليٽ لکي ٿو ته "سومرا قوم اصل ۾ هندو راجپوت هئا. اور جو هندو راجا، راجپوتن مان هو ۽ سندس گاديءَ جو هنڌ محمدطور هو، جو دوڪ پرڳڻي ۾ هو."[٢٠] مسٽر ايليٽ جو اهو قول قديم مؤرخ طاهر نسياڻي جي بيان جي پٺ تائيد ڪري ٿو ۽ خود ايليٽ صاحب تاريخ طاهريءَ جي حوالي سان پنهنجي مٿين بيان کي لکيو آهي. تاريخ ريگستان وارو[٢١] صاحب لکي ٿو ته "ڪي تاريخ نويس سومرن کي يادو راجپوت بلند جي پٽ "ساما" جو اولاد پڻ راجپوت مڃين ٿا. انهن سواءِ ڪيترن ئي مؤرخن سومرن کي هندو راجپوت ڪري لکيو آهي. مثلاً

(١) ٽاڊ پنهنجي ڪتاب راجستان ۾ سومرن کي پرمار راجپوت ڪري ڄاڻايو آهي.

(٢) "سنڌ گزيٽيئر" ص ١٧٩ ۾ لکيل آهي ته سومرا راجپوت پرمارن مان آهن.

(٣) هيگ صاحب جو قول آهي ته "سومرا اصل ۾ هندو هئا" (انڊس ڊيلٽا ڪنٽري ص ٧٣).

(٤) سومرا، جن جو سنڌ تي راڄ هو سي هندو ڄاتيءَ جا آهن. (بمبئي پريزيڊنسي گزيٽيئر ج ١٧ ص ٩٩ سال ١٨٨٠ع).

(٥) مسٽر پيرومل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو ته "سومرا اصل ۾ هندو راجپوت هئا. (سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ص ٢٢٧).

(٦) مرزا قليچ بيگ "تاريخ قديم سنڌ" ۾ لکي ٿو ته "سومرا اصل ۾ راجپوت هئا جي پوءِ مسلمان ٿيا" (تاريخ قديم سنڌ ص ٤١).

(٧) اميد علي ڪريم بخش پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته "سومرا اصل ۾ هندو هئا. (سنڌ ۽ گجراتي اتهاس ص ٢٢).

(٨) سومرا اصل ۾ چندرونسي هئا، ڇاڪاڻ ته سوم ۽ سُوم اهي ٻئي لفظ چندرما جا پرماڻ آهن. ڪيترا سومرا پاڻ کي عرب جا قريشي سمجهن ٿا، ان جو سبب هي آهي ته عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد ڪيترا قريشي سنڌ ۾ آيا ۽ سومرن جي مسلمان ٿيڻ بعد انهن جو پاڻ ۾ سڱابندي جو رواج پيو ۽ پاڻ ۾ ملي ويا، جنهنڪري هو به پاڻ کي عرب خاندان جو سمجهڻ لڳا. (ڪڇ نوڪسيري دودو الي چنيسر گجراتي، ليکڪ ٽارائڻ وشنجي، بمبئي ص ١٢ جو فوٽ نوٽ سال ١٩٢٩ع).

هڪ انگريز مؤرخ مسٽر البٽ لکي ٿو ته "ڪنهن زماني ۾ ڪڇ ۽ گجرات جي سورت تائين جيڪا قوم حڪومت ڪندي هئي، سا سومرا قوم هئي."[٢٢] انهن مٿين احوالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سومرا قوم هندو راجپوت هئي ۽ پوءِ مسلمان ٿي.

ان کان سواءِ ميرعلي شير قانع ٺٽوي تحفةالڪرام ۾ سومرن جي ڪن رسمن ۽ رواجن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن رسمن ۽ رواجن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سومرا عربي اصل واري قوم مان نه آهن ۽ رسمون ۽ چلگتون عربي تهذيب ۽ تمدن جي برخلاف آهن. اگر انهن تي غور مان ويچار ڪبو ته اهو پوريءَ طرح سان معلوم ٿيندو ته سومرا اول ۾ راجپوت، پوءِ قرمطي ۽ بعد ۾ حنفي مسلمان آهن، جا يقيني ڳالهه آهي. اهي رسمون ۽ ريتون هن ريت آهن:

(۱) سنڌ جي سومرن سردارن ۾ غرور ۽ وڏائي هئي. هو پنهنجن عزيزن ۽ زيردستن کي داغ هڻندا هئا. غريب ۽ رعيتي ماڻهن کي ٻڪري ٻڌڻ جي منع ٿيل هئي ۽ هو مٿي تي رومال يا اڌ آئيل ڪپڙو ٻڌندا هئا.

(۲) عورت کي هڪ ڀيرو ٻار ڄمندو هو، ته ان عورت سان پوءِ همبستري کان پرهيز ڪندا هئا.

(۳) ڪوبه ڪپڙو هڪ دفعو پهريندا هئا ۽ وري دوباره ان ڪپڙي کي نه پهريندا هئا.

(۴) پاڻ کي پين کان اُتم سمجهي لاءِ هٿن ۽ پيرن جا اهن پاڙون ڪپائيندا هئا.

(۵) سومرا سردار اڪثر ڪري شراب پاڙي جي گوشت سان کائيندا هئا.[۲۳]

انهن مٿين سڀني ڳالهين مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو، ته هيءَ قوم عربي اصل واري قوم نه آهي، ڇاڪاڻ جو اهي مذڪور رسمون عرب تهذيب ۽ تمدن جي بالڪل ابتڙ آهن. اهي رسمون ۽ رواج عربن ۾ جهالت خواهه اسلامي دؤر ۾ ڪڏهن به ڪونه هيون. انهيءَ ڪري اسين ان نتيجي تي پهتا آهيون ته سومرا اصل ۾ هندو راجپوت آهن ۽ ڪنهن به صورت ۾ سندن لاڳاپو عرب قوم ڏانهن نه آهي.[۲۴] ازان سواءِ ڪانياواڙ جون روايتون پڻ پڌائن ٿيون ته ڪنهن سمي ڪانياواڙ به سومرن جي قبضي هيٺ هو. آخر ۾ مولوي لعل الغني جو قول پيش ڪجي ٿو. مولوي صاحب سومرن جي باري ۾ هڪ وڏي تحقيق ۽ کوجنا ڪئي آهي، جا اهليت ۽ اثبت جي احوالن کان وڌيڪ مستند ڏسڻ ۾ اچي ٿي. مولوي لعل الغني لکي ٿو ته:

"سومرا سورج بنسي ڪل مان آهن. هي پرمار راجپوت آهن. ڪي وري ائين به چون ٿا ته هي چندرگپت جو اولاد آهن. پر ڪن جي وري اها راءِ به آهي ته هي اَئوڌ جي راجا رامچندر جي پٽ سومترجي ڪل مان آهن. پرمار راجپوتن جا چوڏهن تختگاهه هئا، جن مان سنڌ ۾ امرڪوٽ ۽ بکر هئا. سندن پنجيهه خاندانن مان چوٿين خاندان جي فرد "امره سومره" اسلام اختيار ڪيو هو."[۲۵]

مولانا صاحب جي ان بيان مان ظاهر ٿئي ٿو ته "سومرو" لفظ هڪ شخص جو نالو هو، جنهن جي پوئتان هن جي باقي قوم تي نالو پيل ٿو پالئجي. محمود غزنوي جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ "سومري" نالي ڪنهن به خاندان جي فرد جي حڪومت ڪانه هئي. محمود غزنوي

جي اوين جي ڪمزوري واري دؤر ۾ "سومره يا سومر راءِ" نالي هڪ سنڌي شخص حڪومت تي قبضو ڪيو ۽ سومرن جي صاحبيءَ جي سنڌ ۾ ابتدا ڪئي.

(ب) سومرن جو اسلام اختيار ڪرڻ:

سومرن جي مسلمان ٿيڻ جي متعلق پڻ تاريخ لويسن ۾ ڪافي اختلاف آهن. تاريخ ريگستان وارو صاحب "راجپوتانا اتهاس" جي حوالي سان لکي ٿو ته "ٻارهين صديءَ جي ملبل ملبل ليکڪن جي لکيتن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سومري راجا جو نالو چنسنگ هو. ان موجب ته ٻارهين صديءَ تائين سومرا هندو هئا.[٣٦] هڪ گجراتي ڪتاب "جاڙيجو ڪنگهار" ۾ آهي ته سنڌ جي سومرن ۽ سوڍن راجپوتن جي قبيلن کي گجرات جي حاڪم سلطان محمود بيگڙي مسلمان ڪيو هو.[٣٧] ان طرح تاريخ "مراة سڪندريءَ" ۾ پڻ آهي ته هن سنڌ تي ٽي ڪاهون سن ١٤٧١ع، سن ١٤٧٢ع ۽ سن ١٥٠٦ع ۾ ڪيون هيون. تاريخ ريگستان وارو صاحب سومرن جي مسلمان ٿيڻ جي هڪ روايت هن طرح سان بيان ڪري ٿو. هو لکي ٿو ته "سومرا علاءُ الدين جي ڪاهه ڪان پوءِ ڪجھ ڏانهن پڇي ويا. هڪ دفعي سومرن جو سردار لکپت جي رڻ مان لنگهي رهيو هو ته سندس پاڻي کٽي ويو ۽ ڏاڍو پريشان ٿي پيو. ان وقت هڪ بهاءُ الدين نالي مسلمان اولياءُ پيدا ٿيو ۽ هڪ ٺڪري ڪؤري مان سيٽي کي پاڻي پياريائين. درويش جي اها ڪرامت ڏسي سومرن جو سردار سموريءَ قوم سميت مسلمان ٿيو.[٣٨] تاريخ ريگستان واري صاحب، جنهن اولياءِ بهاءُالدين جو ذڪر ڪيو آهي، سو اصل ۾ بهاءُ الدين زڪريا ملتاني درويش هو، جنهن جي پٽن خليفن سيد جلال سرخ بخاري رحه ۽ سندس پوٽي سيد جلال جهانيان جي برڪت سان سومرا اسماعليت مان لڪري سُني مذهب ۾ داخل ٿيا هئا. باقي پيءَ صورت ۾ اهاڙ سموري روايت ڏاڍ ڪتا معلوم ٿئي ٿي ۽ اهڙي قسم جون اڪثر ڪري ڪيتريون ئي ڪرامتون درويشن ڏانهن منسوب ڪيل هولديون آهن. اهڙيءَ طرح سان ساڳي غلطي سر ايليٽ پڻ ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته "سومرا شيخ بهاءُ الدين ملتانيءَ جي فيض سان مسلمان ٿيا هئا."[٣٩]

ليڪن تاريخ جي مطالع مان اهو معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ جا سومرا اول ۾ اسماعيلي فرقي جي زير اثر مسلمان ٿيا هئا. مولائي شيدائي صاحب لکي ٿو ته "سومرن جو پهريون سردار، امير سومرو هو، جنهن کي سنڌ جي سميه قومن[٣٠] ٿري شهر ۾ پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو هو. امير سومرو پهريائين اسماعيلي شيعو هو.[٣١] سيد ابوظفر صاحب ندوي جو قول آهي ته "محمد غزنوي جي حملي کان اڳ ۾ سومرو نالي ڪو به خاندان نه هو، پر سومره يا سومر راءِ هڪ شخص جو ذاتي نالو يا لقب هو، جاڪاڻ ته تاريخ ۾ ان کان اڳ ۾ ڪٿي به ان جو ذڪر ڪونه ٿو ملي."[٣٢] مراة مسعودي ۾ آهي ته محمود جي حملي وقت ملتان جو حاڪم راجا الڪپال هو."[٣٣]

سلطان صلاح الدين ايوبي، جڏهن مصر جي سرزمين مان مهدوين جي پاڙ پٽي ڇڏي، تڏهن اسماعيلي فرقي جا ڪيترائي مبلغ، تبليغ جي ارادي سان سنڌ ۽ گجرات ۾ آيا. قاضي نورالله شوشتري مجالس المومنين ۾ چوي ٿو ته ستين صدي هجريءَ ۾ مُلا علي مهدوي داعي سنڌ ۾ گجرات کان پهتو ۽ هن ڪيترائي هندو مسلمان ڪيا، جي بوهرا سڏجن ٿا[٣٤] اسماعيلي[٣٥] فرقي جو پهريون داعي الهيثم سن ٢٧٠هه ۾ سنڌ ۾ آيو. ان دؤر ۾ سنڌ اندر عمر هباري[٣٦] جي حڪومت هئي. ملتان، منصوره ۽ مڪران سڀ ئي سُني عقيدو رکندڙ رياستون هيون. ابن الهيثم جيئن ته ڪٽر قسم جو قرامطي[٣٦] هو، تنهنڪري مصر جي فاطمي خليفي مٿس الحاد جي تهمت رکي کيس معزول ڪري ڇڏيو ۽ سندس جاءِ تي جلم ابن شيبان کي سن ٣٨٦هه ۾ مقرر ڪيو. اصل ۾ قرامطين ۽ اسماعيلين جو مذهب مخلوط هو، منجهن ٿورو فرق هو ۽ اسماعيلي مذهب بلڪل جدا هو[٣٧] اسماعيلن وٽ اهو دستور هو ته هو هرڪنهن ملڪ جي رسم و رواج ۽ عقيدي کي شامل ڪندا هئا. فاطمي خليفي العزيز باالله (المتوفي سن ٣٨٦هه) جي پاران جلم ابن شيبان سنڌ پهتو ۽ هن بنو سامه قريشين جي حڪومت جو خاتمو ڪري فاطمي سڪو ۽ خطبو سنڌ ۾ جاري ڪيو. جلم سنڌ جي راجائن سان امدادي معاهدو به ڪيو. بهرحال هبارين جي سُني حڪومت منصوره تي قبضو ڪيو ۽ سن ٤٠١هه-سن ١٠١٠ع تائين قائم رهي، پوءِ قرامطين مٿس قبضو ڪيو. علامه ابن خلدون محمود غزنويءَ جي حملي تائين هبارين جي حڪومت جو احوال ڏئي ٿو. اهڙيءَ طرح سان سن ٣٨٦هه ۾ ملتان ۽ مڪران ۾ رياستون فاطمي مصري خليفن جي ماتحت ٿي چڪيون هيون ۽ منصوره به انهن جي زيراثر اچي چڪي هئي. ٿي سگهي ٿو ته سومرن جي خاندان وارن اسماعيلي داعين جي زيراثر اسماعيلي مذهب اختيار ڪيو هجي. ان زماني ۾ اسماعيلي تحريڪ جا ٽي مکيه مرڪز هئا: ديبل، منصوره ۽ اُچ. اسماعيلي تحريڪ ۾ عربن کان سواءِ سنڌ جا ٺيٺ رهاڪو به شامل هئا، جيئن دروزي[٣٨] خط مان خبر پئجي سگهي ٿي. انهيءَ تحريڪ ڪري سنڌ جي سومرن اسلام اختيار ڪيو هو. ملتان جي قرامطي عرب رياست تي شيخ حميد ۽ سندس پٽ نصر جي سن ٣٥١هه کان سن ٣٩٠هه تائين حڪومت هئي. نصر کان پوءِ سندس پٽ ابوالفتح دائود ملتان جي گاديءَ تي ويٺو. هي جلم ابن شيبان جي خاندان مان هو. هن لاهور جي هندو راجا انندپال کي مدد ڏني هئي. محمود غزنوي مٿس حملو ڪيو ۽ راجا انندپال شڪست کائي ڪشمير ڏانهن ڀڄي ويو. سلطان محمود ستن ڏينهن تائين ملتان جي شهر جو گهيرو جاري رکيو. آخر ۾ ابوالفتح سلطان سان صلح ڪيو ۽ ساڻس وعدو ڪيو ته قرامطي مذهب جي بدران اهل سنت جي احڪامن کي جاري ڪندس، پر پوءِ ڦري ويو. انهيءَ ڪري سلطان محمود غزنوي وري ٻيهر سن ٤٠١هه/سن ١٠١٠ع ۾ ملتان تي حملو ڪيو ۽ ابوالفتح کي گرفتار ڪري غور جي قلعي ۾ نظربند رکيو، جتي آخر هو وفات ڪري ويو. اهڙيءَ طرح سان ملتان جي قرامطي حڪومت جو خاتمو ٿي ويو.

سيد ابوظفر صاحب ندوي لکي ٿو تہ سومرو خاندان مصري امامن جي نزديڪ وڏيڪ اهم هو. چنانچ دروزين جي خط ۾ سومره جي وڏن ابن ڏاڏن ”هودل هيرا“ ۽ ”پوتر راءِ“ جي وڏي تعريف ڪئي آهي. انڪري اهو چئي سگهبو تہ سومر راءُ محمود غزنويءَ جو همعصر هو ۽ سومرو جو اصل نالو انڪپال هوندو، جنهن جو لقب سومرو يا سومره ممڪن ٿي سگهي ٿو[٣٩]. بهرحال سلطان محمود غزنويءَ جي وفات کان پوءِ سلطان مسعود تخت تي ويٺو، جنهن انهيءَ خاندان جي باقي بچيل ماڻهن کي آزاد ڪري واپس ملتان موڪليو. هو ملتان ۾ پهچڻ کان پوءِ دوباره قرمطي رياست کي قائم ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ رهيا. انهيءَ ڏس ۾ ابوالفتح دائود جو ڏوهٽو عبدالله سڀ کان وڌيڪ اثر رسوخ وارو قرمطي هو. ۽ عبدالله جي پٺ قرمطين مخالفت ڪئي، ڇاڪاڻ جو اهو ڪم دراصل ۾ قرامطين جي اصول جي خلاف هو. سنڌ ۾ پهر قرمطي رياست جي قائم ڪرڻ ۽ تحريڪ کي طاقتور بڻائڻ لاءِ شام جي دروزين جي مذهبي امام سومرن جي سردار شيخ ابن سومار (راجا بل) ڏانهن خط لکيو هو. جو هن ريت آهي:

”ملتان ۽ هندستان جي موحدن جي نالي عموماً ۽ ”شيخ ابن سومره راجا بل“ جي نالي خصوصاً. اي! معزز راجا بل پنهنجي خاندان وارن کي آثار، موحدن ۽ لنڍي دائود کي پنهنجي سچي دين ۾ آڻ، ڇاڪاڻ جو مسعود ان کي تازو غلاميءَ کان آزاد ڪيو آهي. تون پنهنجي فرض کي پورو ڪر ۽ دائود جي ڀائيجي عبدالله ۽ ملتان جي رهواسين لاءِ توکي مقرر ڪجي ٿو. تا تہ تقدس ۽ توحيد جي ميڄ وارا جهالت، ضد، سرڪشي ۽ بغاوت ڪرڻ واريءَ جماعت کان پرهيز ڪن.“[٤٠]

انهيءَ خط مان هيٺين مکيہ اهم ڳالهين جي وضاحت ٿئي ٿي. مثلاً

(١) انهيءَ مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ سردار امير سومره اول[٤١] اسماعيلي زيراثر مسلمان ٿيو هو ۽ محمود غزنويءَ جو همعصر هو. انهيءَ ڪري ئي سومره سردار جي پٽ راجا بل عرف ابن سومره ڏانهن خط موڪليو ويو، جو اسماعيان جي امام ڀاران شيخ هو. ان خط ۾ سومرن جي سردار کي اسماعيلي مذهب جو جوش ڏيارڻ ۽ اسماعيلي تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ هدايت ڪيل آهي، جا محمود غزنويءَ جي حملي ڪري ختم ٿي چڪي هئي.

(٢) ان مان اهو بہ معلوم ٿو ٿئي تہ سومرا قوم ان دؤر ۾ سنڌ الدر وڏي اثر واري قوم هئي ۽ انڪري ئي ابن سومار جو انتخاب ڪيو ويو.

(٣) ملتان جو حاڪم ابوالفتح دائود ۽ سومرا هم مذهب هئا. مقدسي لکي ٿو تہ ملتان وارا شيعا آهن. هو بانگ ۾ 'حي" علي الخيرالعمل' چون ٿا ۽ امامت ۾ بہ دفعا تڪبير چون ٿا. خطبو مصر جي خليفي جي نالي پڙهيو وڃي ٿو. ان مان گمان غالب آهي تہ برابر سومرا اوائل ۾ اسماعيلي هئا. (بشاري مقدسي، احسن التقاسيم ص ٤٨١-٤٨٥ ليڊن).

(ع) سنڌ جي سومرن الهيءَ خط کان ويهه ورهيه پوءِ سن ۴۴۴ھ ۾ سنڌ ۾ آزاد حڪومت قائم ڪئي.

اسماعيلي دروزين اهو خط سنڌ جي شيخ ابن سومره (سومراءُ) يعني راجا بل ڏانهن لکيو هو. اسان تاريخ معصوميءَ جي احوال مان متي اقتباس ڏيئي آيا آهيون، جنهن ۾ سلطان عبدالرشيد بن محمود جي زماني ۾ سنڌ جي سومرن غزنوي حڪومت جي ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي، پنهنجي سردار ”سومره“ کي ٿري شهر ۾ تخت تي ويهاريو هو. اهو سومرو سردار ”سومره پيو“ ابن سومار (راجا بل) جو پٽ هو، جنهن سومرا خاندان جي صاحبيءَ جو بنياد رکيو. الهي سومري ٿالي لاڙ جي بااثر زميندار صاد* جي ڌيءَ مان شادي ڪئي هئي جنهن مان سومرن جو خاندان شروع ٿيو ۽ اڄ تائين آباد آهي[۴۲]. ان لحاظ کان سومرن جي صاحبي سن ۴۶۲ھ کان شروع ٿي. اگر مورخالع جو رايو صحيح ۽ درست سمجهيو وڃي ته پوءِ اهو ڏسڻ ۾ اينداو ته عمر هباري[۴۳] (المتوفي سن ۲۷۰ھ) کان اڳ ۾ سومرا هندو ڌرم رکندڙ هئا ۽ پوءِ الهيثم جي آمد کان پوءِ سردار ”سومره اول“ اسماعيلي عقيدي جي زيراثر سموريءَ قوم سوڌو مسلمان ٿيو هوندو.

الهن مٿين احوالن مان ظاهر ٿئي ٿو، ته سومرا پهريائين اسماعيلي هئا. سومرن جي دؤر جي قصن ۽ ڪهاڻين مان ظاهر ٿئي ٿو ته اگرچ سومرن اسلام آندو هو، پر اسلام سندن قديم مذهب جي ريتن ۽ رسمن کي بدلائڻ ۾ اڃا ايترو ڪامياب نه ٿيو هو. ڇاڪاڻ جو الهن قصن ۾ جيڪي ڳالهيون ۽ عقيدا نظر اچن ٿا، تن ۾ ۽ اسلامي عقيدن ۾ وڏو فرق نظر اچي ٿو. مثلاً آڙاهه مان ٽپي پيرا لنگهڻ، چکيا تي چڙهڻ، شراب پيئڻ، مينڌري جو سومل مان گڏ پاهه ۾ مڙڻ ۽ سندن ٿالا پڻ اسلام کان اڳ واري دؤر جي نشاني ظاهر ڪن ٿا. مثلاً سومار، پولکر، دودو، چنيسر، هموباني، تاري باني ۽ ارميل وغيره. ازان سواءِ قديم دؤر جي تاريخن مان اهو به واضح ٿئي ٿو ته سنڌ جي سومرن جي تهذيب کان عرب، عراق، عجم ۽ مصر جهڙا ملڪ واقف هئا. بقول مولائي شيدائي صاحب جي ته اسلامي دنيا وارا سومرن جي عجيب و غريب رسمن ۽ رواجن کان واقف هئا[۴۴] علامه البيروني لکي ٿو ته ”هندي سمنڊ جي لاڙ واري ڪناري تي هڪ قوم رهي ٿي جا بت پرستيءَ مان گڏ مسلمانن مان به واسطو رکي ٿي[۴۵].
ڪڇ ملڪ جي ڪهاڻين ۾ راٺو ڪنگهار سولنڪي راجپوت ٿي گذريو آهي ۽ تاريخ ۾ ڪيس لکپت جو صوبو ڄاڻايو ويو آهي. ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو ته راڻي ڪنگهار جي ڌيءَ ڪولئرو، چنيسر تي موهت ٿي پئي هئي. چنيسر سومري گهراڻي جي دامڙو شاخ مان هو. ديول ڪوٽ تي راڄ ڪندو هو. هن کي ليلان ٿالي پياري سندر زال هئي. ليلان جڏهن چنيسر کي هار تي هارايو ۽ چنيسر ڪاڻس منهن موڙي ويو، تڏهن چنيسر جي فراق ۾ هٿن پاڻ جهوري وڌو ۽ سندس اکيان دم ڏنائين. چنيسر به اهو صدمو سهي ڪين سگهيو ۽ ليلان جي لاش تي ڪري

۾ ڏنائين. سنڌ جي مداحيات شاعر "شاهه لطيف" ان قصي کي رسالي ۾ خوب ڳايو آهي. تاريخ فرشتي ۾ آهي ته ٺٽي جي سومري حاڪم جو نالو "جنيسر" لکيل آهي، جنهن جو دراصل ۾ صحيح نالو "چنيسر" آهي. طبقات ناصري ۾ "ملڪ سنان الدين چنيسر والي ديول ۽ سنڌ" جي نالي لکيل آهي، جنهن سن ٦٢٥هه ۾ دهليءَ جي سلطان جي اطاعت قبول ڪئي. چنيسر جو اصل نالو چند ايشور هو، جو هندو هجڻ جو پتو ڏئي ٿو ۽ "ملڪ سنان الدين" جو لقب اسلامي مذهب جي نشاندهي ڪري ٿو. ميجر راورٽي پنهنجي ڪتاب "مهراڻ" ۾ لکي ٿو ته "ديبل ڪوٽ يا ديبل بندر مڪلي ٽڪريءَ جي چيڙي وٽ، پير پٺي جي مقبري ڏاري، سنڌو نديءَ جي پڪهاڙ شاخ وٽ هڪ عاليشان شهر هو ۽ واپار جو اهم مرڪز هو. تحفة الڪرام جي قول موجب ته چنيسر ديبل ڪوٽ تي سن ١٢٨٨ع کان سن ١٣٠٦ع تائين حڪومت ڪئي. [٤٦]

(ث) سومرن جو سني عقيدو اختيار ڪرڻ:

سلطان التمش (المتوفي سن ٦٣٣هه) جي وفات کان پوءِ خاندانِ جنگيءَ جي ڪري ملڪ جو انتظام درهم برهم ٿي ويو. سلطان التمش جي ڌيءَ رضيه سلطانه ترڪ اميرن جي مدد سان دهليءَ جي تخت تي ويٺي. قرمطين جڏهن اهو ڏٺو ته هڪ عورت تخت نشين آهي، تڏهن هنن ملڪ ۾ ٻيهر خانه جنگي پيدا ڪري پنهنجي طاقت قائم ڪرڻ ٿي گهري. انهيءَ دور ۾ قرمطين جو هڪڙو مبلغ نور ترڪ نالي گجرات ۽ سنڌ کان ٿيندو دهليءَ پهتو، جو حنفي ۽ شافعي عالمن جي خلاف عام ماڻهن کي ڀڙڪائڻ لڳو. اهل سنت و جماعت جي عالمن کي ناصبي ۽ مرجي نالن سان ڪليو ڪلايو سڏڻ لڳو. هن ڇهين رجب جمع ڏينهن سن ٦٣٤هه ۾ دهليءَ ۾ جامع بهر مسجد تي ٻن طرفن کان نمازي مسلمانن تي خونخوار حملو ڪيو، جنهن ۾ ڪيترائي بيگناهه مسلمان شهيد ٿيا[٤٧]. نور ترڪ جي ماڻهن ۾ زياده تر سنڌ ۽ گجرات جا ماڻهو شامل هئا. محمد تغلق جي دور ۾. طغي نالي هڪ شخص بغاوت ڪئي هئي، جنهن جي سرڪوبي ڪندي محمد تغلق سنڌ ۾ آيو ۽ بيمار ٿي پيو. ڪندل نالي ڳوٺ وٽ سندس "بادشاهه بيگم" ۽ اچي سانس ملي. ليڪن بادشاهه محمد تغلق جي حياتيءَ جو ساڄ پرجي چڪو هو ۽ تپ دق جي بيماريءَ ۾ سنڌ جي پلي کائڻ ڪري مٿس بيماريءَ جو وڏو زوردار حملو ٿيو، جنهن ۾ وفات ڪيائين. سندس وفات سن ٧٥٢هه سن ١٣٥١هه جي واقع ٿي. طغي غلام سنڌ جي جاڙيجن، سمن ۽ سومرن جي مدد سان فيروزشاهه تي حملو ڪيو، جنهن ۾ هنن هار کاڌي ۽ اهڙيءَ طرح سان فيروزشاهه تغلق قرمطين جو سنڌ ۾ هميشه لاءِ خاتمو ڪري ڇڏيو[٤٨].

شيخ بهاءُالدين زڪريا ملتاني رحه جي ٻن خليفن سيد جلال سرخ بخاري ۽ سندس پوٽي سيد جلال جهانيان جي تحريڪ سان سنڌ جا سومرا اسماعيلين کان نڪري دين حنفيت ۾ داخل ٿيا. مخدوم جهانيان سيد جلال الدين بخاري (سن ٧٠٧هه کان سن ٨٠٠هه) هڪ وڏو جيد عالم،

بزرگ، ڪمال ۽ قال جو صاحب ٿي گذريو آهي. هاڻ اُچ شريف ۾ رهندو هو. هڪ ڀيري سندس چالاڪ تي درويشن جو هڪ ميڙ متل هو. انهيءَ موقعي تي سنڌ جو سومرو حاڪم به حاضر هو. امير سومري حضرت مخدوم جي اجازت کان سواءِ هڪ درويش کي مسجد مان لوڏائي ڪڍيو. جڏهن ان واقعي جي خبر مخدوم صاحب جي ڪن تي پئي، تڏهن سندس زبان مان بي اختيار نڪتو ته ”سومره ديوانه شده اي“ يعني سومرو ديوانو ٿي ويو آهي. تاريخ فرشته جو قول آهي ته مخدوم صاحب جي انهيءَ ڪلام کان پوءِ سومرو هڪدم پاڳل ٿي ويو ۽ انهيءَ واقعي جو هل هنگامو سموري شهر ۾ پکڙجي ويو. ان امير سومري جي والد مخدوم صاحب جي خدمت ۾ اچي سندس پيرن تي ڪِري ۽ منٿون آزيون ڪري پٽ جو ڏوهه معاف ڪرايو. ان کان پوءِ سومرو حاڪم هوش ۾ آيو ۽ اچي مخدوم صاحب جو مريد ٿيو ۽ هميشه لاءِ تائب ٿي دوباره دين حنفيت ۾ شامل ٿيو[٤٩].

ليڪن سوال اهو آهي ته اهو واقعو ڪهڙي سومري حاڪم جي دؤر ۾ ٿيو. هيءُ هڪ وڏو تحقيق طلب مسئلو آهي ۽ ڪنهن به مورخ ان تي روشني نه وڌي آهي. خود تاريخ فرشته واري جنهن اها مٿين روايت نقل ڪئي آهي، تنهن به ان سومري حاڪم جو ڪو نالو وغيره نه ڄاڻايو آهي. شيخ رڪن الدين ابوالفتح ملتاني راوي آهي ته سيد مخدوم ڪئين سال سندس خدمت مان فيضياب ٿي مڪي ۽ مديني شريف ۽ ٻين ڪيترن اسلامي ملڪن جي سياحت لاءِ نڪتو* ۽ سن ٧٧٢هه ۾ سومرن جي خاندان جي حڪومت ختم ٿي چڪي هئي. اگر اهو واقعو ضرور ان کان اڳ ٿيو هوندو. شيخ رڪن الدين سن ٧٣٥هه ۾ انتقال ڪيو ۽ ان وقت سيد جلال جي عمر اناويهن ورهين جي هئي، ڇاڪاڻ ته سندس ولادت سن ٧٠٧هه ۾ ٿي هئي. مٿيون واقعو مخدوم صاحب جي انهيءَ عرصي ۾ ممڪن ٿي سگهي ٿو. غالباً هيءُ دؤر پولسکر ٿئين جو ابتدائي دؤر حڪومت ۾ ٿيو هوندو ۽ ان مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته انهيءَ دؤر ۾ اُچ تي به سنڌي سومرن حاڪن جو قبضو هو[٥٠]. ايلٽ صاحب به تاريخ طاهريءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته ”سومرن جي تختگاهه محمد طور ۾ ڪيترائي وڏا ماڻهو ۽ سردار شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جا مريد هئا ۽ انهن مان ڪيترائي خدا جا نيڪ ٻندا ۽ صالح انسان پيدا ٿيا[٥١]. مخدوم محمد اسماعيل سومرو (اگهم ڪوٽ ۾ مدفون آهي) وڏو عالم ۽ بزرگ شخص هو. سندس اولاد لاڙ ۾ اڄ تائين مخدوم سڏبا آهن. ڪيترا سومرا علم ۽ دليوي عزت ڪري قاضي سڏبا آهن، جن مان ساهتيءَ جي قديم شهر موري ۽ ديهات جا سومرا قاضي صاحب علم ۽ عرفان جا روشن چراغ هئا. مخدوم نورالله جو اولاد، نورنگ زاده چوائيندا آهن ۽ اڄ تائين لاڙ ۾ علم ۽ فضيلت جو گهر آهن[٥٢]*.

(ج) سنڌ تي سومرن جي صاحبي:

عربي دؤر جي حڪومت باقاعدي سنڌ جي مٿان اٽڪل سوا سؤ سال کن قائم رهي. عربن جي پوئين زماني ۾ اگرچ مرڪزي حڪومت جو زور ٽٽي چڪو هو، ته به سنڌ اندر

جدا جدا عرب گورارن جو اقتدار قائم رهيو. سن ۷۵۰ع ۾ پرمار راجپوتن سنڌ جي مٿان حملو ڪيو، پر شڪست کاڌائون. ڪجهه وقت ڪان پوءِ، سومرا راجپوت، جي پرمار راجپوتن جي شاخ مان هئا، تن زور ورتو. پر الهن عرب گورارن جي تابعداري مڃي سنڌن پاجگزار ٿي رهڻ قبول ڪيو. الهيءَ ڪري ئي سومرن جي قديم دؤر جي تاريخ تي تاريڪيءَ جو پردو چاڙهيل آهي. الهيءَ سلسلي ۾ هيگ صاحب جو رايو درست ڏسڻ ۾ اچي ٿو. هو ان باري ۾ هنن لفظن ۾ ذڪر ڪري ٿو ته: سنڌ جي لاڙ واري حصي ۾ اراڻ جي طرف جيڪي هندو راجائون هئا، سي اگرچ عرب خليفن جي پاران حڪومت ڪندا هئا، پر الدرولي ملڪ جي انتظام ۾ هو خود مختيار حاڪم جي حيثيت رکندا هئا[۵۳]. سن ۷۵۲ھ کان گهڻو اڳ ۾ ننڍي ننڪر وارو پاسو به سومرن جي صاحبيءَ هيٺ هو. سومرن ٿري شهر ۽ امرڪوٽ ۾ فوجي اوعيت جا قلعا تعمير ڪرايا هئا، جي پوئين دؤر جي حاڪمن جي حملن ڪري تباهه ۽ برباد ٿي ويا[۵۴].

سيد ابوظفر صاحب ندوي جو قول آهي ته "سومرن جي حڪومت ڪڏهن کان شروع ٿي ۽ ان جو تاريخ ۾ ڪوبه ذڪر ڪونه ٿو ملي. ليڪن قياس آهي ته ان جي ابتدا ملتان کان ٿي. ان لحاظ کان هن خاندان جي حڪومت جو زمانو سن ۴۰۱ھ کان شروع ٿي سگهي ٿو. ان خاندان جو پهريون حاڪم "سومره" اول هو، پر هو سياسي مصلحت ڪري، محمود غزنويءَ جي وڏاڌڙ طاقت کان مرعوب ٿي، خاموش رهيو[۵۵]. سومره ڪڏهن وفات ڪئي ۽ سندس پٽ راجا پال (پل) ڪهڙي وقت گاديءَ تي ويٺو، سو سڀ نامعلوم آهي. الهيءَ مرحلي ڪي ڪنهن به تاريخ سلجهايو نه آهي. ليڪن دروزي خط مان معلوم ٿئي ٿو ته راجا پال (پل) سومره جو پٽ هو، جو ان خط ۾ ڪيس ابن سومره ڪري مخاطب ڪيو ويو آهي. ابن سومرو سلطان مسعود جو همعصر هو. الهي لحاظ سان ته سومره جي وفات سن ۴۲۲ھ/۴۳۲ھ کان اڳ ۾ ٿي هوندي.

مير معصوم بکري سومرن جي حڪومت جو بنياد سلطان عبدالرشيد بن محمود (سن ۴۴۱ھ/سن ۴۴۹ھ) جي ڏينهن ۾ بيان ڪري ٿو. پر علامه دائود پوٽي مرحوم جي خيال موجب مير معصوم اُتين چٽي غلطي ڪئي آهي. ساڳيءَ طرح ايليٽ ۽ هيگ جو اِڻ پنهنجي بحث جو محور بنياد الهيءَ نظريي تي بڌل نظر اچي ٿو. علامه صاحب لکي ٿو ته "سن ۴۷۶ھ ۾ سلطان محمود سومنات کي لُٽي ڪڇ جي رڻ کان ٿيندو منصوره پهتو، تڏهن منصوره جو حاڪم خفيف هو، ۽ چوڻ ته هن شخص کي سومرن جي فهرست ۾ آندو ويو آهي، تنهنڪري سندس زمانو "سومره" جنهن کي پهريون حاڪم ڪري ڪڍيو اٿن جي وفات کان گهٽ ۾ گهٽ ڏهه سال اڳ هو، چاڪاڻ جو تحفة الڪرام واري صاحب سومرن جي صاحبيءَ جي شروعات جو زمانو سن ۴۴۵ھ ڄاڻايو آهي. جيڪڏهن علامه ابوالفضل جو قول (آئين اڪبري ص ۵۵۹) ته سومرا ڇٽيهه حاڪم هئا ۽ ۵۰۰ ورهيه حڪومت ڪيائون. اگر ان کي اعتبار ۾ آڻيندا سون

ته ٻوءِ هن قوم جي حڪومت سن ٧٥٢هه ۾ پوري ٿي. مارابو ڪيو سيد ابوظفر صاحب ندويءَ جو ٻن آهي. علامه دائود پوٽي جي الهيءَ بيان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته سومرن جي حڪومت جي ابتدا سن ٢٥٢هه کان سمجهڻ گهرجي. سن ٢٤٧هه ۾ عباسي خليفي متوڪل باالله وفات ڪئي هئي ۽ الهيءَ زماني ۾ سنڌ جو حاڪم عبدالعزيز هباري هو[٥٦]. سن ٢٥٥هه جي لڳ ڀڳ جڏهن بلاذري پنهنجي تاريخ لکي پوري ڪئي، ڪنهن جي هڪ آزاد ڪيل غلام ابوالصمه سنڌ تي قبضو ڪيو. خليفي معتمد سن ٢٥٨هه ۾ سنڌ جي حڪومت يعقوب بن ليث صفار کي ملي. هيءُ سمورو دؤر بنوعباس جي ڪمزوريءَ جو هو. اگر سنڌ جي مقامي سومرن سنڌ ۾ حڪومت قائم ڪئي هئي، ته اول ۾ صفاري حڪومت جي ماتحت هئا ۽ پوءِ خودمختار ٿي حڪومت ڪئي هئي*؟[٥٧] اسان اهڙو اشارو مٿي ڏيئي آيا آهيون.

تاريخ فرشته وارو صاحب لکي ٿو ته سومرن سنڌ تي فقط هڪ سؤ ورهيه راڄ ڪيو. تاريخ طاهري ۾ آهي ته سومرن سن ١٣٠٠ع کان ١٤٣٦ع تائين حڪومت ڪئي. اهڙيءَ طرح سان مورخن ۾ ڪافي اختلاف آهن. سن ١٠٣٢ع ۾ شهاب الدين غوري سنڌ تي حملو ڪيو، ۽ سنڌ جي سورهيه سومرن ڪيس سنڌ ۾ اچڻ نه ڏنو، پيو پيرو شهاب الدين غوري سن ١٠٤٠ع ۾ سومرن تي پرپور حملو ڪيو، جنهن ۾ سندن هار ٿي. ليڪن آخر تيرهن سالن جي سخت جدوجهد کان پوءِ سنڌ جي سرويچ سومرن افغانن جي ناپاڪ قدمن کان سياڳي سنڌ جي سرزمين کي پاڪ ڪيو ۽ سومرن ان دؤر ۾ وڳهه ڪوٽ کي پنهنجو تختگاهه بڻايو. ٽاڊ صاحب لکي ٿو ته راجا پولڪل جي پدولتي راجا دوساجي (سن ١٠٤٣) جي ملڪ تي، امرڪوٽ جي سومري راجا حملو ڪيو هو ۽ ان جي موت ۾ دوساجي وري امرڪوٽ تي حملو ڪري ڦرلٽ ڪئي هئي. سن ١٢٢٦ع ۾ ترم شيرين عرف علاءالدين سنڌ تي حملو ڪيو هو، جنهن ۾ بهادر دودي سومري سنڌ جي عظمت خاطر وڙهندي سر ڏنو هو. اهڙيءَ طرح سان سنڌ جي سومرن اٽڪل پنج سؤ ورهيه کن حڪومت ڪئي. اگرچ غورين ۽ غلام گهرانن جو راڄ سنڌ جي ڪن حصن تي رهيو، پر ڏکڻ، ڏکڻ-اولهه واري حصي تي سومرن جو قبضو هو. سنڌ ۾ عربي فتوحات کان پوءِ سنڌ جي سرزمين تي هيءُ پهرين لڄ سنڌي قوم جي آزاد حڪومت هئي. [٥٨]

اسان هت سومرن حاڪمن جي نالن جي فهرست تاريخ معصومي، تحفة الڪرام، دولت ۽ منتخب التواريخ مطابق ڏيون ٿا.

تاريخ معصومي	تحفة الڪرام		منتخب التواريخ		دولت علويه	
(١) سومره	سومره	وفات سن ٤٤٦ھ	سومر	سن ٤٤٥ھ	سومره	وفات سن ٤٤٨ھ
(٢) پولـڪر	پولـڪر	وفات سن ٤٦١ھ	پولـڪر	(سن ٤٤٦ھ/سن ٤٦١ھ)	عصام الدين پولـڪر	وفات سن ٤٦٦ھ
(٣) دودو	دودو	وفات سن ٤٨٥ھ	دودو	(سن ٤٦١ھ/سن ٤٨٥ھ)	عصام دولہ	وفات سن ٤٨١ھ
(٤) تاري	سنگهار	وفات سن ٥٠٠ھ	سنجر	(سن ٤٨٥ھ/سن ٥١٠ھ)	زينب (تاري)	وفات سن ٤٩١ھ
(٥) سنگهار	خفيف	وفات سن ٥٣٦ھ	خفيف	(سن ٥٠٠ھ/سن ٥٣٣ھ)	شهاب الدين سنگهار	وفات سن ٥٠٣ھ
(٦) همون	عمر	وفات سن ٥٧٦ھ	عمر	(سن ٥٣٣ھ/سن ٥٧٣ھ)	فخرالملڪ همون	وفات (هڪ سال حڪومت)
(٧) لتو	دودا	وفات سن ٥٩٠ھ	دودو پهو	(سن ٥٧٣ھ/سن ٥٨٧ھ)	سراج الدين فتح خان لتو	وفات سن ٥١١ھ
(٨) خيرو	لتو	وفات سن ٦٢٣ھ	پاڻو (پنهون)	(سن ٥٨٧ھ/سن ٦٠٠ھ)	عماد الدين خفيف	وفات سن ٥٣٦ھ
(٩) ارميل	گهنرو (گهڻو)	وفات سن ٦٣٩ھ	خيرو	(سن ٦٢٠ھ/سن ٦٣٦ھ)	جلال الدين عمر	وفات سن ٥٥٦ھ
(١٠) —	محمد تور	وفات سن ٦٥٤ھ	محمد تور	(سن ٦٣٦ھ/سن ٦٥١ھ)	صلاح الدين هجو	وفات سن ٥٧٠ھ
(١١) —	گهنرو (گهڻو)	وفات سن ٦٦٥ھ	خيرو پهو	(سن ٦٥٢ھ)	غياث الدين دائود	وفات سن ٦٠٠ھ
(١٢) —	طائي	وفات سن ٦٨٢ھ	دودو ٽيون	(سن ٦٥٣ھ/سن ٦٧٧ھ)	علاءالدين خيره (گهنرو)	وفات سن ٦١٩ھ
(١٣) —	چنيسر	وفات سن ٧٠٠ھ	طائي	(سن ٦٧٧ھ/سن ٧٠٠ھ)	سيف الدين طائي	وفات سن ٦٣٨ھ
(١٤) —	پولـڪر	وفات سن ٧١٥ھ	چنيسر	(سن ٧٠٠ھ/سن ٧١٨ھ)	شمس الدين پولـڪر	وفات سن ٦٧٨ھ
(١٥) —	خفيف ـ ٢	وفات سن ٧٣٣ھ	پولـڪر پهو	(سن ٧١٨ھ/سن ٧٣٣ھ)	ڪمال الدين چنيسر (هن کي تخت تان لاٿو ويو)	وفات سن ٦٩٦ھ
(١٦) —	دودو ـ ٣	وفات سن ٧٥٨ھ	خفيف	(سن ٧٣٣ھ/سن ٧٥١ھ)	اسد الملڪ دودو	وفات سن ٧٠٠ھ
(١٧) —	عمر	وفات سن ٧٩٣ھ	دودو چوٿون	(سن ٧٥١ھ/سن ٧٧٦ھ)	ظهير الدين پولـڪر	وفات سن ٧٤٠ھ
(١٨) —	پولـڪر	وفات سن ٨٠٣ھ	عمر	(سن ٧٧٦ھ/سن ٨١٠ھ)	فخر الدين عمر (هو گوشي نشين ٿيو)	وفات سن ٧٧٥ھ
(١٩) —	همير کي سمن تخت تان لاٿو		پولـڪر ٻيون	(سن ٨١١ھ/سن ٨٣١ھ)	قمر الدين طاهر	وفات سن ٨١٣ھ
(٢٠) —	—		همير	(— —)	معين الدين ارميل	وفات سن ٨٣٢ھ
(٢١) —	—			(—)	بهاءالدين شهمير عرف همير سن ٨٤٣ھ [٥٩]	

تحفة الڪرام ۽ تاريخ معصومي جي مصنفن سومرا خاندان جي حاڪمن جون جيڪي فهرستون ڏنيون آهن، سي گهڻو ڪري غير مڪمل آهن. تاريخ معصومي واري صرف اٺوَ نالا ڏنا آهن. تحفة الڪرام واري صاحب وري اوڻهه نالا ڄاڻايا آهن ۽ ٻنهي جي نالن ۽ سنن ۾ ڪافي فرق نظر اچي ٿو، پر معصومي واري سال اٺ ڏنا آهن. تحفة الڪرام واري ڀالا ۽ سال منتخب التواريخ تان ورتا آهن، ٻر اڳي پوءِ ڪري ويو آهي. منتخب التواريخ جي مصنف محمد يوسف جي فهرست تاريخ معصومي، تاريخ طاهري، تحفة الڪرام ۽ آئين اڪبري کان گهڻو بهتر آهي. انهن فهرستن مان ظاهر آهي ته سن ١٠٥١ع کان ١٣٥١ع تائين ٽي سؤ ورهيه سنڌ تي سومرن جو راڄ رهيو. سلطان محمد تغلق سن ١٣٥١ع ۾ ساموئي ۾ هتو هو ته ان وقت سومرن جي حڪومت هئي ۽ وري جڏهن فيروز شاهه تغلق ساموئي ۾ آيو هو ته ان وقت آتي سمي ڄام بابينه جو راڄ هو. دولت علويه واري سومرن جا جيڪي ڀالا، لقب ۽ سال ڄاڻايا آهن، سي سڀ فرضي آهن. مولائي شيدائي صاحب جنت السنڌ ۾ فوٽ لوٽ لکي ٿو ته منتخب التواريخ جي ڪن نسخن ۾ نمبر ١١، ١٢، ١٣، نالا غائب ڪيل آهن. ان حساب سان ته پوءِ دودو چوٿون سلطان علاءُ الدين خلجي جو همعصر ٿي سگهي ٿو.[٦٠]

(د) سومرن جي دؤر جا مکيه شهر ۽ تختگاهه:

جهڙيءَ طرح سان سومرن حاڪمن جي نالن جي باري ۾ مؤرخن ۾ اختلاف آهي، تهڙيءَ طرح سندن تختگاهن جي متعلق پڻ مؤرخن ۾ ڪافي اختلاف ۽ قياس آرايون آهن؛ امان ڪي جن تختگاهه ۽ مکيه شهرن جو احوال ملي سگهيو آهي، تن مان ڪن جو بيان هت ڏيون ٿا:

١- ٿري: هي شهر سومرن جو پهريون تختگاهه هو. هن شهر ۾ سومرن جي سردار سومره پنهنجي تخت تي ويهاريو ويو هو. هيءُ شهر آلهندي پراڻ جي ساڄي ڪپ تي آباد هو. سنڌ س آثار ديره محبت کان ڏاڍن ڇهن ميلن جي مفاصلي تي ڏکڻ-اولهه طرف آهن.[٦١]

٢- محمد طور يا مهاتم تور: مؤرخن جو رايو آهي ته ديرڪ برڳٿو سنڌ جي سري ۾ هو. هتي جو خيال آهي ته لاڙ يا ٿر واري ڪنهن حصي ۾ هو. ان محمد تور جي باري ۾ ڪجهه به پڪي ٿو سگهجي ته ڪٿي هو؟ هينري ايليٽ تاريخ طاهري جي حوالي سان لکي ٿو، "سومرن جو پهريون تختگاهه طور هو جيو ديرڪ برڳٿي ۾ الور جي ويجهو هو ۽ درياهه سنڌ جي ڪپر تي هو. دلوراءِ جي ظلم کان جڏهن درياهه وهڪرو ڦيرايو ۽ الور ڦٽي ويو، تڏهن سومرا به محمد تور ڇڏي وڃي ٻين هنڌن ۾ ويٺا." ايليٽ جو اهو بيان پڻ مبهم آهي. ائبت جي بيان موجب ڪنگرو واهه جي ڪپ تي هو جو رڻ جي هڪڙيءَ شاخ مان نڪرندو هو. ائبت سنڌ س عروج جو زمانو سن ٩٠٠ع کان سن ١٠٠٠ع تائين ڏيکاري ٿو. اڄ تائين هن شهر جي قلعي ۽ محلاتن جا نشان بيٺل آهن؛ اڄ تائين جڏهن برسات پوندي آهي ته سچا موتي ۽ جواهر لڀندا آهن. هن شهر ۾ وڏا وڏا عالم رهندا هئا. ايليٽ صاحب جو

قول آهي ته ديرڪ ۾ پڪو هاٿوڪي چاچڙي ۽ بدين تعلقن جي طرف هو. محمد ٽور جي ويراني تي ٽري شهر قائم ٿيو، جو بدين جي ويجهو هو. سو ائين نه آهي. محمد طور جو شهر ٽري کان پوءِ پاڻهي ٿيو ۽ ٿي سگهي ٿو ته ٽري شهر جي ويراني تي محمد طور آباد ٿيو هجي، جو وڌيڪ قرين قياس آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽه مرحوم لکي ٿو ته ”محمد طور ٽري کان پوءِ سومرن جو تختگاهه هو. ان ويران شهر جا ڏڏا تعلقي ميرپور بٺوري ۾ شاهه ڪپور جي پسگردائيءَ ۾ گونگري واهه جي ڪناري تي موجود آهن. ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ تاريخ طاهريءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته ”هن حقير (طاهريءَ جي مصنف) بلڪ گهڻن ماڻهن ان شهر جا ڏڏا عبرت جي اکين سان ڏٺا آهن. انهيءَ جڳهه جي ويران ٿيڻ کان پوءِ ان طرف جي ماڻهن جو اولاد، سمن جي دور ۾ ساڪوره (ساڪره) ۾ آباد هو، پيو ڳوٺ پڌي وڻا جنهن کي محمد طور سڏين ٿا.“ ڊاڪٽر صاحب هن شهر جي ويران ٿيڻ جا ٻه سبب بيان ڪيا آهن: (۱) درياهه سنڌ جي وهڪري جي رخ بدلائڻ ڪري هي شهر ڦٽي پڙپانگ ٿي ويو. (۲) علاءُ الدين جي سپهه سالار، سالارخان جي اڳواڻيءَ ۾ هن شهر کي ويران ڪري ڇڏيو. [٦٢] ياد رکڻ گهرجي ته علاءُ الدين نه پر جلال الدين خوارزمي سومرن سان وڙهيو هو. ان جو تفصيل ڪنهن ٻئي پيري پيش ڪيو ويندو. (غ. م. گ)

۳- جلاني: هي شهر اڄ ۽ بکر شهر جي وچ ۾ درياهه سنڌ جي ڪناري تي هڪ وڏو سهڻو شهر هو. هن شهر ۾ سومرا ڪثرت سان رهندا هئا. هيءُ شهر قديم زماني ۾ مصر تائين مشهور هو. هن شهر لاءِ مشهور سياح ابن بطوطه کي شيخ برهان الدين اعرج اسڪندريه ٻڌايو هو ته سنڌ ملڪ ۾ توکي هڪ اهڙي قوم ان شهر ۾ ملندي، جا نه ڪنهن سان کائي ٿي ۽ نه وري ان قوم جا ماڻهو ٻئي قوم سان شادي وغيره ڪندا آهن. آثارقديمه جا ماهر اڄ تائين هن شهر جي کنڊرن کي هٿ ڪري نه سگهيا آهن. [٦٣]

۴- دمريلا: هيءُ شهر ديبل جي ضلع ۾ هو ۽ سومرن جو شهر هو. سلطان محمد تغلق جي دور ۾ باغي طغي هن شهر ۾ سومرن وٽ پناهه ورتي هئي. محمد تغلق سن ۷۴۴هه سن ۱۳۴۲ع ڌاري محمد تغلق طغي جو پيڇو ڪندي گجرات جي شهر گونڊل کان دمريلا پهتو هو، جتي بخار وگهي دم ڏنائين. علامه دائود پوٽه صاحب لکي ٿو ته ”دمريلا ديبل جي ويجهو هو. جيئن تاريخ جهان ڪشاءِ مان واضح ٿئي ٿو. ضياءُ الدين برني انهيءَ کي پڻ جاين تي مريلا ۽ هڪ جاءِ تي دمريلا لکي ٿو (تاريخ فيروزشاهي برني ص ۶۶۹-۵۲۳) اسان جي گمان ۾ دمريلا مڪران ۽ سنڌ جي سرحد تي هو. فرشته (ج ۲ ص ۶۰۴-۶۰۵) محمد بن قاسم جي حملي جو بيان ڪندي لکي ٿو ته ”از ميان مڪران شده بديون و درسله ڪه سرحه ديبل است، آمد“ مڪران مان ٿيندو ديون ۽ درسله ۾ آيو جا ديبل جي سرحد آهي. اهو درسله ضرور دمريلا آهي، جنهن ڦيرگهير سبب هيءَ صورت ورتي آهي. [٦٤]

٥- وڳهيہ ڪوٽ يا وجيہ ڪوٽ: سومرن کي جڏهن سوڍن سن ١٢٢٦ع ۾ امرڪوٽ کان هڪالي ڪڍيو، تڏهن سومرن ڪڇ جي رڻ طرف وڃي پنهنجو نئون راڄ قائم ڪيو. سومرو ۽ ويڳو ٻه ڀائر هئا جي ڏيپلي جي طرف رهندا هئا. ڪڇ جي راجا جي تعمير ڪرايل ڪوٽ، رحمڪي بازار جي ڀرسان ڪڇ جي رڻ ۾ هو، ان کي ويڳي هٿ ڪيو ۽ اهو سندس نالي پٺيان وڳهه ڪوٽ سڏجڻ ۾ آيو.[٦٥] هن کي وڳوڙهه به ڪري چوندا آهن. هيءُ شهر ٻراڻ کان پنج ميل اوپر طرف الله آباد کان مٿيرو هئا.[٦٦] سومرن جو تيرهون حاڪم چنيسر اتي راڄ ڪندو هو. (سن ١٢٨٢ع کان سن ١٣٠٠ع) هيءُ شهر ١٨٠٩ع ۾ زمين جي زلزلي ۾ تباهه ٿي ويو. هيئنر سندس ڪنڊر موجود آهن ۽ سندس قلعي ۽ شاهي دروازي جا ڪجهه نشان پڻ ڏسي سگهجن ٿا.

٦- روپاهه ماڙي: روپاهه ماڙي سومرن جي صاحبي جو عظيم شهر هو. چون ٿا ته هيءُ شهر دودي ۽ چنيسر جي والد ڀونگر پنهنجي رائيءَ جي رهائش لاءِ تعمير ڪرايو هو. هن شهر ۾ جيڪا بادشاهي محلات هئي ان جا دروازا چانديءَ جا ٺهيل هئا ۽ انهيءَ ڪري ئي شهر جو نالو روپاهه ماڙي پئجي ويو. هن جي ڀرسان ريڻ درياهه وهندو هو.[٦٧] ان جا ڪنڊر اڄ تائين موجود آهن، جتي سومرا قوم ٻاران ساليانو ميلو لڳايو وڃي ٿو.

٧- ملتان: قديم زماني ۾ سنڌ ملڪ ملتان تائين هو. هيءُ شهر وڏو علم ۽ هنر جو مرڪز هو. سهروردي بزرگن جي فيض ڪري اسلامي تبليغ ۽ علم دينيات جو مرڪز هو. قباچه، مولانا قطب الدين ڪاشانيءَ لاءِ ملتان ۾ هڪ مدرسو تعمير ڪرايو هو ۽ اهو مدرسو شاهه حسين لانگاهه جي زماني تائين اوج تي هو. مولانا ابراهيم جامعي هن مدرسي ۾ ست ورهين تائين علم فقه جو درس ڏيندو رهيو. مرزا شاهه حسن ارغون هن شهر کي وڏو نقصان رسايو هو.[٦٨]

٨- ٻکر: هيءُ شهر به سومرن جي زماني ۾ وڏو علم جو مرڪز هو. وڏا وڏا جيڊ عالم ۽ فقيه هن شهر ۾ رهندا هئا. شيخ محمد مڪي ۽ ان جي فرزند شيخ صحرائي ۽ سيد جلال سرخ بخاري هن شهر جا جيڊ ۽ بلندمقام بزرگ ۽ عالم ٿي گذريا آهن.

٩- سيوهڻ: هيءُ شهر ان زماني ۾ "قبة الاسلام" جي لقب سان اسلامي دنيا ۾ مشهور هو. اسڪندريه جا شاگرد علمي تحصيل لاءِ هت ايندا هئا. ابن بطوطه سيوهڻ ۾ ان مدرسي جي ڇت تي اچي رهيو هو. مدرسي جي عمارت وچ شهر ۾ هئي.

آگهمر ڪوٽ: هيءُ شهر لاڙ ۾ نيرن ڪوٽ کان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي ڏکڻ-اوپر طرف هو. هن علائقي کي سماواتي پرڳڻو ڪري چوندا آهن. سومرن جي زماني ۾ هن شهر ۾ وڏو علمي مدرسو هو، جنهن ۾ اٽڪل پنج سؤ شاگرد قرآن شريف جو درس وٺندا هئا. هن مدرسي جي شاگردن جي رهائش ۽ کاڌ خوراڪ ۽ پوشاڪ وغيره جو خرچ سومرا امير درويش دائود، ميان حمل ۽ ميان اسماعيل برداشت ڪندا هئا.[٦٩]

اسان مٿي جن شهرن جو بيان ڪري آيا آهيون، تن ۾ ضرور سومرن حاڪمن جا محلات ۽ اميرن جون جايون هونديون. پر اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي ته انهن جاين جي جوڙجڪ ڪهڙي هئي. مگر ايترو سو چئي سگهبو ته انهن محلاتن، ماڙيون ۽ ڪوٽ هئا. جيئن ڪاڪ ڪنڌيءَ مومل جي ماڙي وغيره. سومرن جي دور ۾ سنڌي زبان ۽ علم ادب، تهذيب ۽ تمدن تمام گهڻي ترقي ڪئي هئي. سومرن جو دور رومانوي دور ٿي گذريو آهي، هن دور ۾ جيڪي به عشق و محبت جا تاريخي خواهه ايم تاريخي قصا ٿي گذريا آهن جهڙوڪ: عمر-مارئي، مومل-راڻو، ۽ ليلان-چنيسر وغيره. [٧٠] عمرمارئي جي قصي کي سيد طاهر نسيائي فارسي نظم ۾ "ناز و نياز" جي نالي سان منظوم ڪيو آهي. مگر سومرن جي صاحبيءَ ۾ فارسيءَ سان گڏ سنڌي زبان به زنده هئي، جنهن کي سنڌ جي شاعرن، سگهڙن، ڀٽن ۽ ڳاهن جي صورت ۾ زنده جاويد بڻايو. اسان کي سومرن جي دور جي شاعرن جي ايتري خبر ڪانه ٿي پوي ته ان دور ۾ ڪهڙا شاعر هئا؟ فقط ايترو سو معلوم ٿئي ٿو ته صوفي بزرگن جي محفلن ۾ سماع ۽ سرود جي محفل ٿيندي هئي ۽ ان ۾ هندو مسلم گڏ حصو وٺندا هئا. "سومرن جي دور جو سنڌي ادب" جي عنوان سان سنڌ يونيورسٽيءَ جي فاضل ۽ قابل استاد محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب هڪ مقالو لکيو آهي، هت ان موضوع تي لکڻ جي وڌيڪ گنجائش نه آهي. اهو مقالو ايڊيٽر مهراڻ مولانا گرامي صاحب جي تائيد ۽ اوت سان مهراڻ رسالي ۾ ڇپيل آهي.

دودو سومرو ۽ علاءُالدين خلجي: سنڌ ۾ سومرن جا، جتي رومانوي داستان گهڻو مشهور ۽ مقبول آهن، اتي رزمي داستان دودو سومرو ۽ علاءُالدين خلجي به اهڙوئي مشهور ۽ مقبول آهي. سنڌ جي شاعرن ۽ سگهڙن ان قصي کي ڳاهن جي صورت ۾ نظم ڪيو آهي. دودو سومرو (ٻيون) جنهن جو سال حڪومت سن ١٣٣١ع کان سن ١٣٥٦ع تائين ڄاڻايل آهي. ان لاءِ هيءَ ڪهاڻي مشهور آهي:

دودو ۽ چنيسر ڀائر هئا. چنيسر وڏو هو پر آدم پوٽيءَ مان هو ۽ دودو ڏاڏي پوٽيءَ مان هو. سومرن ريءُ جي پڳ چنيسر کي ٻڌائي، پر چنيسر جي ڪنهن اڻوڻندڙ هلت سبب اميرن پڳ دودي کي ٻڌائي. دودو بهادر ۽ جوان مرد هو. چنيسر ڪاوڙجي دهليءَ جي سلطان علاءُالدين وٽ دانهن ڪئي ويو. علاءُالدين سندس داد رسي ڪئي ۽ وڏيءَ فوج سالار خان سپهه سالار جي اڳواڻي هيٺ سنڌ تي چاڙهي موڪلي. علاءُالدين ۽ سومرن جي جنگ لڳي. سومرن پنهنجو ڪٽنب عيال ڪڇ جي حاڪم سمي ابڙي وٽ سام ڇڏيو. سومرن جو سپهه سالار سلطان سپڙ بهادريءَ سان وڙهيو. سلطاني لشڪر ڪڇ تائين سومرن جو پيڇو ڪندو ويو ۽ سمي ابڙي وڙهندي سر ڏاو. سومرين عورتن پنهنجي عصمت کي بچائڻ لاءِ خدا کي پاڪاريون ۽ آخر زمين ڦاٽي پئي،

سومرين ان غار ۾ اندر لنگهي ويون. اڄ تائين ماڻهو ان کي ستين جو ٿان ڪري چوندا آهن."

انهيءَ سموري محور تي هيءُ قصو ڦرندو رهي ٿو. ليڪن تاريخي اعتبار سان انهيءَ جنگ جو بيان قديم دور جي تاريخن ۾ ايترو ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. تاريخي اعتبار کان دودو سومري جي حڪومت جو سال، علاءُ الدين خلجي جي حڪومت جي سال سان ٺهڪي ٿو اچي. علاءُ الدين خلجي سن ٦٩٥هه- سن ١٢٩٥ع ۾ تخت تي ويٺو ۽ سن ٧١٦هه- ١٣١٦ع ۾ وفات ڪيائين. سيد ابو ظفر صاحب ندوي لکي ٿو ته "عمر سومرو علاءُ الدين خلجي جو همعصر هو. دودي سومري صرف پنج سال حڪومت ڪئي ۽ سن ٧١٢هه ۾ وفات ڪيائين."[٧١] ان مان ظاهر آهي ته دودو سومرو سلطان علاءُ الدين جي تخت نشين ٿيڻ کان چار سال اڳ ۾ انتقال ڪري ويو. باقي ايترو سو تسليم ڪرڻو پوندو ته دهليءَ فوج سان سنڌ جي سرويچ سپاهين جي وچ ۾ جنگ ضرور ٿي آهي. گمان آهي ته شايد ترڪ شيرين عرف علاءُ الدين جي جنگ کي "علاءُ الدين خلجي" ڏانهن منسوب ڪيو ويو هجي. ان متعلق رسالي 'مهراڻ' ۾ مير محمد بخش ٽالپر جو علمي مقالو شايع ٿي چڪو آهي، جنهن صاحب ان غلط فهميءَ کي دور ڪري ڇڏيو آهي ته ڪو علاءُ الدين سنڌ ۾ آيو هو.

حوالا ۽ واڌارا

[١] عبدالغني عبدالله- تاريخ سنڌ پاڪو ٽيون- سومرا ۽ سما- سال ١٩٣٩ع ص ٢٣-٢٤.

[٢] سنڌ تي غزنوي گهراڻي جي حڪومت تائين، سنڌ ۾ عرب جا وڏا وڏا سردار ۽ جاگيردار رهندا هئا. غزنوي گهراڻي وارن سياسي مصلحت سبب انهن عرب سردارن ۽ جاگيردارن کي سنڌ مان لوڏائي ڇڏيو. فقط انهن عرب قبيلن کي سنڌ ۾ رهڻ ڏنائون، جن مان سلطنت غزنوي کي ڪوبه خطرو لاحق نه هو يا اهي قبيلا جن جون سنڌ جي مقامي ماڻهن سان مٽيون مائٽيون ٿيل هيون. سنڌ ۾ اهڙن رهي ويل عرب قومن جو ذڪر ڏجي ٿو: (١) ثقفي: هن خاندان جا وڏا الور ۽ بکر ۾ قاضيءَ جي عهدي تي فائز هئا. موسيٰ بن يعقوب ثقفي محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ آيو هو ۽ الور جي فتح کان پوءِ اتي جو قاضي مقرر ٿيو. سنڌ جي فتح جو احوال قاضي موسيٰ ابن يعقوب جي پڙپوٽي قاضي اسماعيل ابن علي بن محمد بن قاضي موسيٰ لکيو هو. (٢) بني تميم: يعني تميم جو اولاد، جي هن وقت ٿهيم سڏبا آهن. اڄا تائين شهدادپور جي پرسان "ڳل محمد ٿهيم" جو ڳوٺ آباد آهي. (٣) بني مغيره: يعني مغيره جو اولاد، جي هن وقت مورِيا سڏبا آهن. (٤) عباسي: حضرت عباس جو اولاد، عباسي خلافت جي خاتمي کان پوءِ ڪيترائي عباسي سنڌ ۾ رهجي پيا، جي گهڻو ڪري قضا جو ڪم ڪندا هئا ۽ مدرسن ۾ درس و تدريس جو ڌنڌو به ڪندا هئا. سنڌ جا ڪلهوڙا به پاڻ کي عباسي سڏائيندا آهن. (٥) صديقي:

حضرت ابوبڪر صديق رضه جو اولاد. (٦) فاروقي: حضرت عمر فاروق رضه جو اولاد (٧) بني حارث: حارث جو اولاد، سنڌ جا بنو هر ياڻ ڪي بني حارث جي اولاد مان ڳڻيندا آهن. (٨) منڪي: هي اڀ بني تميم جي هڪ شاخ آهي. (٩) جبره: هن خاندان مان شيخ طائي وڏو درويش هالائيءَ وارو ٿي گذريو آهي. (١٠) بني اسه: يعني اسه جو اولاد جي اسدي سڏيا آهن. شيخ تراب درويش فتح پور وارو انهن مان هو. (١١) بني عتبه: عتبه جو اولاد، قاضي برهان فتح پور وارو انهن مان هو. (١٢) لبوالي: اهي صوفي درويش هئا، جن مان ڪيترائي فقير ربل برڪتي ۾ رهندا آهن. (١٣) بني حاڪم جو اولاد: سنڌ جا باجار ۽ جهانگار پاڻ کي بني حاڪم چوائين ٿا. (١٤) بني جريمه: جريمه الصاريءَ جو اولاد، سنڌ جا سپيا پاڻ کي بني جريمه چوائين ٿا. (١٥) الصاري: مدينه منوره جي الصارن جو اولاد. (تحفةالڪرام ج ٣ ۽ تاريخ جنت السنڌ ص ٢٤١-٢٤٢).

[٣] ميرمعصوم بکري. تاريخ معصومي (سنڌي ترجمه) ص ٧٢-٧٣، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ ١٩٥٣ع.

[٤] ميرطاهر لسياني. تاريخ طاهري ص ٢٤-٢٥-٢٦ (فارسي ڇاپو)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.

[٥] تحفةالڪرام جي فوٽ نوٽ ۾ مخدوم اميراحمد مرحوم لکي ٿو ته بنوعباس جو آخري گورنر "ابوالصمه" هو جو ڪنده قبيلي جو آزاد ڪيل غلام هو. هن سنڌ تي زوريءَ قبضو ڪيو هو. تنهن کان اڳ ۾ عمر بن عبدالعزيز هباري سنڌ جو حاڪم هو. عباسي دور ۾ جيڪي به گورنر سنڌ ۾ آيا تن ۾ آل تميم والي ڪوبه گورنر نظر ڪونه ٿو اچي. البته پيو نمبر گورنر موسيٰ بن ڪعب تميمي آهي ۽ ان کي آل تميم ڪري سڏي سگهجي ٿو ۽ ستون گورنر اڀ تميمي آهي (ڏسو تحفةالڪرام ج ٣ ص ٩٣-٩٤).

[٦] ميرعلي شير قانع. تحفةالڪرام ج ٣ (سنڌي ترجمه) ص ٩٥-٩٦.

[٧] ڪتاب ايضاً ص ٩٣.

[٨] ڪتاب ايضاً ص ٤١.

[٩] مولانا دين محمد وفائي. سنڌي زبان جي مختصر تاريخ ص ٥ (مهراڻ جون موجون پاڪستان پبليڪيشنس جو انتخاب).

[١٠] سيد ابوظفر صاحب ندوي. تاريخ سنڌ ص ٢٢٧ کان ٢٨٠ تائين اعظم گڙهه انڊيا.

[١١] مسٽر رائچند. تاريخ ريگستان ص ٥٥، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.

[١٢] سفرنامه ابن بطوطه ص اردو ترجمه نفيس اڪيڊمي ڪراچي. (٢) تاريخ سنڌ ندوي صاحب ص ٢٧٩.

[١٣] سفرنامه ابن بطوطه ص.

[۱۴] تاريخ سند ص ۲۸۳.

[۱۵] دولت علويه جو پراڻو ڪتاب حضرت مولانا غلام محمد گرامي صاحب کان استفاده لاءِ عاريت ٿيو. سندس وڏو ٿورائتو آهيان. دولت علويه ص ۲۲ کان ۲۸ تائين.

[۱۶] تاريخ سند ڀاڱو ٽيون سما ۽ سومرا ص ۹۲. سنڌي مسلم ادبي سوسائٽي ۱۹۳۹ع.

[۱۷] مرحوم فيض محمد سومرا ائسوسيئيشن ۱۹۵۱ع ص ۵-۶.

[۱۸] سومرا قوم جو جائزو نمبر اول ص ۱-۲-۳ انقلاب پريس سکر سند.

نوٽ: مولانا عبدالحليم شرر سومرن کي لومسلم سامري يهودي ڪري ٺهرايو آهي. مولانا صاحب جو اهو خيال بنهه غلط آهي. شرر صاحب اهو شايد انڪري گمان ڪيو آهي جو يهودين جو هڪڙو فرقو شام جي جبل شمرون ڪري سامري سڏبو هو. بشاري مقدسيءَ جي قول موجب ته سامري به اهل ذمه آهن ۽ سند جا بت پرست اهل ذمه نه آهن ڇاڪاڻ جو هو جزيه ڀرين ٿا. مقدسيءَ جي انهيءَ بيان کي مولانا صاحب مروڙي سروڙي سامره کي يهود لکيو آهي. (ڏسو تاريخ جنت السند ص ۳۰۷. (۲) احسن التقاسيم مقدسي ص ۴۲م لنڊن).

[۱۹] انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا ج ۲۵ ص ۱۴۳.

[۲۰] سر ايليٽ - تاريخ الدنيا ج اول ص ۴۸۴.

* رسالو "تاريخ و سياسيات" اردو اپريل ۱۹۵۱ع ج اول ص ۲۰.

[۲۱] رائچند راٺوڙ تاريخ ريگستان ص ۵۴-۵۵-۵۶ سنڌي ادبي بورڊ.

[۲۲] ائبٽ - سند ۽ ان جا ماڻهو ص ۸۸-۸۹ سال ۱۹۰۶ع.

[۲۳] مير علي شير قانع - تحفة الڪرام ج ۳ (سنڌي ترجمه) ص ۱۱۶-۱۱۷ (۲) تاريخ سند ج ۳ (سومرا ۽ سما) ص ۹۸-۹۹-۱۰۰.

[۲۴] سومرن ۽ سمن جي متعلق مرحوم مولانا مخدوم امير احمد صاحب لکي ٿو ته "سمن خواهه سومرن جي قوميت متعلق هڪ ٽئين راهه به ٿي سگهي ٿي، جنهن ڏانهن ڪنهن جو خيال نه ڇڪيو آهي. اها هيءَ آهي ته هي ٻئي قومون ايشيا جي مشهور "سميرين" قوم مان آهن، جن کي عربيءَ ۾ "سامي" چوندا آهن. پراڻي زماني ۾ هيءَ قوم تمام وڏي اثر ۽ رسوخ واري قوم هئي، جنهن جو وچ ايشيا ۾ تمام گهڻو اثر ۽ رسوخ هو؛ ٿي سگهي ٿو ته انهن جو ڪو ڀاڱو انهيءَ زماني ۾ سند ۾ آيو هجي ۽ سند کي پنهنجو گهر بنايو هجين (تحفة الڪرام ج ۳ ص ۹۳-۹۴ فوٽ نوٽ) مخدوم صاحب جو اهو محض هي هڪ قياس آهي.

[۲۵] مولوي نجم الغني رامپوري وقائع راجستان ج اول ص ۵۱-۵۲ همدرد پريس لکنو ۱۹۲۷ع.

[۲۶] رائچند راٺوڙ تاريخ ريگستان ص ۵۸.

[۲۷] جاڙيجو ڪنگهار ص ۱۱.

* سلطان محمود بيگڙو: گجرات جو هڪ جليل القدر بادشاهه ٿي گذريو آهي. هن جي دؤر ۾ گجرات وڏي ترقي ڪئي هئي. سلطان محمود ايڪهٺ ورهين جي عمر ۾ هي؛ جهان ڇڏيو. هن پنجونجاهه ورهيه ۽ هڪ مهينو حڪومت ڪئي. ڪبس "خدائيگان حليم" جي لقب سان سڏيو ويندو آهي. تاريخ ۾ هو اڪثر بيگڙو سڏيو ويندو آهي. بيگڙو ان ڪري چولدا آهن جنهن جا سڱ وريل ڪنڊيدار هجن. سلطان جون مڇون اهڙيءَ طرح هيون, الڪري بيگڙو سڏيو ويندو آهي. شاهه جمال الدين, ان جو بيان آهي ته سلطان ٻه قلعا فتح ڪيا هئا, الڪري سلطان محمود کي ٻيگڙو سڏيو ويندو آهي.

[٢٨] تاريخ ريگستان- ص ٥٩.

[٢٩] هسٽري آف انڊيا- ج اول ص ٢٥٦.

[٣٠] الهيءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته سومرا سنڌ ۾ طاقتور هئا, ۽ سومرن ڪان سواءِ سما, چنا, ڪوجر ۽ سوڍا راڻا ۽ رياستن جا مالڪ هئا. عربن جي ڪاهه وقت سومرن جو ڪئي به لالو نظر ڪونه ٿو اچي. سمورويءَ سنڌ ۾ ٻُٽ پرستيءَ جو دؤر هو تنهنڪري عربن سنڌ جي اصل رهاڪن جي مذهبي قومن کي گڏي "سمنه" ڪري سڏيو آهي. عربن کي سنڌ ۾ جيڪو اولاد ڄمندو هو, تنهن کي "بيسر" چولدا هئا جنهن جو صحيح لفظ "بيامرءِ" آهي. (جنت السنڌ ص ٣٢٨)

[٣١] مولائي شيدائي, تاريخ جنت السنڌ ص ٣١٨.

[٣٢] تاريخ سنڌ (اردو) اعظم گڙهه ص ٣٨٣.

[٣٣] مرآة سڪندري ص ٣٧-٣٨.

[٣٤] مرآة احمد ص ٢٨٩.

[٣٥] اسماعيلي فرقو. اسماعيلي فرقو شيعن جو ٻيون نمبر فرقو آهي. اسماعيلي حضرت امام جعفر صادق رضه کان پوءِ سندس وڏي فرزند اسماعيل کي امام ڪري ٿا مڃين. امام جعفر صادق رضه کي ست پٽ هئا: (١) اسماعيل (٢) عبدالله افطح (٣) موسيٰ ڪاظم (٤) محمد معروف ديباج (٥) اسحاق (٦) عباس (٧) علي عريضي. انهن مان ٻهرين ڄڻن امامت جي دعويٰ ڪئي هئي. علامه مجلسيءَ جي روايت آهي ته امام جعفر صادق رضه, اسماعيل کي پنهنجو جانشين مقرر ڪيو هو, هڪ موقعي تي هن ڪو شرع جي خلاف ڪم ڪري وڌو هو, انڪري امام صاحب امامت جو منصب امام موسيٰ ڪاظم جي سپرد ڪيو. (تاريخ فاطمين مصر ج اول ص ٤١ نفيس اڪيڊمي ڪراچي). بهرحال اسماعيلي فرقي جي اها دعويٰ آهي ته اسماعيل جنهن سن ١٣٣هه ۾ انتقال ڪيو ۽ هن وفات وقت پنهنجي پٽ محمد تي نص ڪئي. مصر جا فاطمين خليفا پڻ ان جي اولاد مان آهن. ياد رهي علامه مجلسي اثناعشري مڪتب فڪر جو عالم آهي. اسماعيلي حضرت اسماعيل جا قائل آهن.

[٣٦] قرامطي: قرامطي اسماعيلي فرقي جو اهم فرقو آهي. هي لفظ جمع جو صيغو آهي ۽ ان جو واحد قرمطي آهي جو قرمط جو اسم منسوب آهي. چون ٿا ته قرمط حمدان بن اشعث جو لقب هو، جنهن الهيء جو بنياد رکيو. قرمط جي عربي زبان ۾ معنيٰ آهي نزديڪ نزديڪ قدم کڻي هلڻ. چاڪاڻ جو حمدان بن اشعث قد جو ٺينگو هو ۽ ٻيرٻير ۾ ڏيئي هلندو هو. انڪري کيس قرمط چوڻ لڳا. قرمط اصل ۾ ڪرمتيه آهي جو ابطي زبان جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڳاڙهين اکين وارو. حمدان جون اکيون ڳاڙهيون هيون، انڪري کيس قرمط سڏڻ لڳا (ابن الاثير ج ٧ ص ١٧٨). ڪيترن مؤرخن اهو غلط لکيو آهي ته قرامط اسماعيلن مان اڪتا آهن. ڪن لکيو آهي ته اسماعيلي فرقي جون ڪيتريون ئي شاخون آهن جن مان قرامط ۾ هڪ اهم شاخ آهي جو غلط آهي. اسماعيلي فرقو امام اسماعيل بن جعفر صادق رضه جي وفات کان پوء شروع ٿيو ۽ قرامط احمد بن عبدالله بن اسماعيل (المتوفي سن ٢٤٢هه) جي پٽ حسين جي دؤر ۾ پيدا ٿيو. علامه ابن خلدون جو قول آهي ته اسماعيلي فرقي جو بنياد فاطمي خاندان وارن وڌو، پر قرامط جو بنياد نه ڪنهن علوي ۽ نه ڪنهن طالبي وڌو، بلڪ هن تحريڪ جا باني چند داعي هئا، جي مهدويت جا دعويدار هئا (ابن خلدون ج ٤ ص ٨٤-٣٠، فاطمين مصر- ڊاڪٽر زاهد علي- ج ١-٢ اسماعيلي فرقا).

[٣٧] ابو ظفر صاحب ندوي- تاريخ سنڌ ص ٢٥٦.

[٣٨] دروزيه فرقو: مصر جي فاطمي خليفي ابو علي الحسين الحاڪم بامرالله تي سندس آخرين دؤر ۾ مٿس اهڙو جنون اچي ويٺو ته الله تعاليٰ سندس جسم ۾ حلول ٿي ويو آهي. پنهنجن معتقدن کي زبردستيء مان پنهنجي پوڄا ڪرڻ لاء چوڻ لڳو. سندس پوئلڳ سندس اللي وٺڻ مان هڪدم سجدي ۾ ڪري پوندا هئا. داعي ادريس جو قول آهي ته حاڪم خدائي جي دعويٰ ڪانه ڪئي هئي، پر ڪن چند داعين اهڙو لغوآميز مذهب اختيار ڪيو هو (عيون اخبار ج ٦ ص ٣١٥-٣١٦). سن ٤٠٩هه ۾ فرغانه جو هڪ عجمي داعي مصر آيو هو، جنهن جو نالو حسن بن حيدره فرغاني هو. هن جو عقيدو هو ته الله تعاليٰ حاڪم ۾ حلول ڪيو آهي. سن ٤١٠هه ۾ وري هڪ ٻيو عجمي داعي حمزه لباد، زدزن کان مصر پهتو. هو به ساڳيو عقيدو رکندڙ هو. محمد بن اسماعيل درازي هو. هي فرقو درازي جي طرف منسوب ٿيڻ ڪري دروزي سڏجڻ ۾ آيو. ڪن ان جو اشتقاق دَرَسَ يَدرُسَ کيو آهي. درازي مان دروزي ٿي ويو. دراصل هن فرقي جو حقيقي باني مبالي حمزه ابن زدزلي آهي. هن سن ٤٠٨هه کان پنهنجو الڳ مذهب جاري کيو هو (وڌيڪ لاء ڏسو تاريخ فاطمين مصر ج ١-٢، ڊاڪٽر زاهد علي- نفيس اڪيڊمي ڪراچي).

[٣٩] سيد ابو ظفر ندوي- تاريخ سنڌ- ص ٢٨٦- اعظم ڳڙهه انڊيا.

[٤٠] مولوي نجم الغني- مذاهب السلام- ص ٢٥٢ فرقه دَروزيه.

[۴۱] تاريخ سنڌ- ندوي صاحب- ص ۲۸۶-۲۸۷.

* علامه سيد سليمان ندوي "تاريخ و سياست" ج اول اپريل سن ۱۹۵۱ع ص ۲۰ ۾ آهيءَ زميندار جو ٻالو سمه لکيو آهي جو وڌيڪ صحيح ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

[۴۲] سيد ابو ظفر صاحب ندوي- تاريخ سنڌ- ص ۲۸۷- ابو ظفر صاحب ندوي لکي ٿو ته سلطان عبدالرشيد (المتوفي سن ۴۴۱هه) جي دؤر ۾ اسماعيلي پنهنجي مهم ۾ ڪامياب ٿي ويا ۽ سومره نالي هڪ شخص کي حڪومت جي گاديءَ تي ويهاريائون ۽ ان کان وٺي سومرن جي حڪومت شروع ٿي- ليڪن اهو چئي نٿو سگهجي ته اهو شخص ڪير هو؟ آيا سومري خاندان جو ڪو فرد هو يا راجا دل جو پٽ هو. ليڪن گمان اهو پئي ٿيو ته راجا دل لا ولد مري ويو هو، ڇاڪاڻ ته منتخب التواريخ ۾ محمد يوسف جي حوالي سان تحفة الڪرام وارو لکي ٿو ته "سومره قبيلي وارن ٿري شهر ۾ "سومره" کي پنهنجو حاڪم بڻايو." اسان جي خيال ۾ سيد صاحب جو اهو خيال صحيح معلوم نٿو ٿئي. سومره پيو ضرور ابن سومار (راجا دل) جو پٽ ٿي سگهي ٿو. ان طرح ان تحقيق ۾ اسماعيليه ۽ قرامطه ۾ ڪو به فرق نه ڪيو ويو آهي، جا عظيم غلطي آهي.

[۴۳] عمر هباري: حڪم بن ڪوانه ڪلبيءَ سان گڏ منذر بن زبير سنڌ ۾ آيو هو. هو هبار ابن اسود اسدي جي خاندان مان هو. سنڌ جي قديم شهر بانيه ۾ اچي رهيو. عمر بن عبدالعزيز هباري ان خاندان مان هو. عباسي گورنر نالي ماتر سنڌ ۾ ايندا هئا، مگر حڪومت صحيح معنيٰ ۾ عمر بن عبدالعزيز هباري جي هٿ ۾ هوندي هئي. آخر ۾ هن سن ۲۴۰هه ۾ پنهنجي آزاد رياست قائم ڪئي. سن ۲۷۰هه ۾ مري ويو. (تاريخ يعقوبي ج ۲ ص ۵۹۹)

[۴۴] مولائي شيدائي- تاريخ جنت السنڌ- ص ۳۳۲.

[۴۵] تقويم البلدان- ابوالفداء ص ۳۵۹ پئرس ۱۸۴۰ع).

[۴۶] (۱) ڊاڪٽر گربخشاڻي- شاهه جو رسالو ج ۳ ص ۱۹۸ (۲) علامه سيد سليمان ندوي- تاريخ و سياسيات ص ۲۱-۲۲.

[۴۷] طبقات ناصري- ص ۱۸۹-۱۹۰ ڪلڪتو.

[۴۸] عبدالغني عبدالله- تاريخ سنڌ- ج ۳ ص ۹۱. (۲) فتوحات فيروز شاهي ص ۷.

[۴۹] تاريخ فرشته- ج ۲ ص ۴۱۶ نولڪشور لکنئو. * مراة الاسرار- مؤلف عبدالرحمان چشتي.

[۵۰] سيد ابو ظفر ندوي- تاريخ سنڌ- ص ۳۱۸.

[۵۱] سر ايليٽ- هسٽري آف انڊيا- ج اول ص ۲۵۶.

[۵۲] مولائي شيدائي- تاريخ تمدن سنڌ- ص ۲۷۶-۲۷۷.

* دهلي سلاطين جي زماني ۾ هندو- مسلم تهذيب جوڳاڏيل دؤر هو. اسلامي تبليغ ۽ صوفين جي روحاني فيض ڪري سنڌ ۾ هندن جي قديم قومن اسلام آندو هو.

سنڌ چون سمات قومون اوائل ۾ لج سنڌي هندو قومون هيون. سومرا ۽ سما راجپوت قومن مان هئا. الهن مان پهريائين سومرن قرامطي اثر هيٺ اسلام آندو هو، جنهن جو اسان بيان متن ۾ ڪري آيا آهيون.

*طغي: طغي بغاوت جو جهنڊو بلند ڪري ڪرنال مان پڇي سنڌ ڏانهن لڏي ۽ دمريلا ۾ اچي رهيو. بادشاهه هن کي زنده پڪڙڻ تي گهريو، ان هو لڏي ۾ اچي پنهنجي طاقت کي وڌائڻ لڳو. سلطان محمد تغلق سندس پيڇو ڪندو لشڪر سميت ڪولڊل کان سنڌو نديءَ جو ڪناري تي آيو ۽ آرام سان سنڌو نديءَ کي پار ڪيائين ۽ درياهه جو ڪنارو ڏيئي باغي طغي ۽ سندس ساٿي سومرن کي سزا ڏيڻ جي خيال سان منزلون ڪندو روانو ٿيو. طبقات اڪبري جو مصنف لکي ٿو ته "ڪولڊل" کان روانو ٿي درياهه جي ڪنڌيءَ تي پهتو ۽ اتان سومرن ۽ طغي جي بيخ ڪني جي اراديءَ سان ٺٽي روانو ٿيو. فيروز شاهه محمد تغلق جي وفات کان پوءِ ٺٽي ڏينهن تخت تي ويٺو. طغي سومرن جي ماڻهن سان گڏجي سلطان جي لشڪر کي ڏاڍو پريشان ڪري رهيو هو. (تاريخ فيروز شاهي (برني) ص ٥١٩-٥٢٣ طبقات اڪبري ج اول ص ٢٢١-٢٢٣).

ڪندل: ڪولڊل جو ڪاٺياواڙ ۾ ڪرنال کان ١٥ ڪوهه اتر طرف آهي- ليڪن ضياءُالدين برنيءَ جو قول آهي ته هي ڪولڊل دمريلي جي سومرن واري ٺٽي جي طرف هڪ شهر آهي- ممڪن آهي ته ڪندل لالي ڪوٽ ٺٽي جي طرف سنڌو درياهه جي ڪناري تي ڪنهن جڳهه تي آباد هجو. (طبقات اڪبري ج اول ص ٢٢٣- تاريخ فيروزشاهي ص ٥٢٣)

[٥٣] وقائع راجستان ج ٢ ص ٥٩٩-

[٥٤] ڪئپٽن وليم ولبرس فورس بيل- تاريخ ڪاٺياواڙ ص ٩٦؛

[٥٥] تاريخ سنڌ- ابو ظفر صاحب ندوي ص ٣٨٦.

[٥٦] تاريخ يعقوبي ج ٢ ص ٥٩٩.

[٥٧] علامه ڊاڪٽر دائود پوٽه- تاريخ معصومي- تعليقات ص ٣٥٢ (سنڌي ترجمه).

* رائچند- تاريخ ريگستان ص ٣٩.

[٥٨] سومرن، سمن کان اڳ ۾ سنڌ ۾ آزاد ڏيهي ماڻهن جي حڪومت قائم ڪئي هئي ۽ سما سندن ماتحت هئا. مگر پوئين دؤر جي تاريخن ۾ سومرن جي مختلف شاخن جو به ذڪر ڏلل ڪولهي. سنڌ کان ٻاهر ڪڇي ۽ جهالاوان ۾ جيڪي جت ۽ سمات قومون هيون، سي به سومرن جي ماتحت هيون. اڪثر تاريخن ۾ محمد تغلق جي زماني تائين سومرن جو ذڪر ڏلل آهي. اهي ڪڏهن خودمختار ۽ ڪڏهن ماتحت رهندا آيا. سن ٧٩٠هه/سن ١٣٨٨ع ۾ سلطان فيروزشاهه تغلق جي وفات تائين جاري رهيو. دهليءَ کان گورنر سنڌ ۾ بکر ۽ سيوهڻ تي ايندا رهندا هئا پر سنڌ جا حقيقي حاڪم سومرا ئي هوندا هئا، پر ان دؤر ۾ هو گهٽ ڪري

لاڙ جي حصي تي مضبوطيءَ سان قابض رهندا هئا ۽ آخري دؤر ۾ سنڌ ن اثر لصرپور کان اڳتي نه ڪين رهيو. حالانڪ ابتدا ۾ سنڌ ن حڪومت جون حدون ملتان تائين هيون جنهن جو ذڪر اسان متن ۾ ڪري آيا آهيون.

[٥٩] علامه دائود پوٽه مرحوم- تاريخ معصومي- تعليقات ص ٢٨٩-٢٩٠ (فارسي ڇاپو سال ١٩٣٨ع).

[٦٠] مولائي شيدائي- تاريخ جنت السنڌ ص ٣١٤-٣١٥.

[٦١] مولائي شيدائي- تاريخ تمدن سنڌ- ص ٣٥٩.

* ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي حوالي سان فاضل مترجم تاريخ معصومي جي تعليقات جي فوٽ نوٽ ۾ لکي ٿو ته مير معصوم سالودري کي "ٿري" جي نالي سان منجهائي لکيو آهي. سالودري، ساوڙي نالي سان شهر نوابشاه ضلع ۾ دوڙ اسٽيشن کان پنج ميل اوله طرف آهي، ليڪن ائين درست نه آهي. سالودري شهر ۽ ٿري شهر الڳ الڳ شهر آهن. فارسي عبارتن جو جن به ترجمو ڪيو آهي، انهن مان ڪن ٿري ته ڪن وري ڏيرڙي جي نالي سان لکيو آهي. اسان جو گمان وڃي ٿو ته ٿري شهر جو اصل نالو "ٿري" ئي سگهي ٿو جو خيرپور رياست ۾ هڪ با رونق شهر آهي، انور جي نزديڪ به. اهوئي شهر ممڪن ٿي سگهي ٿو.

[٦٢] ڊاڪٽر دائود پوٽه- تاريخ معصومي- تعليقات- ص ٣٦٢-٣٦٣- (ii) تاريخ تمدن سنڌ ص ٣٥٩.

[٦٣] تاريخ تمدن سنڌ ص ايضاً.

[٦٤] ڊاڪٽر دائود پوٽه- تاريخ معصومي- تعليقات- فوٽ نوٽ ص ٣٣٥ (سنڌي ترجمه) (ii) تاريخ تمدن سنڌ- ص ايضاً.

[٦٥] رائچند- تاريخ ريگستان ص ٤٣-٤٤.

[٦٦] تمدن سنڌ- ص ايضاً.

[٦٧] ڏسو روپاه ماڙي تي لکيل ڪتاب شيخ محمد سومار جو.

[٦٨] مولانا ابو ظفر صاحب لهوي- مختصر تاريخ هند- ذڪر لانگاه سلاطين ملتان- (i) تاريخ تمدن سنڌ ص ٣٣٨.

[٦٩] تاريخ سنڌ- ٣٣٩ (ii) ايليٽ- هسٽري آف انڊيا ج اول ص ٣٧٩ (iii) سنڌ جا اوائلي مدرسا- رسالو سروري مخزن هالا ٥١-١٩٥٢ع ص ٢٠).

[٧٠] ليلان- چنيسر جي قصي جي باري ۾ مؤرخ سنڌ سيد حسام الدين راشدي 'مثنوي چنيسر نامه' ۾ لکي ٿو ته هن داستان ۾ ڪابه صحيح تاريخ نه آهي هر عام طرح الهيءَ قصي کي ستين صدي هجريءَ سان منسوب ڪيو وڃي ٿو (مثنوي چنيسر نامه از ادراڪي بيگلاري (فارسي) ص ١٢).

نوٽ: ابن سومار جو وڳهہ ڪوٽ ۾ اچڻ

سنڌ جي مشهور صوفي بزرگ صوفي قلندر بخش مرحوم ٺرٺارڪر واري ”سنڌ جي سومرن“ جي تاريخ ڪتاب بزرگ عالم ڪان لکائي هئي. ان ۾ ابن سومار جي متعلق لکيل آهي تہ ”وڳهہ ڪوٽ“ شهر سنہ ٣٠٠هہ ۾ راجپال راهوميءَ تعمير ڪرايو هو. ابن سومار آمانڪهہ جاڙيجو ۽ راهومڪي ڪي هٿ ڪندو وڳهہ ڪوٽ جي طرف اچي رهيو هو. راجپال جو پوٽو ڏلپال هڪ سمجهو ماڻهو هو ۽ اچي ابن سومار جي پيش پيو ۽ سڳ ڏنائين. ابن سومار پوءِ وڳهہ ڪوٽ ۾ داخل ٿيو. وري اڳتي لکي ٿو تہ اهو شهر ڪوجرن تعمير ڪرايو هو. وڳهہ ڪوٽ جي جاگرافي حالت بيان ڪندي چوي ٿو ڏکڻ طرف ۽ اوپر طرف سمنڊ تي هو ۽ اتر پاسي واريءَ جو پٽون هيون. ۽ اولهندي طرف هاڪڙو درياهہ وهندو هوس. هن شهر ۾ ناريل جا وڻ گهڻا هئا ۽ هي شهر ارم والڪر هڪ بهشتي باغيچو هو، جنهن جو داڃا ۾ مثال ملڻ مشڪل آهي. جڏهن تہ هيءَ تاريخ ڪتاب منهن سر جي لکيل اسـ آهي الڪري سون هن ڪي ڪهڙي قدر هن مضمون ۾ استعمال نہ ڪيو آهي. ح-خ (قلمي ڪتاب جو ورق مملوڪ قاضي مرحوم عبدالخالق درگاهہ ممڙ شريف).

[٧١] سيد ابو ظفر صاحب ندوي- تاريخ سنڌ، ص ٢٠٧.

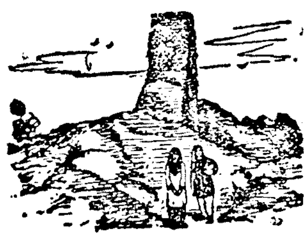

الهداد ٻوهيو

ٻوليءَ جو ٻٽو سرشتو

(Bilingualism)

(١) ٻٽي سرشتي جو مطلب ڇا آهي؟

بنيادي طور تي انسان جو ذهن پنهنجي اوسر واري دؤر ۾ فقط هڪڙي ٻولي سکڻ جي قابل ۽ لائق آهي. اهو ئي سبب آهي جو ٻار پنهنجي ٻالپڻي واريءَ وهيءَ ۾ جهڙي بنيادي آواز ۽ اُچار ڪري ٿو، سي سڀ هڪڙيءَ ئي ٻوليءَ جا بنيادي آواز ۽ اُچار هوندا آهن. مثال طور سنڌ ۾ پيدا ٿيل ٻار منڍ ۾ آ، ٻا، ٻتان، مان ۽ اُن جا اُچار ڪري ٿو. غور ڪبو ته معلوم ٿيندو ته ٻار جا اهي آواز يا اُچار جيڪي هو بيخبريءَ ۾ يا ڪنهن مقصد کان سواءِ ڪري ٿو سي سنڌي ٻوليءَ جي ڍالچي جا بنيادي آواز آهن؛ توڙي جو هنن آوازن ڪرڻ وقت ٻار ڪابه ٻولي ڪانه ٿو ڳالهائي. اها ڳالهه يقين جهڙي آهي ته ٻار ڪنهن نه ڪنهن ٻوليءَ جي ڳالهائڻ لاءِ آدر ڪري رهيو آهي ۽ هن حالت ۾ اهڙن اُچارن ڪرڻ وارو ٻار اڳتي هلي سنڌي ٻولي ڳالهائڻ وارو ٻار ٿيندو.

هن قسم جو اڀياس ڏيکاري ٿو ته:

الف- ٻار پنهنجي بنيادي صلاحيت جي لحاظ کان منڍ ۾ فقط هڪڙي ٻولي سکڻ جي لائق آهي.

ب- اها هڪڙي ٻولي جا ٻار منڍ ۾ سکي ٿو سا سندس آسپاس، ماحول ۽ سندس ماءُ واري ٻولي آهي.

ب- اها هڪڙي ٻولي جا ٻار منڍ ۾ سکي ٿو سا هن جي ٻالپڻي واري شخصيت (Child persouality) ۾ هڪ سڀاوڪ ڳالهه (Natural Factor) آهي. جيڪا ٻار جي سڄي ۽ پوري شخصيت کي ناهڻ ۾ مدد ڪري رهي آهي.

ٻار جا بنيادي اُچار ۽ آواز لفظن جا "ضروري پد" هوندا آهن. هي پد ٻين پدن کان وڌيڪ طاقتور هوندا آهن. مثال طور "ٻابا" لفظ ۾ ضروري ۽ طاقتور پد آهي "ٻا" ۽ اهو ئي آواز آهي جيڪو ٻار بنيادي طور تي ڪري ٿو؛

ٻي ڳالهه ته ٻار جا بنيادي آواز ڊگها هوندا آهن.

مثال طور ٻار ب ۽ آ وارن اچارن کان اڳ ۾ ”ب ۽ آ“ وارا اچار ڪري ٿو. هن مان پڌرو ٿو ٿئي ته ٻار جا ڀريان اچار رڙ ۽ ڪوڪ کي ويجها هوندا آهن! جن جو آواز ڏکو ٿو ٿئي. ڇاڪاڻ ته هنن آوازن ڪرڻ ۾ ساهه ڏکو ٿو کڄي الڪري ٻار کي ڏکيا آواز ڪرڻ ۾ آساني به ٿئي ٿي.

ٻين ڳالهه ته ٻار جڏهن لفظ ٿو اچاري تڏهن ڏسجي ٿو ته ڀريان لفظ جيڪي هو اچاري ٿو سگهي، سي آهي لفظ آهن جن ۾ هن جا اچاريل بنيادي آواز يا پد چٽا ۽ ظاهر آهن. مثال طور سنڌي ٻار ڀريان لفظ جي اچاريندو سي هوندا آبا، اما، ماما، وغيره. هنن لفظن ۾ ڏسبو ته ٻا ۽ ما وارا ڏکيا آواز جيڪي ٻار منهن ۾ ڪندو هو سي چٽا ۽ نمايان آهن.

هن قسم جو اڀياس ڏيکاري ٿو ته:

(۱) ٻوليءَ جو مامرو ٻار جي سڀاءَ جو مامرو آهي.

(۲) ٻوليءَ جو مامرو ٻار جي ماحول جو يا سماج جو مامرو آهي.

(۳) سڀاويڪ طور تي ٻار جي ٻوليائي قابليت (Linguistic ability) وڌيڪ مضبوط ۽ اتم فقط الهيءَ ٻوليءَ ۾ ٿئي ٿي جا هو ٻالپڻي ۾ اچاري ۽ اوري ٿو.

هن طرح مان ٻار جيڪا ٻولي ٻالپڻي ۾ اوري ۽ ٻاراڻي اوستا ۾ ڳالهائي ٿو سا هن جي ڀرين ٻولي ٿي سڏجي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو فقط پنهنجي ڀرين ٻولي، جنهن کي مادري ٻولي سڏيو ويو آهي پنهنجي سڄي ڄمار ۾ سکندو ۽ ڳالهائيندو هلي ۽ هي ڪم ”سڀاويڪ طريقن سان“ ٿيندو هلي ته اهو ماڻهو فقط هڪڙي ٻولي ڳالهائڻ وارو (Mono Lingual) سڏيو ويندو.

پر جيڪڏهن ٻار کي ٻولي سيکارڻ ۾ هٿراڌو طريقا اختيار ڪيا ويندا ته الهيءَ ڳالهه جي گنجائش نڪري پوندي ۽ جاءِ پيدا ٿي پوندي ته ٻار پنهنجي ٻوليائي اوسر ۾ ڪنهن نه ڪنهن ٻوليءَ مان لاهه وچڙ ۾ اچي وڃي.

هٿراڌو طريقن مان ڀريون طريقو اهو آهي ته ماڻهو پنهنجي خيال، سوچ فڪر ۽ ويچار کي ڪنهن اهڙي ٻئي ماڻهوءَ تائين پهچائي جيڪو سندس ٻولي يا مادري ٻولي نه سمجهندو هجي. وڏي ۽ ويڪري دنيا جڏهن ويڙهجي سيڙهجي ننڍڙي اصل ڪنهوءَ جهڙي ۽ ننڍڙي ٿي وئي، تڏهن هڪڙي ٻوليءَ ڄاڻڻ وارا ماڻهو هڪ کان وڌيڪ ٻوليون سکڻ لڳا ۽ هر ڪو پنهنجي سڀيتا ساهت، ويچار ۽ وراڻ کي ڪٿي ٻئي جي گهر اڪهي ديو ۽ هن تائين پنهنجو خيال هن جي ئي پنهنجي ٻوليءَ ۾ پهچائڻ جي خيال کان ٻي ٻولي سکڻ لڳو.

هيءَ اوپت الهيءَ حد تائين پهتي جو آخر هڪڙي ئي ملڪ ۽ هڪڙيءَ ئي قوم ۾ اڪيچار اهڙا ماڻهو پيدا ٿيا جي هڪ کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهائڻ لڳا. ان هي مامرو اڃا به اڳتي هليو، تان جو حڪومتن پنهنجن تعليمي نظامن ۽ پنهنجن سرڪاري ۽ منصبي ڪمن ڪارين ۾

هڪ ڪان وڌيڪ ٻولين جو استعمال ڪيو، اهڙيءَ ريت هڪ ”سرشتو“ پيدا ٿيو جنهن ۾ هڪڙي ئي ملڪ ۽ هڪڙيءَ ئي قوم ۾ هڪ ڪان وڌيڪ ٻولين جو استعمال ٿيڻ لڳو، اهڙيءَ ريت ٻوليءَ جو ٻٽو سرشتو وجود ۾ آيو.

(٢) ٻهرين ٻولي ۽ ٻي ٻولي.

جيئن مٿي ڏيکاريو اٿم، ٻار جي ٻهرين ٻولي هن جي ماءُ جي، هن جي آسپاس جي، هن جي گروهه يا هن جي ويڙهه جي ٻولي آهي. ۽ ٻار جي ٻي ٻولي اها ٻولي آهي جيڪا هو ڪن ضرورتن جي ڪري مقرر ڪيل طريقن سان سکي ٿو جن سان رسمي تعليم (Formal education) به هڪ طريقو آهي.

رسمي تعليم ڪان سواءِ ڪئي ڪئي اهڙين به ٿيو آهي جو ڪي ماڻهو هڪ ئي هنڌ تي هڪ ڪان وڌيڪ ٻوليون سکي ويا آهن، جو تہ جدا جدا ٻولين ڳالهائڻ وارا ان هنڌ تي هڪٻئي سان تمام ويجهي ۽ گهاٽي لاڳاپي ۾ رهيا آهن. هن طرح جي لاڳاپي جا مثال سئٽزرلينڊ ۽ ڪئناڊا وارا ملڪ آهن. سنڌ ۾ به اردوءَ جي رواج جو سبب ويجهو ۽ گهاٽو لاڳاپو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي تہ هن لاڳاپي جو اثر اصولي ۽ سياڻپ نہ اڪتو آهي. ڪن به ٻن ٻولين ڳالهائڻ وارن جي ويجهڙي لاڳاپي جو اثر اهو اڪرڻ گهرجي تہ ٻولين جي وچ ۾ رکو ”ڏيڻ“ ۽ ”ڏيڻ ۽ وٺڻ“ وارو سرشتو قائم ٿي وڃي. هن سرشتي ۾ جدا جدا ٻولين جي ڳالهائڻ وارن جو تعداد هڪڙيءَ ئي رفتار سان وڌندو رهندو آهي، انگريزيءَ جو به سنڌيءَ سان ائين ئي ٿيو هو. انگريز سنڌ۾ تمام ٿورا آيا ۽ تمام ٿورڙا هت گهر ڪري ويهي رهيا هئا پر تہ به جيترا به آيا انهن سنڌي ٻولي سکي، انهيءَ حالت ۾ جيڪڏهن انگريزي ۽ سنڌي ڳالهائڻ وارن جو تعداد هڪ رفتار سان نہ وڌيو تہ ان جو واجبي سبب موجود آهي. وري انگريزن ۽ سنڌين يا مقامي ماڻهن جا سماجي ناتا ۽ قومي اقتصادي ۽ ثقافتي ناتا به جدا جدا هئا، ڇاڪري اهو ممڪن ئي نہ هو تہ هو ٻئي طبقا هڪٻئي جي ٻوليءَ سکڻ جي وسيلي هڪٻئي جي تمام ويجهڙو اچڻ قبول ڪن يا پسند ڪن.

وري هڪڙي ٻيءَ ڳالهه به آهي تہ انگريزيءَ وارو انگريز پنهنجي گهر ۾ ويهي پاڻ کي ڀاريو سمجهندو هو. هن جو بنيادي ويچار اهو هو تہ هو انگريز تهذيب يا يورپي تهذيب ۽ انگريزي سياسي نظرين ۽ انگريزي قومي ضرورتن ۽ تقاضائن جي پوري ڪرڻ لاءِ تمام پري ايشيا جي هڪ ڪنڊ ۾ هڪ اڻسڌريل گرم ۽ خشڪ ملڪ ۾ فقط پنهنجي فرض کي پوري ڪرڻ ۽ حڪمرانيءَ واريءَ جوابداري کي منهن ڏيڻ لاءِ ويٺو آهي، وري هڪڙي ٻيءَ ڳالهه به هئي تہ گوري ڪاموري کي پڪو هو تہ هو روءِ زمين جو بادشاهه هو ۽ هن جا ماتحت حاڪم هن کي زمين جي هن ٽڪري ڪان ڪنهن ٻئي ٽڪري تائين به موڪلي ٿي سگهيا، اهڙي حالت ۾ هو ڪنهن مقامي ٻوليءَ کي سکي پلا ڇا ڪي ڪري سگهيو.

"راڄا ۽ پرڄا" واري تصور کان سواءِ هڪڙي ٻيءَ ڳالهه به هئي ته اوڻيهين صديءَ ۾ جمهوريت جي اوسر ۽ ويهين صديءَ ۾ ان جي مقبوليت گوريءَ سرڪار کي اها مت ڏني هئي ته هڪڙي ڏينهن جمهوريت سندن خلاف جهنڊو کڻندي ۽ 'راڄا راڄ' جي بجاءِ 'سوراڄ' جي حڪومت نهي پوندي. تنهنڪري ڪين ملڪ کي ڇڏڻو ۽ ڀڄڻو پوندو انڪري جيڪڏهن انگريز سنڌي نه سکيو ته به ان جا سبب ڪافي مضبوط آهن.

باقي هولٽن اصول اهو آهي ته لاڳاپي جي ڪري جيڪڏهن ڪنهن هنڌ تي ٻه ٻوليون استعمال ڪيون وينديون، ته ٻوءِ ترقي پنهي جي ٿيندي. پر شرط اهو آهي ته حالتون اهڙيون نه هجن جهڙيون انگريزن واري زماني ۾ سنڌ ۾ هيون.

فقط هڪڙي ٻولي ڳالهائڻ وارو ملڪ ته دنيا ۾ شايد ئي ڪو هجي، پر اهڙا ملڪ ضرور آهن جتي تمام گهڻا ماڻهو رڳو هڪڙي ٻولي ٿا ڳالهائين ۽ تمام ٿورا ماڻهو آهن جيڪي هڪ کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهائين ٿا. چين تمام گهڻن ماڻهن وارو ملڪ آهي پر هن ملڪ جا تمام گهڻا ماڻهو رڳو هڪڙي ٻولي ٿا ڳالهائين.

دنيا ۾ اهڙا ملڪ ته ڪيترائي آهن جيڪي فقط هڪڙي ٻوليءَ کي وڏي ۾ وڏي اهميت ڏين ٿا. توڙي جو انهن ملڪن ۾ هڪ کان وڌيڪ ٻوليون به ڳالهايون ٿيون وڃن. جپان، جرمني، فرانس، انگلنڊ اهڙن ملڪن جا مثال آهن. آمريڪا به اهڙن ملڪن ۾ شامل آهي.

دنيا ۾ شايد ئي ڪو اهڙو ملڪ هجي جتي مقامي ۽ ٻاهرين ٻوليءَ کي هڪجهڙي حيثيت حاصل هجي، ڇو ته ٻاهرين ٻولي ۽ ٻي ٻوليءَ جا ڪارج جدا جدا آهن.

(١) ٻاهرين ٻوليءَ جا ڪارج:

ٻاهرين ٻوليءَ جو ٻهريون ڪم آهي ٻار ۾ ٻولي سکڻ جي بنيادي صلاحيتن کي وڌائڻ ۽ مضبوط ڪرڻ. ٻوليءَ جي اڀياس مان اڪاري اهو لڀجو ڪيو آهي ته ٻار ٻاهرين ٻوليءَ ۾ پڙ ٿيڻ کان سواءِ ٻي ڪابه ٻولي آسانيءَ سان سکي نٿو سگهي. اهو ئي سبب آهي جو دنيا جي جدا جدا تعليمي نظامن ۾ ٻاهرين ٻوليءَ کي وڌيڪ اهميت ڏني وڃي ٿي.

(٢) ٻاهرين ٻوليءَ جو ٻيو ڪم آهي ڪلچري روايتن (Cultural traditions) کي سانڍڻ ۽ قائم رکڻ جو.

هي روايتون خود ٻوليءَ ناهڻ ۾ مدد ڪن ٿيون ۽ وري ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار رهن ٿيون (هن باري ۾ وڌيڪ منهنجي هڪ ٻئي مضمون "ٻولي ۽ ڪلچر" ۾ لکيو اٿم.)

(٣) ڪلچري روايتون ڪنهن گروهه، ملڪ ۽ سماج جي سڀني ماڻهن جي گڏيل ماحول، سماجي ڀائيچاري، ڍنگ ۽ اثر ڪارڪردگيءَ جون آهي روايتون آهن جن جي بنياد تي ڪه

قومي، ملڪي ۽ سماجي زندگي پيدا ٿئي ٿي. هن جو مطلب اهو آهي ته ڌارين ٻولي قومي، ملڪي ۽ سماجي زندگيءَ جو سڀ کان پهريون شرط آهي.

(٣) ڌارين ٻوليءَ جو ٻيون ڪم آهي بنيادي اظهار (innate expression) ۽ سوچ (Thinking) جي ضرورتن پوري ڪرڻ لاءِ جمالياتي روحاني توڙي سماجي ۽ ٻنهي وسيلا موجود ڪري ڏين. هن وسيلن مان تمام مضبوط، اهم ۽ طاقتور وسيلو آهي شعر. تمام وڏي ۽ شاعرائي خصوصيتن وارو شعر جمالياتي ضرورتون پوريون ٿو ڪري ۽ سماج جي تنقيد ۽ عوام جي طرفداريءَ وارو شعر سماجي ضرورتون پوريون ٿو ڪري.

انڪري ڌارين ٻوليءَ جي صحيح ۽ ضروري طور تي استعمال جي لاءِ ان ۾ شعر جو وڏو ذخيرو هجڻ تمام ضروري آهي. شعر کان خالي يا ان لحاظ کان ڪمزور ۽ اڻ پوري اڌوري ۽ سچي ٻولي سماج ۾ اثرائتو ڪردار ادا ڪري نٿي سگهي.

(٤) منهنجي خيال ۾ ڌارينءَ ٻولي جو چوٿون ڪم آهي قومي ادب کي پيدا ڪرڻ جو. قومي ادب فقط ڌارين يا مادري ٻوليءَ ۾ پيدا ڪري ٿو سگهجي. اها منهنجي راءِ آهي ۽ ان لاءِ مون وٽ ڪي دليل به آهن:

(١) سڀ کان پهريون دليل ته اهو آهي ته ڌارين ٻولي ڪنهن سماج ۾ "قوميت" واري شعور، تصور ۽ احساس لاءِ بنيادي شرط آهي. (جيئن مٿي عرض ڪيو اٿم).

(٢) قومي ادب قوم جي بنيادي تقاضائن تي ٻڌل هوندو آهي، جن مان ڌارين تقاضا آهي ڪلچر جي سنڀال ۽ ان جو ڦهلاءُ. هاڻي چاڪاڻ ته ڪلچر فقط ڌارين ٻوليءَ ۾ جاءِ وٺي ٿو سگهي، انڪري قومي ادب به فقط ڌارين ٻوليءَ ۾ پيدا ڪري ٿو سگهجي.

(٣) قومي ادب جو مطلب آهي عام ادب popular literature پيدا ڪرڻ. ظاهرا عام ادب يا مقبول عام ادب يا اهو ادب جيڪو هڪ گروهه، قوم يا سماج ۾ وڌ ۾ وڌ مقبول هجي، اهو فقط ان ٻوليءَ ۾ پيدا ڪري سگهبو جيڪا وڌ ۾ وڌ طاقتور وسيلي جي صورت ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪري سگهندي. اها ٻولي ڌارين ٻولي ٿي هوندي.

(٤) قومي ادب جو هڪڙو ڪم آهي قوم جي آسرلهڙ وڏلهڙ ۽ متحرڪ جمالياتي، قومي ۽ سماجي وٿن کي محفوظ رکڻ ۽ انهن جي ڪم ڪرڻ واري حيثيت ۽ صلاحيت کي وڌائڻ. ظاهر آهي ڪم به ڌارين ٻوليءَ کان وڌيڪ ۽ بهتر ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ ڪري ڪونه ٿو سگهجي.

ڌارين ٻوليءَ جا آهي چار وڏا ڪم ته اهڙا آهن جن ۾ هوءَ پائيچارو قبول ڪري نٿي ٿي سگهي. انهيءَ ڪري اهو تمام ضروري آهي ته ٻوليءَ جي حيثيت تي فيصلي صادر ڪرڻ کان اڳ ۾ انهن ڳالهين تي ويچار ڪيو وڃي.

هن باري ۾ ٻي ٻوليءَ جو جيڪو دائرو ٿي ٿو سگهي، ان لاءِ هيٺيون ڳالهيون خيال ۾ رکڻ جهڙيون آهن:

١- ٻٽي سرشتي کي اختيار ڪرڻ کان اڳ ۾ ٿي اهو ڏسڻ جڳائي ته ٻاهرين ٻوليءَ ۾ اهي ڪهڙيون اوڻايون يا گهٽتايون آهن جن جي ڪري اهو ضروري ٿي پيو آهي ته ڪاروبار کي بهتر طريقي سان هلائڻ لاءِ ٻاهرين ٻوليءَ سان گڏ ڪنهن ٻي ٻوليءَ کي به رائج ڪيو وڃي. مثال طور انگريزيءَ کي جڏهن مقامي ٻولين جي مقابلي ۾ رائج ڪيو ويو هو ته ان جا ڪي سبب به ڏنا ويا هئا، اهي سبب هيٺان آهن.

(١) مقامي ٻوليون اڃا ترقيءَ جي ابتدائي دؤر مان لنگهي رهيون هيون، انڪري سنجهن ادبي يا ٻولياتي مواد ۽ صلاحيت ايتري نه هئي جيتري ان وقت انگريزيءَ کي هئي.

(٢) انگريزي ٻولي رائج ڪرڻ جي ڪري تمام گهڻن انگريزن کي سرڪاري عهدن ماڻڻ ۽ هلائڻ ۾ مدد ملي رهي هئي، جڏهن ته مقامي ٻوليءَ تي پاڙي ويهي رهجي ها ته عهدن ۾ وڏو حصو مقامي ماڻهن جو ٿي وڃي ها، جا ڳالهه گوري سرڪار کي نٿي وڻي.

(٣) انگريزي ڏيساور ۽ ولائتن ۾ به ڳالهائي ٿي وڃي ۽ سمجهي ٿي وڃي، ٻين مقامي ٻولين جو دائرو انگريزيءَ جي مقابلي ۾ تمام ٿورو هو.

(٤) ملڪ ۾ تعليم جي سهولتن جي ڏاڍي کوٽ هئي ۽ اعليٰ درجي جي تعليم ته بلڪل ناپيد هئي، انڪري ملڪي ماڻهن کي تعليم لاءِ ٻاهر وڃڻو هو ۽ ٻاهر وڃڻ ۽ پڙهڻ لاءِ انگريزيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو ذريعو موجود نه هو.

(٥) حڪومت جي آئين نظام ۾ لوئن عهدن لاءِ تمام گهڻن پڙهيل ماڻهن جي ضرورت هئي ۽ ملڪي ماڻهو تمام ٿورا اهڙا هئا جيڪي پڙهيل هئا انڪري تڪڙي ڀرتيءَ لاءِ انگريزيءَ پاڙهڻ جو ڪم تمام ضروري هو.

(٦) انگريزي ڇاڪاڻ ته نه مقامي ٻولي هئي ۽ نه مادري ٻولي، ۽ خود گوريءَ سرڪار کي پتو هو ته مادري ۽ مقامي ٻوليءَ کان سواءِ ملڪ جو آئينده روشن ٿي نٿي سگهيو، انڪري ملڪ ۾ ٻوليءَ جو ٻٽو سرشتو رائج ڪيو ويو، جنهن ۾ مقامي ۽ انگريزي ٻولين کي هڪجهڙا حق حاصل رهيا.

اهڙيءَ طرح هر الڳ ملڪ ۾ جتي ٻٽو سرشتو رائج ڪيو ويندو آهي، اهو ڏنو ويندو آهي ته مقامي ۽ ٻاهرين ٻوليءَ جون گهٽتايون ڪهڙيون آهن ۽ ٻوليءَ جي رائج ڪرڻ جا سبب ڪهڙا آهن ۽ ضرورتون ڪهڙيون آهن.

٢- جيڪڏهن ڪنهن هنڌ سياسي سببن جي ڪري اهو ضروري ٿي پوي ته هڪ کان وڌيڪ ٻوليون رائج ڪيون وڃن ته پوءِ ڏسڻ گهرجي ته خود سياسي اعتبار کان ملڪ کي ڪهڙو فائدو پهچندو. هيءَ صورتحال گهڻو ڪري انهن ملڪن ۾ ٿي پيدا ٿئي جتي هڪ کان وڌيڪ ٻوليون مڃيل حيثيت وٺي ظاهر ٿيون ٿين، ان حالت ۾ جيڪڏهن ٻن گروهن ۾ سٺي لاڳاپي لاءِ ٻن ٻولين جو رواج ضروري هجي ته پوءِ ان ٻاري ۾ سياسي اعتبار کان سوچڻ

غلط نہ آهي پر جيڪڏهن سنڌو لاڳاپو پنهنجي سرشتي کان اڳ ۾ ئي موجود هجي يا اهڙو لاڳاپو پنهنجي سرشتي جو محتاج نہ هجي تہ پوءِ ٻارن جي صلاحيتن جي قيمت تي ٻٽي سرشتي جو رواج جائز ڄاڻائي نٿو سگهجي.

٣- وري اهو بہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ ٻٽو سرشتو ڪٿي ڪلچري تصادم (Cultural conflict) جو سبب تہ نہ ٿي پوندو؟ انگريزيءَ جي رواج جي حالت ۾ بہ ڪلچري تصادم ٿيو هو پر انگريز جي رواداري ۽ حڪمت عمليءَ جي ڪري هن تصادم ٻاهر ڪا لہ لڳائي ۽ سوَن سالن کان پوءِ مس وڃي مقامي ماڻهن انگريزي طريقن کي اختيار ڪيو. پر هن حالت ۾ بہ انگريزي ٻوليءَ جي ناڪامي اهڙي ڳالهہ آهي جنهن مان سبق حاصل ڪرڻ تمام ضروري آهي.

ٻوليءَ جو ٻٽو سرشتو ڪلچر جي ٻٽي سرشتي اختيار ڪرڻ کان سواءِ رائج ڪري نٿو سگهجي. انگريزيءَ جي ناڪاميءَ جو سبب فقط اهو آهي تہ اسان ڪلچر جي ٻٽي سرشتي کي قومي حيثيت سان قبول نہ ڪيو هو.

انڪري اهو ظاهر آهي تہ ٻوليءَ جي ٻٽي سرشتي مان ڪلچري تصادم ڪڏهن بہ ٽاري نٿو سگهجي، ۽ اهو بہ ظاهر آهي تہ ٻٽي سرشتي مان ڪلچري تصادم ضرور پيدا ٿيندو.

جيڪڏهن ڪنهن هنڌ تي اهو ڏٺو وڃي تہ تمام ضروري ۽ اٽر سببن جي ڪري (هي سبب مون مٿي ڏيکاريا آهن) ٻوليءَ جو ٻٽو سرشتو رائج ڪرڻو آهي تہ پوءِ ڪلچري تصادم کي ٽارڻ جا اپاءَ بہ اڳ ۾ وٺڻ گهرجن.

هن تصادم کي ٽارڻ جا ممڪن طريقا فقط بہ آهن:

(١) ٻٽي سرشتي وارن ٻنهي ٻولين سان هرهڪ جو دائرو ۽ ان جون ضرورتون مقرر ڪري ڇڏڻ.

(٢) ڪنهن بہ هڪ گروهہ جي ڪلچري برتري ۽ وڏائيءَ کي قبول ڪرڻ.

ظاهر آهي هن حالت ۾ فقط ٻيو طريقوئي ممڪن آهي جو تہ پهو طريقو ايترو مشڪل آهي جو خود حڪومتون بہ الهيءَ ماري ۾ ڪامياب ٿي ڪونہ سگهيون آهن.

انگريزيءَ جي حالت ۾ انگريز سرڪار جي هڪ چوڻيءَ مطابق "سيزرس کي ايترو ڏلو جيترو سيزرس جو حق هو، ۽ خدا کي ايترو ڏلو جيترو خدا جو حق هو"، انڪري ان دؤر جو ٻٽو سرشتو هاڃيڪار نہ ٿيو.

٤- وڏو خطرو.

ٻوليءَ جي ٻٽي سرشتي هلائڻ جي نقصانن ۽ فائدن تي پوري دنيا ۾ ٽيڪا ۽ ٽپڻي ٿيندي رهي آهي. ٻوليءَ تي تحقيق ڪرڻ وارن عالمن بہ هن ماملي تي سوچيو آهي ۽ دنيا کي هن خطري کان آگاهہ ڪيو آهي. هن هيٺ آءٌ پڙهندڙن جي پنهنجي ويچار لاءِ هڪ اڪابر جا لفظ بہ ڏيئي رهيو آهيان:

"ٻولي ماڻهوءَ جي ذات ۽ قوميت سان تمام ويجهو لاڳاپو رکي ٿي، الڪري اِهو ڏٺو ويو آهي تہ بادشاهہ ۽ شهنشاهہ (ڏاڍا ماڻس) پنهنجي حڪومتن جي حدن اندر پنهنجي رعيت تي پنهنجون ٻوليون ڏاڍ مڙسيءَ سان مڙهيندا آهن. ڪم عقلي ۽ اڻڄاڻائيءَ جي ڪري آهي ماڻهو انهيءَ ڳالهہ تي ويچار ڪري نہ سگهندا آهن تہ ٻوليون چوٿيون سيکاريون وڃن ۽ ڪيئن ٿيون سيکاريون وڃن. تاريخ اهڙن واقعن سان ڀري رکي آهي جنهن ۾ ارهہ زور طبقو هيٺي طبقي تي پنهنجي ٻولي مڙهي رهيو آهي ۽ هيٺو طبقو پنهنجي ٻوليءَ جو بچاءُ ڪري رهيو آهي ۽ ڏاڍ مڙسي جو مقابلو ڪري رهيو آهي. اهڙيءَ ڇڪتاڻ جي ڪري هڪ ڏڪار جنم وٺي ٿي، بڪرجي ٿي وڃي ۽ پوءِ صدين تائين پنهنجو اثر قائم رکندي ٿي اچي. ڏاڍن مڙسن جا اهڙا ڪارناما ناڪام ٿي ويا آهن. ياد رکڻ گهرجي تہ ٻولين جي عمر بادشاهتن ۽ حڪومتن جي عمر کان وڏي ٿيندي آهي."

هي آهي عالم ۽ اڪابر رابرٽ لاڊو، جيڪو جارج ٽائون يونيورسٽيءَ جي ٻولين واري شعبي ۾ ڊين آهي.

(ڏسجي سندس ڪتاب "ٻوليءَ جي سکيا" (.Language Teaching page 17-18

ظاهر آهي مقامي ٻولي ڪنهن بہ غلبي ۽ برتريءَ جي اثر هيٺ تہ رهي سگهي ٿي پر ختم ٿي نٿي سگهي. پر جيڪڏهن انهيءَ ڳالهہ کي سمجهيو وڃي، جيئن رابرٽ لاڊو چيو آهي تہ ٻولين جي سيکارڻ جي ضرورت ڪهڙي آهي تہ شايد هي خطرو ٽري وڃي.

۵- ٻوليءَ ۽ ضرورت

مناسب ۽ موزون ٿيندو جيڪڏهن بہ لفظ ٻوليءَ جي ضرورت ۽ اهميت تي بہ لکي ڇڏجن تہ جيئن ٻنهي سرشتي جو سچو معاملو سمجهہ ۾ اچي وڃي.

شين جي واپرڻ، استعمال ۽ جوڙ جا سبب انسان جي تاريخ پڙهڻ سان فقط ٻہ ٿا ملن. (۱) ضرورت (۲) سهولت. سڀئي ايجادون هنن ٻن محرڪن جي ڪري ٿيون آهن ۽ جيئن جيئن انساني معاملا وڌندا ويندا، تيئن تيئن نيون شيون ايجاد ٿينديون وينديون. زمين کيڙڻ جون مشينون ۽ اوزار، سفر ڪرڻ جون مشينون، الي، لٽي ۽ اجهي جي ضرورتن جي پورائيءَ لاءِ مشينون ۽ ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جي سهولت لاءِ مشينون، سڀ ضرورت ۽ سهولت جي دباءَ هيٺ ايجاد ٿيون آهن.

ٻولي بہ انساني ضرورت ۽ سهولت جي ڪري پيدا ٿي آهي، هن خيال کان ٻولي بہ هڪ وسيلو آهي، هڪ اوزار آهي هڪ عمل آهي، ۽ هڪ طريقو آهي جنهن سان انسان پنهنجون ڪي ضرورتون پوريون ٿو ڪري ۽ سهولتون حاصل ٿو ڪري.

هاڻي وڌيڪ ڏسڻو آهي ته انسان جون آهي ڪهڙيون ضرورتون آهن، جن جي پورائي هو ٻوليءَ جي وسيلي ڪري رهيو آهي ۽ آهي ڪهڙيون سهولتون آهن جيڪي هو ٻوليءَ جي وسيلي حاصل ڪري رهيو آهي.

(۱) بنيادي تهه ته آهي سوچ، سوچ کي انسان جي طبع جي روشني چئي ٿو سگهجي. سوچ جي پنهنجي طبع اها آهي جو ويٺي ويٺي من ۾ هڪڙو ڏيئو ٻري ٿو پوي، ۽ ماڻهوءَ جي آسپاس جي ڪائنات جون سڀ شيون حقيقتون ۽ مسئلا پنهنجي ماڻهوءَ جي اکيان اڀري ٿيون ورن. آهي شيون جيڪي اڳ ۾ اکرن جي ليکن جيان ڏسڪيون ڏڏيون ۽ بي معنيٰ هيون سي سوچ جي ڪري حقيقتون ۽ سچ پنهنجي ٿيون پون: اکر اکيان اڀري واڳون ٿي ور پام. ماسرا ۽ مسئلا جيڪي ماڻهوءَ جي پنهنجي جند سان واسطو رکن ٿا سي انسان تي دٻاءُ ٿا وجهن ۽ چڻ ڪيس ڪائڻ ٿا اچن. آهي مسئلا ماڻهوءَ جي هنيائن ۾ هرن ٿا ۽ ڪنڊا ٿا چڀن. ميٺي سيلهه (ڪنڊا) ٿيام پڙهيام جي پاڻان.

انسان سوچ جي الهيءَ جيڪي، هرڪر ۽ دٻاءُ کي گهٽائڻ لاءِ وسيلو تلاش ڪيو هو ۽ آخرڪار اظهار جي وسيلي يعني ٻوليءَ جي مدد سان هن پنهنجي انهيءَ بار کي جهڪو ڪيو هو. اهڙيءَ ريت ٻوليءَ جي پهرين ضرورت يا بنيادي ضرورت آهي اظهار جي.

سوچڻ ۽ ڳالهائڻ نفسياتي اعتبار کان جدا جدا نه آهن. پر ڳالهائڻ جي ضرورت ڪهڙين ضرورتن کان نرالي آهي. انسان ڪهڙين ضرورتن جي پوري ڪرڻ ۾ خودمختار آهي. کيس اختيار آهي ته آهي ضرورتون پوريون ڪري يا نه ڪري. ليڪن ڳالهائڻ جي معاملي ۾ انسان مجبور آهي. اهو ئي سبب آهي جو ٻوليون انسان جي معاشري ۾ بنيادي حيثيت رکن ٿيون.

هن ضرورت جي خيال کان ڪارگر وسيلو فقط انسان جي پهرين ٻولي آهي جو ته اها هُنَ جي پنهنجي من جي پنهنجي روشنيءَ سان اڀري اڪتي آهي ۽ اظهار جي احتياج جي مقابلي ۾ آها ٻولي هن جي ويجهي ۾ ويجهي واهر آهي.

(۲) پاڻ ظاهر ڪرڻ جي هن بنيادي ضرورت کان سِنِي ٻوليءَ جون ٻيون ضرورتون به آهن جن مان هڪڙي آهي سکڻ يا پرائڻ. هن حيثيت ۾ ٻولي علم جو دروازو آهي، جنهن جي وسيلي علم انسان جي من ۾ داخل ٿئي ٿو. ٻڌڻ ۽ پڙهڻ هن دروازي جا ٻه طاق آهن.

(۳) ٻوليءَ جو ٽيون ڪم آهي پاڙهڻ ۽ سيکارڻ. هي ڪم لکڻ ۽ ڳالهائڻ وسيلي ٿئي ٿو.

(۴) ٻوليءَ جو چوٿون ڪم آهي پروپئگنڊا، اشتهاربازي، ۽ ڦهلاءُ ڪرڻ جو. هن ماسري اڄڪلهه هڪ فن جي صورت اختيار ڪري ورتي آهي ۽ ريڊيو، ٽيليويزن ۽ فولو سڀ هن ڪم ۾ استعمال ٿي رهيا آهن. سئنيما ۽ رڪارڊ به هن ڏس ۾ وڏي مدد ڏين ٿا.

(٥) ٻوليءَ جو پنجون ڪم آهي علم ۽ دانش کي سانڍي رکڻ جيئن ڪتابن لکڻ سان ڪيو ٿو وڃي. حمورابي ۽ ٽاهائيپ جي لکتين کي اڄ به ساڳيو قدر جي نظر سان ڏسون ٿا. هن طرح سان انسان جي حڪمت ۽ ڄاڻ کي محفوظ ڪري ٿو سگهجي.

(٦) ٻوليءَ جو ڇهون ڪم آهي جمالياتي تسڪين ڏيڻ جو. هي ڪم عمدي شعر ۽ راڳ جي وسيلي ٿئي ٿو يا آرٽ ۽ آواز جي وسيلي. هن ماسري ۾ ڏٺن، لئي، تال ۽ رنگ به وسيلا آهن يا طريقا آهن ۽ وڏو ڪم به هنن جو آهي- ٻولي هنن ساري ۾ بنيادي ڪم ڪري سگهي ٿي پر وڏو ڪم آرٽ جو آهي.

(٧) ٻوليءَ جو ستون ڪم آهي قومن ۽ ملڪن جي اندرين ۽ ٻاهرين معاملن ۾ مدد ڪرڻ ۽ تقرير ۽ تحرير جي صورت ۾ پنهنجي ساک ۽ اثر کي قائم رکڻ ۽ ماڻهوءَ جي انفرادي طاقت ۽ عقل جي ساک پرڻ.

(٨) ٻوليءَ جو اٺون ڪم آهي تعليمي نظام کي هلائڻ ۽ سکيا جي طريقن جي مدد سان ٻارن ۽ ماڻهن جي انفرادي قوت ۽ انفرادي صلاحيت کي وڌائڻ.

(٩) ٻوليءَ جو نائون ڪم آهي ذهين ۽ عاقل اديبن ۽ شاعرن جي پنهنجي بنيادي صلاحيتن کي ادب ۽ سائنس جي تحريرن ۾ سانڍي رکڻ.

چاڪاڻ ته ٻوليءَ جو سڄو واسطو انسان جي سوچ سان آهي، انڪري ٻوليءَ جو سارو انفرادي نه پر اجتماعي سارو آهي، انڪري دنيا جون سڀئي ٻوليون انسانذات جي دولت ۽ گڏيل ملڪيت آهن. ٻولين جي ترقيءَ جو مطلب انسانذات جي ترقيءَ جهڙو آهي.

ٻولين جي سچائي انسانذات جي سچائي ۽ ٻولين جي شاهوڪاري انسانذات جي شاهوڪاري آهي. اهڙيءَ ريت ٻولين سان دشمني انسانذات سان دشمني جهڙي آهي ۽ ٻولين سان دوستي ماڻهن سان دوستيءَ جهڙي آهي.

پر ياد رکڻ گهرجي ته ٻولين جي ضرورت ۽ ڪم کي معلوم ڪرڻ ۽ نظر ۾ رکڻ ۾ جذبات کي دخل ڪڏهن به حاصل ٿو ٿي سگهي.

جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، ٻولي ڪڏهن به نظريي يا دين جي پيداوار نه آهي. ٻولي اهڙي ڪا به ضرورت پوري ڪا نه ٿي ڪري جيڪا دين يا نظريو پوري ڪندو هجي. اهو به سبب آهي جو ڪڏهن به نظريي ۽ مذهب جي بنياد تي ڪڏهن خاص ٻوليءَ جي حمايت ڪري نه ٿي سگهجي. هائو، ٻوليءَ جي حمايت تهذيبن، ڪلچرن ۽ قوميتن جي بنيادن تي ڪري ٿي سگهجي. ٻولي نه اخلاقي معاملو آهي ۽ نه نظرياتي. ٻولي ته قومي ۽ تهذيبي معاملو آهي انڪري مذهبي ۽ نظرياتي وارا لفظ ٻوليءَ سان لڳن ئي ڪو نه ٿا.

جيڪي ماڻهو ٻوليءَ جي حمايت يا مخالفت مذهبي ۽ اخلاقي بنيادن تي ڪن ٿا تن جي دليلن کي علم ۽ دانش تحقيق ۽ سائنس جي حمايت حاصل ٿي نٿي سگهي.

انهن ڳالهين کي خيال ۾ رکڻ سان ڏٺو ويندو ته ٻوليءَ جي پنهنجي سرشتي ۾ انهيءَ ڳالهه تي وقت ويڃائڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي ته مذهب ۽ ڌرم ڪهڙي ٻولي ڳالهائڻ يا لکڻ سان خوش ٿيندا ۽ ڪهڙي ٻولي ڳالهائڻ يا لکڻ سان ناراض. يا مسلمانن جي ٻولي ڪهڙي آهي ۽ ڪافرن جي ڪهڙي، يا هندو ڪهڙي ٻولي ڳالهائيندا ۽ مسلمان ڪهڙي.

ٻوليءَ جي پنهنجي سرشتي ۾ خيال فقط ٻوليءَ جي اهميت، ضرورت ۽ ان جي ڪارڪردگيءَ جو ڪرڻ گهرجي.

٦- هڪڙو ٻيو مسئلو.

ڪن حالتن ۾ پنهنجي سرشتي کي هلائڻ واري رستي ۾ ڪي خاص مسئلا به پيدا ٿين ٿا. مثال طور سنڌ ۾ هاڻوڪين حالتن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جي وجودن کان سواءِ انگريزيءَ جو وجود به اهڙو آهي جو ان کان ڪنڌ موڙي ۽ لنوائي نٿو سگهجي. انگريزيءَ جي پوزيشن سنڌ ۾ هن وقت هيئنءَ ريت آهي.

(١) پڙهيل ماڻهن جي سڄي تعداد جون ڪي هيٺيون اهڙيون آهن جن جي تعداد جيترا ماڻهو انگريزي پڙهيل آهن.

(٢) سنڌ سرڪار جا سڀئي ملازم هن وقت تائين انگريزيءَ کي سرڪاري ڪاروبار ۾ واپرائڻ جي تربيت حاصل ڪري چڪا آهن.

(٣) سنڌ صوبي جي سڀني پڙهيل ماڻهن جي گهرن ۾ روزمره جي ڪمن ۾ انگريزيءَ کي دخل حاصل آهي.

(٤) پيشيوراڻه تعليم جي سڀني شعبن ۾ انگريزي ڪنهن به زبان جي ڀائيچاري کان سواءِ بالادستيءَ سان ڪم ڪري رهي آهي.

(٥) فني ۽ ٽيڪنيڪي اصطلاحن ۽ لفظن ۾ انگريزي زبان جا لفظ ايتريقدر ته پکڙجي ويا آهن جو اڻپڙهيل ماڻهو به انهن جو استعمال آزاديءَ ۽ سولائيءَ سان ڪري رهيا آهن.

(٦) ڪل قومي اعتبار کان اردو ۽ سنڌيءَ کي اڃا ۽ اهڙي حيثيت حاصل نه آهي جو اهي انگريزيءَ جي برابر ڪري سگهن.

(٧) اسان جو پڙهيل طبقو ذهني اعتبار کان انگريزيءَ کي اردو ۽ سنڌيءَ کان پوئين جڳهه ڏيڻ لاءِ اڃا تيار ناهي.

(٨) حقيقت به اها آهي ته اسان جي معاشي ۽ حقيقي زندگيءَ ۾ انگريزيءَ هڪ اهم جڳهه حاصل ڪري ورتي آهي. ۽ هينئر انگريزي اسان جون تمام گهڻيون ضرورتون پوريون ڪري رهي آهي.

(٩) سيني اپرالڊ ۽ وڏالڊ ملڪن ۾ اهيءَ ضرورت ڪي محسوس ڪيو ويو آهي ته انگريزي، فرانسي، جرمن، روسي ۽ چيني ٻولين مان ڪنهن ٻه هڪ کي مقامي ٻولين يا ٻوليءَ سان گڏ رائج ڪرڻ تمام ضروري آهي.

(١٠) انگريزي ادب ۽ ٻوليءَ جو هاڻوڪو معيار ايترو اعليٰ آهي جو اسان لاءِ تمام ضروري آهي ته اسان هن ٻوليءَ کي سکڻ ۾ پنهنجو چڱوخاصو وقت صرف ڪريون.

(١١) سائنس ۽ فن ۾ اسان ٿوري گهڻي جيڪا به ترقي ڪئي آهي تنهن ۾ انگريزي ٻوليءَ اسان جي مدد ڪئي آهي، ۽ اهو ئي سبب آهي جو اسان هاڻي هن مقام تي انگريزيءَ کي الوداع چئي نٿا سگهون.

(١٢) تعليمي نظام ۾ انگريزيءَ هن وقت تائين ٻئي سرشتي ۾ هڪڙي ٻوليءَ جو ڪم ڪيو آهي ۽ اهڙيءَ طرح سان انگريزيءَ کي پنهنجي تعليمي نظام ۾ نهايت ئي اهم جڳهه ڏيندا آيا آهيون.

(١٣) انصاف جي ڳالهه اها آهي ته زندگيءَ جي سيني ڳالهين ۾ انگريزيءَ جي لفظن ۽ اصطلاحن جي جڳهه تي سنڌي يا اردوءَ جا لفظ ۽ اصطلاح هڪدم ٻهاري نٿا سگهجن. اگر انگريزيءَ کي ڇڏي ڏيڻ سان اسان جي معاشي ۽ معاشرتي حياتيءَ تي نهايت ئي بري اثر پوڻ جو انديشو آهي.

ا- هنن ڳالهين کي خيال ۾ رکڻ سان معلوم ٿيندو ته:

(١) سنڌ جهڙي صوبي ۾ ٻئي سرشتي واري حالت ۾ جيڪڏهن اردو ۽ سنڌيءَ کي جڳهه ڏني وڃي ته انگريزيءَ جي باري ۾ ڪو نه ڪو فيصلو ڪرڻو ئي پوندو.

(٢) جيڪڏهن انگريزيءَ کي ملڪ نيڪالي ڏني وڃي ته پوءِ ان جو اسان جي ترقيءَ تي ڪو برو اثر ته نه پوندو؟ اهو به ڏٺو ويندو.

اهڙيءَ ريت سنڌ جهڙي صوبي ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جي رواج واريءَ حالت ۾ انگريزي هڪ مسئلي جي حيثيت وٺي سگهي ٿي- ۽ انصاف جو اگر اهو آهي ته هن مسئلي کي حل ڪرڻ کان سواءِ اسان جو ماهرو نيڪ طريقي سان مشڪل هلندو.

ب- حرف حساب جو.

جن ڳالهين کان سواءِ ڪو به ٻئو سرشتو ڪامياب ٿي نه سگهندو سي هي آهن:

(١) ٻئي سرشتي ۾ اهرين ٻوليءَ ۽ ٻي ٻوليءَ جي وچ ۾ ضرور فرق ۽ امتياز رکڻ گهرجي.

(٢) ٻنهي ٻولين مان هرهڪ جي دائري ۽ عمل جو فيصلو ڪرڻ گهرجي.

(٣) ٻنهي ٻولين مان هرهڪ کي ترقيءَ جون سهولتون رکيون ضرورت ۽ اهميت جي خيال کان ڏنيون وڃن ۽ نه عقيدت يا محبت جي خيال کان.

(٤) ٻوليءَ جي ماهري کي اظهارن ۽ عقيدن کان ٻاهري رکڻ لاءِ قانوني وسيلا استعمال ڪيا وڃن.

(٥) تعليم فقط مادري ٻوليءَ ۾ ڏني وڃي ۽ ٻي ٻوليءَ کي فقط ثانوي اهميت سان جاري رکيو وڃي.

(٦) ٻنهي ٻولين کي ترقيءَ جي موقعن ڏيڻ وقت اهو ڏسو وڃي ته عام ماڻهن جي تهذيبي ۽ ڪلچري ورثي تي ڪو برو اثر ته ڪونه ٿو پوي. تهذيب ۽ ڪلچر جي حفاظت لاءِ قانوني وسيلا مهيا ڪيا وڃن.

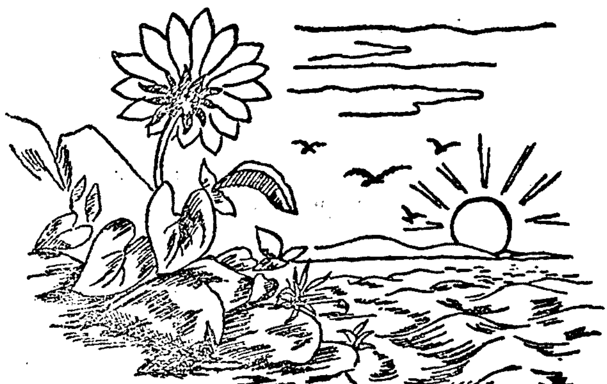

• محمد يوسف ابڙو ”شاڪر“

موهن جو دڙو يا موئن جو دڙو؟

دنيا جي هن قديم يادگار جو صحيح نالو ڇا هئڻ کپي

دنيا جي هن تختي تي قادر ڪيئي قومون پيدا ڪيون. سڪندر مقدوني، چنگيز خان، نادر ايراني ۽ محمد خان پٺاڻ جهڙا ڪيئن ظالم؛ ڪلائيو، ويلسلي ۽ ٻين فرنگي قومن جهڙا لالچي ۽ دغاباز پيدا ٿيا، جن پنهنجي ظلمن، ڏاڍاين ۽ چالاڪين سان ڪيترن ئي آباد ۽ وسندڙ شهرن ۽ بستين کي لٽي، ماري، ڦري رهاڪن مان ڪين کي قتل ڪري ۽ ڪهڻ ماڻهن کي پڃائي گهرن کي باهيون ڏيئي کنڊر ۽ دڙا بنائي ڇڏيا. هن اسان جي سنڌڙيءَ ۾ به اهڙا بيشمار دڙا آهن جي اڄ به اکين وارن لاءِ عبرت جو عڪس بنيا بيٺا آهن. رڳو اسان جي تعلقي ٽنڊي الهيار يا ڀر پاسي ۾ اهڙن قتل شهرن جا ١٥-٢٠ دڙا آهن، جن مان نصرپور جي پراڻي شهر جا دڙا، آٻل جو دڙو، لِلا جو لهور، اگهاماڻي جا دڙا، ٽورڙيءَ جو دڙو، ماريجي ديهه جو مارو، پوريءَ جو پڙو (دڙو) مشهور آهن. ساڳيءَ طرح سنڌ ۾ موهن جو دڙو (صحيح نالي جي خبر نه آهي) ڪاهوءَ جو دڙو، اروڙ، برهمڻ آباد، رڪڻ جو ٿل، سڌ سڏيرن جو دڙو، ڏولرن هڱورن جون ماڙيون ۽ ٻيا ڪيترائي قتل شهرن جا اهڃاڻ آهن، جي يا ته ڪن ظالمن جي ظلم جو نشان بڻجي پنهنجو فرياد آسمان وارن اڳيان پيش ڪري رهيا آهن، يا اتي جي رهاڪن جا ظلم ۽ اڍنگا ڪم حد کان وڌي وڃڻ ڪري قدرت جي ڏهر جو نشان بڻجي پاڙيوارن لاءِ عبرت جا آثار بنيا بيٺا آهن. هنن سڀني مان موهن يا موئن جو دڙو(؟) گهڻو آڳاٽو ۽ مشهور آهي، جنهن جي هاڪ ۽ واڪاڻ مشرق کان لڪري مغرب تائين پهچي چڪي آهي. تازو اقوام متحده پاران به ڪي وڏا عالم ۽ ڄاڻو هن ماضي بعيد جي نشان کي قائم رکڻ لاءِ ڪجهه رٿون رٿڻ ۽ پاڪستان حڪومت کي صلاح مصلحت ڏيڻ لاءِ آيا هئا. اهڙي جڳ مشهور يادگار کي ڪو صحيح ۽ بامعنيٰ نالو نه هجي، تنهن لاءِ جيترو افسوس ڪجي سو ٿورو آهي.

(١) موهن جو دڙو نالو سڏڻ بلڪل غلط آهي، ان متعلق عالمن جو بحث پيش ڪجي ٿو:

هڪ هندو ليکڪ پائي دوارڪا پرساد روچيرام شرما پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جو پراچين اتهاس“ ڀاڱو پهريون ص ٤٧ تي لکي ٿو ته ”سنڌ جي هن قابل فخر کنڊهر تي موهن جو دڙو نالو ڪيئن پيو؟ سنسڪرت ۾ مڌ اکر جي معنيٰ آهي خون يا قتل ڪرڻ. سنسڪرت جي الهيءَ مڌ

اڪر پراڪرت ڀاشا ۾ مهه چيو ٿو وڃي. مهه عدد واحد آهي، هن جي جمع ڪي ماهن يا مهن چيو ٿو وڃي. انهيءَ آڌار تي "مهن جو دڙو" معنيٰ قتل ٿيل مائهن جو دڙو يا ڍير. هن معنيٰ کي قبول ڪرڻ کان پوءِ اسان کي اهوئي الومان ڪيڻو پوندو ته هن کنڊهرن تي مهن جو دڙو نالو انهيءَ ڪري پيو، جو مائهن جي دلين ۾ اهو وسواس ويٺل هو ته انهيءَ کنڊهرن ۾ قتل ٿيل (مهن) موجود آهن. باقي هيءُ جو اڄڪلهه عام رهت سنڌ جي هن جهوني کنڊهرن کي موهن جي دڙي جي نالي سان سڏيو ٿو وڃي سو سراسر غلط آهي. سر جان مارشل، مسٽر بنرجي، ڊاڪٽر منڪي وغيره جهڙن ودوانن هن کنڊهرن کي مئل مائهن جو دڙو ظاهر ڪيو آهي، انهن حالتن هيٺ به ان کي موهن جو دڙو چوڻ سراسر غلط ٿيندو." هيءُ ذڪر مٿي ڄاڻايل ڪتاب جي ۴۷ ۽ ۴۸ صفحن جي ٽيرهن سٽن جو هوبهو نقل آهي، جنهن موجب موهن (شري ڪرشن مهراج جي هڪ نالي) يا ٻئي ڪنهن به اهڙي هندو راجا وغيره جي "نالي جو دڙو" چوڻ بلڪل غلط آهي.

اسان جي سنڌڙيءَ تي آريه سماج هلچل جو به گهڻو اثر پيو. پهرين مهاڀاري جنگ ختم ٿيڻ تي ترڪي خلافت جي ختم ٿيڻ سبب سڄي ملڪ ۾ خلافت هلچل گهڻو زور وٺي ويئي ان وقت جي مسلمان ليڊرن جي اثر رسوخ سان هندو اڳواڻ به گهڻي ڀاڱي مسلمانن سان ملي ويا. انگريزن ان هندو-مسلم اتحاد کي ٽوڙڻ لاءِ آريه سماجي هلچل کي زور وٺايو ۽ فساد ڪرائي ٻنهي قومن جي وچ ۾ ويڇن کي وڌايو. ان وقت هندو آريا پاڻ کي هتار وانگر دنيا جي سڀني قومن کان اوچي ۽ سڌريل قوم (قديم آريه قوم) سمجهندا هئا ۽ دنيا جي هر ملڪ ۽ شهر کي آرين جو يادگار ثابت ڪرڻ تي زور ڏيندا هئا. آئرلنڊ کي آريه لئنڊ، ايران کي آريان، پشاور کي پرشرام پور، سبيءَ کي شوي، سيوهڻ کي شوآستان وغيره ثابت ڪري دل خوش ڪندا هئا. اهڙيءَ طرح ان وقت ڌاري (۱۹۲۵-۱۹۳۰ع) هيءُ دڙو به شري ڪرشن مهراج جي ٻئي نالي پٺيان موهن جو دڙو بڻجي پيو؛ جنهن کي خود هڪ هندو ودوان دليلن سان ثابت ڪري رهيو آهي.

باقي رهيو مئن (قتل ٿيلن جو ڍير) جو دڙو، ان لاءِ ساڳئي ڪتاب جي ۴۸ ۽ ۴۹ صفحن تي لکيل آهي ته "پر جيڪڏهن انهيءَ افواهي ڳالهه کي اتهاسڪ ڪسوٽيءَ تي ڪسيو ويندو، ته اها ڳالهه بنهه بي بنياد پيئي نظر ايندي، ڇاڪاڻ ته هن کنڊهرن جي کوٽائي ڪندي سواءِ پنڌرنهن هڏن جي ٻئي ڪنهن به هڏان ڪنهن حادثي ۾ مري ويل مائهن جا هڏا نه لڌا ويا آهن. جيڪڏهن عام مائهن جي چوڻ موجب راجا دلوراءِ جي ظلمن سبب هڪ ئي رات ۾ طوفان لڳڻ ۽ ڌرتيءَ ڌٻڻ تي هيءُ وسندڙ شهر غرق ٿي ويو هجي ته هولد ان جي هر ڪنهن گهر، گهٽيءَ ۽ پاڙي سان انيورل لاش نظر اچن، پر هتي اهڙي ڳالهه نظر ڪانه ٿي اچي. سنه ۱۹۲۵ع ۽ ۱۹۲۶ع ۾ هن کنڊهرن جي کوٽائي ڪندي مسٽر هارگريوز ۽

مسٽر وتس هڪ وڏي ڪمري ۾ چوڏهن ۽ هڪ ڪمري مان ڇهن ماڻهن جا لاش هٿ ڪيا .... ٻي هڪ زال جو لاش لڌو ويو، جنهن ڪمري کي ٻار ڪيو هو، مگر ڏاڪڻ جي اڌ تي مري وئي هئي." هاڻي هيڏي ساري ايراضيءَ ۾ ستن ئي هنڌن ۾ هيٺ مٿي پکڙيل شهر مان لاشا اکرن ڳاڻ ڳڻيا، تنهن کي سٽهن جو دڙو (قتل ٿيل ماڻهن جو ڍير) يا موئن (مري ويل ماڻهن جو دڙو) سڏڻ ڪيترقدر صحيح ٿيندو، سو فيصلو پڙهندڙ پاڻ ڪن.

ڪتاب قديم مشرق جلد دوم (مڪتبه فريدي اردو ڪاليج، اردو روڊ ڪراچي طبع اول) جي صفحه ١٩٤ تي ٻڌ قبول ڪيل آهي ته "چوڏهن لاشا لڌا آهن." ڪتاب آئينه قديم سنڌ (مصنف شمس الدين رڪن الدين قريشي- ڇپائيندڙ آر. ايچ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد، دفعو پهريون. ١٩٥٦ع) صفحه ١٥٩-١٦٠ تي هن دڙي بابت لکيل آهي ته "سنڌ جي دڙي کي کوٽيندي آرڪيالاجيڪل وارن جو چوڻ آهي ته هيءَ دڙو ڪن شهرن جو کنڊهر آهي"......
.... بني اسرائيلن پنهنجي دؤر حڪومت ۾ ان کي تباهه ڪيو. تنهن کان پوءِ بني اسرائيلن جي حڪومت ختم ٿيڻ بعد ٻيون شهر ٻڌو ويو، جو عربن جي زماني تائين قائم رهيل آهي، جنهن کي محمد بن قاسم 'موج' شهر جي ڀرسان سيوستان جو قلعو ڇني فتح ڪيو. ابن حوقل ان شهر کي 'منج آبري' ڪري لکيو آهي، جو لب درياءَ تي هو. هن شهر جي مٿين سطح واري شهر جو اصل نالو منوج يا منج آهي، جنهن کي متائي مهنج چيل آهي، جنهن مان "مهنج دڙو" ٿيو. جو محاوري ۾ "مهن جو دڙو" ڪري سڏيو ويو ٿي؛ جنهن کي هاڻي پاڪستان سرڪار مئن جو دڙو يعني مري ويلن جو دڙو نالو ڏنو آهي."

شايد ڪن ٻين پرائين تاريخن ۾ به ڪي اهڙا احوال ڏنل هجن، جن تائين منهنجو هٿ پهچي نه سگهيو آهي، مگر منهنجي راءِ انهن سڀني حوالن کان ٻي طرح آهي: منهنجو خيال آهي ته:

(١) "موهن جو دڙو" سڏڻ بلڪل غلط آهي، اهو نالو ٢٥-١٩٣٠ع يا ان کان پوءِ جو ايجاد ٿيل آهي.

(٢) مئن جو دڙو (مري ويلن جو دڙو) سڏڻ به صحيح ڪونه ٿو لڳي، ڇو ته سنڌ ۾ اهڙا دڙا تمام گهڻا آهن، انهن سڀني مان ڪيترائي لاش هٿ آيا آهن پوءِ ته هرهڪ دڙي (برهمڻ آباد، اروڙ يا الور، ڪاهو، ڇنڊو، جهڪر، اٻل سڌ سڏيرن، ڪوٽ ڏيجي، آمري، وغيره جي دڙن يا کنڊهرن) کي به مئن جو دڙو سڏڻو پوندو؛ ڇو ته انهن سڀني مان لاشن (هڏن) جا پڃرا لڌا آهن. هن دڙي مان ته رڳو چوڏهن يا ٻه-چار وڌيڪ لاش ملي سگهيا آهن، منهنجي خيال ۾ هن دڙي جو نالو "ميهن جو دڙو" (ميهه = مهاڻا قوم) جو قتل شهر آهي. سنڌ ۾ قديم زماني ۾ ٻه وڏيون ۽ زبردست قومون رهنديون هيون، (١) هڪڙي جاٽ، جا اتر جي وڳن مان سنڌ جي وارياسن ميدانن ۾ رهندڙ هئي، جا قوم هميشه عرب حاڪمن مان وڙهندي رهندي هئي، عربن هن قوم جي ڪيترن راڄن کي ڏيهه نيڪالي ڏيئي

ايران ۽ عراق جي ڪن ڀاڱن ۾ آباد ڪيو هو، جتان هيءَ قوم اڳتي وڌي يورپ تائين پهچي ويئي ۽ جت، زط، زوطي، جپسي، هپي وغيره جي نالن سان سڏجڻ ۾ آئي ۽ اهي سي، ميه، ميهي يا ميد قوم، جا درياهن ۽ سمنڊن تي مڇي مارڻ ۽ ٻيڙا ڪاهي واپار ڪرڻ ۾ مشغول رهندي هئي.

ميد قوم کي سنڌ جي پراڻي تاريخ (جا عربن جي لکيل آهي) ۾ چور، ڌاڙيل وغيره سڏيو ويو آهي (ڏسو فتحنامو سنڌ عرف چچنامو ڇاپيل سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو پهريون ١٩٥٤ع.)

چچنامي جي ص ١٢٤ جي پوين سٽن ۾ هن قوم بابت لکيل آهي ته ”سرانديپ جي راجا جون سوکڙيون وغيره کڻي ويندڙ جهاز مخالف واءُ اُٿڻ سبب ترائي ٿي وڃي ديبل جي ڪناري ڪان لڳا. هڪ چورن جو ٽولو جن کي ڪامره (٢) چوندا هئا ۽ ديبل جا رهاڪو هئا، سي انن ٿي جهازن کي پڪڙي ويا......“ ساڳئي صفحي تي هيٺ فٽ نوٽ نمبر ٢ ۾ - ن. ب: انڪامره، تنڪامره؛ ح: لڪامره؛ س: بڪامره ڏنل آهي.“ صفحي ١٢٦ تي راجا ڏاهر حجاج بن يوسف جي خط جي جواب ۾ چيو آهي ”هي ماڻهو چور آهن ۽ انهن ڪان وڌيڪ طاقتور ڪو ڪونه آهي. اسان جي به تابعداري ڪانه ڪندا آهن.“ صفحي ٤٣٦-٤٣٩ تائين نوٽ اوٽ نمبر ١٢٤ [٨٩] ۾ پڻ هن قوم بابت ڊگهو نوٽ ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ به هن قوم کي عرب فاتحين چور ۽ ڌاڙيل ڪري لکيو آهي (بلاذري ص ٤٣٥). هن ٽولي کي ميدن جي هڪڙي (قوم مان ميد) ڪري ڄاڻايو آهي، جن ٻيڙين ۾ چڙهي حملو ڪري اچي جهاز ڦريو هو. اڳتي لکيل آهي ته ديبل بندر ميدن جو مرڪز هو. عرب مؤرخن جي لکيتن مان سمجهجي ٿو ته مڪران، سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ جي ڪناري تي رهندڙ اهي قومون، جن جو پيشو ئي سمنڊ تي هلندڙ ٻيڙيون ۽ جهاز ڦرڻ هو، تن سڀني کي ”ميد“ جي نالي سان سڏيو ويو آهي.

چچنامي جي هن ڊگهي نوٽ ۽ سنڌ جو پراچين اتهاس حصي پهرين (ليکڪ دوارڪا پرساد) هن ڏڙي جي ڪنڌرن بابت اٽڪل هڪ سؤ کن صفحن ۾ بحث ڪندي جيڪي به لکيو آهي ان مان اها چڱيءَ طرح وڌهان ٿو ته هن قبل شهر ۾ اصل هيءَ قوم (اصل سنڌي اڄار مهاڻا، جنهن کي عربن بڪاڙي لنڪايره، وغيره ڪوٺيو آهي) رهندي هئي، جنهن جون بستيون سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪنارن تي هيون ۽ هنن جا ٻيڙا عربي سمنڊ تي مڪران، ملبار، سرانديپ ڪان ڦيرلڊا اپرلدي وارن پٽن تائين ويندا هئا، جنهن لاءِ شاهه جي رسالي جو سُر سامونڊي شاهد آهي. هيءَ بهادر ۽ باهمت قوم ميد جي نالي سان مشهور هئي. ميد لفظ ميي، مهي، ميه وغيره نمونن سان استعمال ٿيل آهي، جيئن شاهه جي رسالي سُر ڪاموڏ ۾ ڪيترن جاين تي ڪم آيل آهي. مثلاً:

هـسـي ميڪي ڏيءُ ستـان مـاڳـر سنشين
تـون تـماچي تـڙ ڏئـي، اڱ مـهـائـي ميـ
مـيءُ مـڃـيءَ مـارا، سـڀـي مي ميڻ ڪيا.   وغيره

عربن جي هن ٻاسي اچڻ کان اڳ يقيناً هيءَ قوم هندستان جي پوري الهندي ڪناري کان اپرلدي وارن پٽن تائين ساموندي واپار تي قابض هئي ۽ عربي سمنڊ تي هنن جا ٻيڙا ۽ غوراب پنهنجون ڏچائون ڦڙڪائيندا رهندا هئا. عربن جي هن ٻاسي اچڻ کان پوءِ هن ئي قوم عربن جو مقابلو ڪيو هولدو، جنهنڪري هيءَ سڄي قوم فاتحن جي نظر ۾ ذليل، چور، ڌاڙيلا، باغي، غدار وغيره بنجي پئي. جيئن اڳي آرين جي اچڻ تي اصلوڪا رهاڪو مليڇ، شودر ۽ داس وغيره ٿيا. يا گذريل ٿوري وقت ۾ فرنگين جو مثال تازو موجود آهي. انهن سفيد وحشي ۽ لالچي لٽيرن کي، جن ٻـ وطن دوست ماڻهن ملڪ مان ٻاهر ڪيڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي، سي انهن جي نظرن ۾ باغي هئا. نواب سراج الدوله، سلطان ٽيپو شهيد ۽ ٻيا بيشمار شهيد مجاهد، مولانا فضل الحق خيرآبادي، مولانا شريعت الله، تيتو مير شهيد، حضرت حاجي امداد الله مهاجر مڪي، محمد قاسم نانوتوي، رشيد احمد گنگوهي، ابوالڪلام آزاد، شيخ الهند محمود الحسن ۽ ٻيا ڪيترا رباني عالم، بال گنگا ڌر تلڪ، مهاتما گانڌي، نهرو، بوس، ڀڳت سنگهه، هيمون ڪالاڻي وغيره آزادي لاءِ جانيون قربان ڪندڙ سمورا بزرگ انگريزن جي رڪارڊ ۾ باغي ۽ غدار هئا، تـ پوءِ عرب فاتحن سنڌ جي هن باهمت ۽ دلير قوم (جا ورهين جا ورهيه سمنڊ تي عرب سوداگرن سان ڀرپور مقابلو ڪندي رهي يا اوچتا گوريلا نمولي حملا ڪري ڪين تنگ ڪندي رهي) کي چور ۽ ڌاڙيل ڪري سڏيو تـ ڪهڙي لئين ڳالهه ٿي پئي. سي ٻـا ميد قوم جو ڪم ٿي هو مڇيون مارڻ يا مال جا ٻيڙا پراڻي ڏورانهن ڏيهن تائين رسائڻ.

چنانچ ۾ ص ۴۳۸ تي لانگ ورٿس ڊيمس جي ڪتاب "بلوچ قوم" ص ١٧ جي حوالي سان لکيل آهي تـ "ميد يا ميدُ سنڌ ۽ مڪران جي (ساموڊي) ڪناري جا قديم مهاڻا آهن ۽ بلوچ اهو نالو حقارتاً استعمال ڪندا آهن. درياءَ سنڌ جي لزديڪ ميد نالو درياءَ جي مهاڻن سان لاڳو آهي ۽ اڪثر "ميد ۽ ماڇي" ٻئي نالا گڏ استعمال ٿيندا آهن."

ساڳئي صفحي تي ٿورو اڳتي لکيل آهي تـ "سنڌ جا ميد غالباً سنڌ جي ساموڊي ساحل جا ميربحر هئا. هاڻوڪو لفظ ميه شايد ميد جي بدليل صورت هجي. اڄا تائين ڪاري طرف حقارتاً چوندا آهن تـ "تون تـ ڪو ميد آهين يا تون ڪو ميه آهين." يا "تون ڪو مي آهين" وغيره.

مطلب تـ ميڻ يا ميد اهائي ساموڊي واپاري قوم آهي جا سنڌولدي خواهه عربي سمنڊ جي الهندي ڪناري تي وسندڙ هئي. هڙاپا ۽ موهن جو دڙو سندن خاص مرڪز هئا. هي ئي هئا جيڪي ٻيڙا ڀري جاوا پيٽن تائين ڪارو ڪيڙيندا هئا. هنن ئي عربن سان جهيڙا ڪيا ۽ سندن

جهاز ڦريا وغيره. هنن جي مرڪزن تي وقت بوقت ٻاهرين ۽ ڌارين حملا ڪيا جن مان جني اسرائيلن جا حملا مشهور آهن. جيئن "آئينه قديم سنڌ" ۾ ڏيکاريل آهي. مگر هنن ماڻهن هر بار موٽي اچي نئي شهر آباد ڪيو آهي.

۲۲-۲۴ صفحن جو هڪ ننڍو ماهوار رسالو جو "سنڌي ساهت سوسائٽي" جي ايڊيٽر لالچند امر ڏنومل جڳتياڻي جي اظرداريءَ هيٺ ڪراچيءَ مان نڪرندو هو ۽ اين. ايچ. پنجابي اينڊ ڪمپني ينه ررود وارا ڇپائيندا هئا، تنهن جي "سنڌي ٻولي" (جو ۱۹۲۵ع جي ڪنهن مهيني ۾ نڪتل آهي) رسالي صفحي ۲۰ تي "سنڌي ساهت" سري هيٺ هن دڙي کي "مهي جي دڙي" جي نالي سان لکيو آهي(۱).

ازانسواءِ ٿورا ڏينهن ٿيندا ته سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ٻن-چئن دوستن سان ڪچهري ڪندي هن دڙي جي نالي بابت ذڪر نڪتو ته انهن ويلن مان هڪ دوست، جنهن جو شاخ آثار قديمه سان واسطو هو، تنهن ڳالهه ڪئي ته هن دڙي مان جيڪي مهرون لڌيون آهن ۽ جن تي ان وقت جا اکر لکيل آهن، سي هن وقت جا ماهر پڙهي ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. انهن هيستائين جيڪي لفظ سمجهيا آهن، تن مان هڪڙو لفظ "مهي" يا "مهي" معنيٰ مڇي آهي.

لساني تحقيق:

موهن جي دڙي مان لڌل مهرن وغيره جي ٻولي سمجهڻ جي دعويٰ ڪندڙ مسٽر سراج الحق ميمڻ پنهنجي تصنيف 'سنڌي ٻولي' ڇاپو پهريون (اپريل ۱۹۶۴ع) صفحي ۲۵ تي لکي ٿو ته "ڊاڪٽر ڪريمر جو اهو رايو منهنجي نظريي جي تائيد ڪري ٿو. موهن جي دڙي مان لڌل مهرن ۾ ٽي-چار مهرون اهڙيون آهن، جن تي منهنجي پڙهڻيءَ موجب "ڪوٽ مون" "ڪوٽ نل مون" ۽ "ڪوٽ مهن" لفظ اچن ٿا. منهنجي خيال ۾ موهن جي دڙي جي ٻوئين دؤر ۾ ٻئي يا ٽئي تهه واري ڪنهن شهر کي "نل مهن" يا "نل مون" سڏيندا هئا جنهن کي سميرين ۱۸۰۰ ق. م. ۾ "دل مون" (دلمون) سڏيو ٿو پائيجي".

ساڳئي مصنف ساڳئي ڪتاب ۾ صفحي ۱۰۰ کان پڇاڙيءَ (۱۵۸) تائين ٻن بابن ۾ هن دڙي جي ٻوليءَ بابت گهڻو بحث ڪيو آهي. صفحي ۱۱۹ کان باب پنجون شروع ٿئي "موهن جي دڙي جي نالي" سان ڪيو اٿس. جيئن ڏسو ته هن باب شروع ڪرڻ کان اڳ هڪ ڳالهه ڏاهن ڏيان ڇڪائڻ مناسب سمجهان ٿو ته اسان جي ڪن عالمن محض تنگدليءَ جي ڪري موهن جي دڙي جو نالو مٽائي "موئن جو دڙو" لکڻ ۽ چوڻ شروع ڪيو آهي. سندن

---

(۱) سنڌي ساهت: ڪتاب سنڌي ٻولي- لعلچند امرڏنومل سنڌي ساهتيه سوسائٽي ماهوار رسالو "ويجهڙائيءَ ۾ ميرپور خاص جي پرتان ڪاهوءَ جي دڙي مان N. H. punjabi and Co. ۾ ذڪري تعلقي لبدريا جي پربان "مهي جي دڙي" مان ڪي سنڌ ر ۽ آڳاٽا سڪا لڌا آهن. جن مان سنڌ جي آڳاٽي اوج جا ٿورا اهڃاڻ ملن ٿا."

استدلال اهو آهي ته تاريخي طرح موهن ڪري لالي ڪوٺ راجا سنڌ جي تاريخ ۾ لڌ گذريو آهي ۽ پيو ته ان دڙي کي اهو نالو هندن جو ڏنل آهي الڪري اهو نالو مٽائي "موئن جو دڙو" رکڻ گهرجي. جنهن مان اها معني اڪرلدي ته اهو مئل مائهن جو دڙو آهي. اهڙي قسم جي هلڪڙي مذهبي تنگدليءَ جي بنياد تي سنڌ جي تاريخ سان اهڙا ويل وهائڻ ڪا اٿين ڳالهه نه آهي. هندن ان تاريخ کي هندو بنائڻ شروع ڪيو ۽ مسلمانن ان کي اسلام قبولايو. موهن جي دڙي ۾ ته هروڀرو هندو نالو "موهن" ڳولڻ جي تڪليف ورتي ويئي آهي. ان لفظ "موهن" جو هندو لالي "موهن" سان ڪو ٻري جو ڀ واسطو ڪونهي. هي نالو اصل ۾ هڪ قبيلي جو نالو آهي. ۽ ان دڙي جو اصل نالو هو "مُهن جو دڙو". جو وقت گذرڻ سان اچار ۾ وڌي، واڻ ڪائي مُهن - مُوهن - موهن بنيو آهي. مهن هڪ قبيلي جو نالو هو جو مڇيءَ تي گذران ڪندو هو. ۽ پيڙين ذريعي وڏي توڙي ننڍي پيمالي تي مڇي ماري پنهنجو گذر ڪندو هو. موهن جي دڙي ۾ جتي ڪٿي انهن جي ايانتي اشالي (Totem) ملي لي. اهو ئي قبيلو هزارن سالن کان اڄ تائين سنڌ ۾ رهندو اچي. ان ساڳئي قبيلي کي شاهه "مهاڻن" جو قبيلو سڏيو آهي. ان قبيلي جون شاخون يا ذاتيون "مي" "مهاڻا" وغيره اوهان کي سنڌ ۾ اڃا تائين ملندا. اڄ تائين، ماڇر، دادو وغيره طرف ويئل غريب مهاڻن جي ڪن ذاتين وٽ اوهان کي اها ليانتي نشالي ◠- نڪر جي ٽالون ۽ ويندي پيڙين جي ٻاهن تي ڪوئيل ۽ آڪريل ملندي. موهن جي دڙي جو تمدن ان قبيلي جي لالي ٻوٻان اسان وٽ ڪنهن طرح مشهور ٿي ويو آهي، انڪري ئي اسان جي آڳاٽن ڪتابن ۾ ان کي "مُهن جو دڙو" سڏيو ويو آهي. جهڙن مرزا قليچ بيگ جي ڪتابن ۾ ملي ٿو- ۽ اڄ ب ان لالي سان ڏوڪري ۽ ان جي آسپاس جا ماڻهو ان دڙي کي سڏين ٿا. ان 'مُهن' جو هندو لالي موهن سان ڪوٺ واسطو ئي آهي. ان جي باوجود، جيڪي صاحب محض تنگدليءَ جي ڪري موهن کي 'موئن' بنائڻ تي سندرو ٻڌي چڪا آهن انهن کي پيو ئي ته ب ايترو ته ضرور سوچڻ گهرجي ته پراڻين تهذيبن جا جيڪي ب دفن ٿيل شهر سنڌ ۾ ملن ٿا، سي سمورا هڪ طرح سان مئلن جا ۽ موئن جا دڙا آهن- پوءِ انهن سمورن دڙن کي 'ڪاهوءَ جي دڙي' آمريءَ جي دڙي، پدران موئن جو دڙو اسر پيو سڏڻو پوندو!" (سنڌي ٻولي- سراج الحق ميمڻ)

مطلب ته پراڻين تاريخن ۾ هن قوم جو احوال پڙهي ۽ هن آثار قديمه واري دوست جي زباني ڳالهه ٻڌي منهنجي خيال موجب هي دڙو ۽ ڪنڌهڙ سنڌ جي هڪ قديم، زبردست ۽ باهمت قوم "ميد" جو مرڪز هئي جنهن کي "مي يا مهي" ب سڏيو ويندو هو: تنهنڪري هن دڙي جو نالو "مهن جو دڙو" هئڻ کپي.

وڌيڪ ڪو اوجوان عالم ۽ ٻولين جو ماهر هن سوال تي روشني وجهندو ته بهتر ٿيندو. مون رڳو پنهنجي ٿوري سمجهه ۽ معلومات موجب پنهنجي راءِ ظاهر ڪري هن قصي جي شروعات ڪئي آهي.

● محمد حسين "ڪاشف"

زندگيءَ جي ارتقا ۾ عقليت جو مقام

(قسط ٣)

"ارسطو" کي فلسفي جي دنيا ۾ امام اول ڪري ليکيو ويندو آهي. افلاطون جي شاگردن مان جيڪو مقام ارسطو کي حاصل آهي، اهو فڪر و نظر جي تاريخ ۾ ورلي ڪنهن کي مليو هوندو. ارسطو (٣٨٤-ق. م) ٿريس جي هڪ شهر سٽيگيرا ۾ پيدا ٿيو. هن جو والد مقدونيه جي حڪمران جو طبيب هو، هو ارڙهن ورهين جي ڄمار ۾ ائٿينز ۾ افلاطون جي مدرسي ۾ داخل ٿيو. پيءُ جي حڪيم هئڻ سبب هن جي طبيعت جو رجحان طبعيات ۽ علم الحيات طرف هو. افلاطون جي صحبت ۾ اچڻ بعد هن الهيات جو گهرو اڀياس ڪيو ۽ ان سان گڏوگڏ پنهنجي استاد جي، استاد سقراط جي خيالن کي هنٿين سان هنڊايو. اڳتي هلي پنهنجي استاد جي ڪيترن خيالن سان اختلاف راءِ ڪيو ۽ ان باري ۾ پنهنجا خيال پيش ڪيا.

ارسطو، افلاطون جي نظريہ اعيان، جي سختيءَ سان ترديد ڪئي. ان ۾ هن جنهن عالم جي غيرمحسوس ماخذات جي وجود کان انڪار ڪيو. هن جي اڏو تمام علم جو دارومدار محض انساني حواس، تجربي ۽ مشاهدي تي آهي. ارسطو فلسفي جي الهن چند مشهور تصورن مثلاً صورت، مادہ، وجود ۽ روح، جي علتون آهن جوهر، قوت ۽ فعل جون: الهن کي حسي دنيا جي تشريح لاءِ پيش ڪيو. روح جي باري ۾ هن جو خيال آهي ته روح اها شئي آهي جا جاندار شين کي بيجان شين کان جدا ڪري ٿي. زندگي درحقيقت خود حرڪت ڪرڻ جو قالو آهي، جنهن سان هن ۾ تبديلي ۽ ارتقا پيدا ٿيندي رهندي آهي. حرڪت لاءِ ٻن جزن جي ضرورت آهي: (١) اهو جزو جو ٻيءَ کي حرڪت ۾ آڻي. (٢) اهو جزو جو خود حرڪت ۾ اچي. يعني صورت وارو مادو. جيڪڏهن ڪا شئي خود حرڪت پذير آهي، ته ان جي معنيٰ اها ٿي ته ان ۾ اهي ٻئي جزا صورت ۽ مادو موجود آهن. جاندار شين جي حالت ۾ مادي جي شڪل جسم آهي، ۽ صورت جي شڪل روح، جا حرڪت جي علت آهي، ۽ جسم کان الڳ ۽ آزاد وجود رکي ٿي. صورت مان مراد علتِ فاعلي يا علت غائي آهي، انڪري روح جسم لاءِ بطور غايت ۽ مقصد جي آهي. ارسطوءَ 'روح' لاءِ قوت جو اصطلاح استعمال ڪيو آهي. روح ۽ جسم ٻه مختلف جوهر نه آهن، بلڪ هڪئي جوهر جا ٻه متميز مگر ناقابل تقسيم پاسا آهن. انساني جسم روح جو اوزار آهي، جنهن جي وسيلي ئي روح پنهنجو وظيفهءِ حيات ادا ڪري ٿو.

قديم فلسفين روح کي مادي جي وسيلي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ارسطو ان ترتيب کي بدلائي ڇڏيو. هن جي نزديڪ روح هڪ اعليٰ ۽ برتر حقيقت آهي. مدعا ۽ مقصد هن جي ذات ۾ مضمر آهي. هو روح جي بقاءُ جو قائل نه هو، بلڪ هن پنهنجي فلسفي جي نظام ۾ حيات بعد الموت جي تصور کي جڳهه ڏيڻ لاءِ روح يا تعقل جا به حصا قرار ڏنا آهن. هڪ عقل فعال ۽ ٻيو عقل انفعالي. عقل فعال پنهنجي محسوسات ۽ مدرڪات جو خالق پاڻ آهي، ۽ مادي کان علحده وجود رکي ٿو. ان جي خصوصي صفت قوت عمل آهي. ليڪن عقل انفعالي مان مراد انسان جو اهو روح جو جسم سان وابسته آهي، ۽ ان جي پيدائش سان پيدا ٿئي ٿو ۽ قضا ٿيڻ سان فنا ٿي وڃي ٿو. ارسطو عقليت ۽ علم کي ڪائنات ۾ سڀ کان افضل تصور ڪري ٿو. هن عقل کي واضح ڪرڻ لاءِ پنهنجي مشهور رسالي "ڪتاب التفاح" ۾ مڪالمي جي صورت ۾ بيان ڪيو آهي.

حڪيم ارسطو بستر مرگ تي آهي، ۽ سندس هٿ ۾ هڪ صوف آهي، جنهن جي خوشبوءِ سان هو پنهنجي آخري گهڙين کي قوت حيات ۾ اپاري رهيو آهي. ان وقت سندس چند شاگرد ڪانئس روح جي حقيقت ۽ بقاءُ بابت سوال ڪن ٿا. ان جو ارسطو جيڪو جواب ڏنو ان جو تت هيءُ آهي ته "روح جي اصليت علم آهي ۽ (اهو به سڀ کان افضل يعني فلسفو) ان لاءِ حقيقت جو مڪمل عرفان اها برڪت آهي، جا مرڻ بعد به اهل علم جي روح کي نصيب ٿئي ٿي. جهڙيءَ طرح علم جو صلو عرفان آهي. تهڙيءَ ريت جهل جي سزا عرفان کان محرومي آهي. سچ پڇو ته آسمان ۽ زمين ۾ سواءِ علم ۽ جهل جي ۽ انهن جزن جي، جي خود پنهنجي اندر رهن ٿا، ٻيو ڪجهه نه آهي. نيڪي ۽ علم ۾ ڪو فرق نه آهي، نه وري بدي ۽ جهل ۾ ڪو تفاوت آهي، انهن ۾ اها نسبت آهي، جيڪا پاڻيءَ ۽ برف ۾ آهي. شئي هڪ آهي مگر صورتون مختلف آهن. روح کي علم ۽ عرفان مان سچي خوشي حاصل ٿئي ٿي، نه ڪا ڏي پيتي جي خواهش مان يا حسي لذت هڪ ڀڙڪندڙ شعلي وانگيان آهن. (۲) مذهب ۽ دين جي علمي بحث جو مرڪز روح آهي، ۽ سچو انساني علم روح جو علم آهي، يعني نفس جي ڄاڻ. سڀ کان مقدم ذات جو علم ان کان پوءِ مڪمل صفات جو علم آهي، اهوئي عرفان آهي. جو ٿورن ماڻهن کي نصيب ٿئي ٿو. هي روح همه جي درميان واقعي آهي. ان جي مٿان خدا ۽ عقل آهي. ان جي هيٺان مادو ۽ فطرت آهي. هن جو نزول عالم الوهيت مان عالم عقل ڏانهن ۽ بعد ۾ مادي تائين آهي. هن جو قيام جسم ۾ ۽ رجوع عالم بالا طرف آهي. انهن ٻن دوجن ۾ سندس ۽ دنيا جي زندگي گذري ٿي. حسن ۽ تصور انتي قريب قريب ختم ٿي وڃي ٿو. صرف عقل ۽ عقل آهي، ۽ سڀ شيون عقل ۾ هڪ ٿي وڃن ٿيون ۽ عقل ئي روح آهي."

ارسطو خدا کي خالق ڪائنات تسليم نٿو ڪري، ڇاڪاڻ ته هن اڏو مادو قديم آهي. ليڪن ان جي باوجود سندس خيال هو ته ڪائنات جي هرشئي ان جي طرف رجوع ڪري

رهي آهي. ۽ هو سڄي ڪائنات جو مقصود ۽ لعب‌العين آهي. صرف ان ذات جي موجودگي هر شيء کي ارتقا تي اڀاري ٿي. هو تمام ڪائنات جو محرڪ آهي. صرف محبت ئي اهو جذبو ۽ جوهر آهي، جا هر شيء جو سندس گرد طواف ۽ حرڪت جو سبب ٿئي ٿي.

ارسطو پنهنجي فڪري نظام جو بنياد مقصدي طريقي جي بجاءِ طبعي طريقي تي رکيو. اهڙي طرح سندس اڳ مذهب ۽ دين جي حيثيت انساني زندگيءَ ۾ محض ثانوي ۽ غير ضروري ٿي ويئي. ارسطو جي خيال ۾ ڪائنات محض طبعي قانون جي انڌي پابنديءَ تي مجبور آهي. هو مسلسل پنهنجي طبعي مشغولين ۾ رڌل آهي. جنهن ۾ ڪنهن حڪمت يا ارادي جو وجود نہ آهي. جيڪڏهن ڪٿي آهي بہ مهي تہ بہ انسان جي علم جي دائري کان ٻاهر آهي. انهن ڳالهين هوندي بہ ارسطو جي تحريرن ۾ خدا جي حڪمت، دانائي ۽ مصلحت جا اشارا ملن ٿا: هن جو خيال آهي تہ ڪائنات جي ترتيب ۽ هم آهنگي ۽ طبعي قانون جي يڪسانيت هن ڳالهہ جي طرف دلالت ٿي ڪري تہ خدا حڪمت ۽ دانائي جو مرڪز ۽ مجسمو آهي. ان جي باوجود هن جو خيال آهي تہ هي خدائي حڪمت ۽ فطرت جو قانون هڪ ئي حقيقت جا ٻہ مختلف پهلو يا نالا آهن:

ارسطو انفرادي اخلاق جي طرف گهٽ توجہ ڏنو آهي. ڇاڪاڻ تہ هن جي اڳ و معاشري کان سواءِ فرد جو وجود عدم جي برابر آهي. انسان جون مڙيئي خاصيتون، نفسياتي رجحانات، معاشري جي هڪ فرد هئڻ جي حيثيت سان آهن. انهن جو عليحدو ڪو وجود نہ آهي. ارسطو اڳ و انسان جي حڪمت عملي جا ٻہ قسم آهن. نظري ۽ عملي. نظري حڪمت جو ڪو خارجي وجود نہ آهي. ان جي برعڪس عملي حڪمت جو حاصل ڪرڻ ڪنهن ٻاهرئين مقصد لاءِ هوندو آهي. جنهن ۾ انسان خالي فڪر ۽ تدبر تائين محدود نہ هوندو آهي. ٻہ عملي قوتون بہ پنهنجو ڪم ڪنديون آهن. ارسطو رسالي "نفس" ۾ لکي ٿو تہ اها قوت جنهن جي مدد سان انسان چند مقصد متعين ڪري ٿو ۽ انهن جي حاصل ڪرڻ لاءِ باقاعدي تجويزون سوچي ٿو ۽ عمل ڪري ٿو. اها ئي قوت عقل آهي، جا انسان جي خصوصي صفت آهي. ارسطو انسان جي فضيلتن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي: ۱-علمي ۲- اخلاقي، علمي فضيلت جو تعلق خالص عقل سان آهي. ۽ اخلاقي فضيلتن جو واسطو انسان جي نفسياتي خواهشن کي عقل جي تابع ڪرڻ سان آهي. اهو ئي سبب آهي جو ارسطوءَ اڳ و سيرت جي پختگي ۽ اخلاق جي بلندي لاءِ عقل ۽ فهم جي تمام گهڻي ضرورت آهي. هو سقراط وانگيان نيڪي ۽ علم کي هڪ جيان تصور نٿو ڪري بلڪ سندس اڳ و اخلاقي زندگي لاءِ عقلي بصيرت ۽ علمي گهرائي جي ضرورت آهي. ارسطو انهن خيالن کي پنهنجي ڪتاب اخلاقيات ۾ نهايت ئي تفصيل سان بيان ڪيو آهي. انساني محنت ۽ اخلاقي شجاعت ۾ عدل لاءِ خاص معيار مقرر ڪيا آهن.

ارسطو اڳ و انسان سياسي حيوان آهي. جنهن جون صلاحيتون ۽ فطري قوتون صرف معاشري ۾ رهي ڪري ظاهر ٿي سگهن ٿيون. هن معاشري کي ٽن منزلن ۾ تقسيم ڪيو آهي.

ڳوٺ، شهر ۽ رياست. سياسي طور بهتر حڪومت اها آهي جا بهتر اخلاقي نظام تي مبني هجي. هن حڪومت جي ٽن قسمن جو بيان ڪيو آهي. ١- شاهي، جنهن ۾ اقتدار فرد واحد جي هٿ ۾ آهي. ٢- عدديت جنهن ۾ حڪومت جي واڳ هڪ محدود ٽولي جي هٿن ۾ هجي. ٣- جمهوريت جنهن ۾ طاقت رياست جي سڀني بالغ فردن جي هٿ ۾ هجي. يعني ته اقتدار اعليٰ جو مالڪ عوام هجي. رياستي عدل جي سلسلي ۾ هو سياسي عدل جو قائل هو. ليڪن افسوس جو پنهنجي مشهور تصنيف 'رياست' ۾ غلاميءَ کي جائز قرار ڏني ٿو. انهن ڳالهين هن پنهنجي خيالي جمهوريت ۽ سماجي اهميت واري عدل جي قدرن کي مجروح ڪري وڌو ۽ سندس ذهن مان يوناني تعصب ڀڪندي نظر اچي.

ارسطو رياست جي اندر فرد لاءِ تعليم کي نهايت ئي اهم تصور ڪري ٿو. هن اڏو بهترين حڪومت اها آهي، جنهن ۾ فرد کي پنهنجي فطري صلاحيتن جي اظهار جو چڱيءَ ريت موقعو ملي ۽ کين حقيقي سعادت ۽ راحت نصيب ٿئي. تعليم جو مقصد فرد ۾ خاص قسم جي سيرت پيدا ڪرڻ آهي. هن اڏو ٻار جي تعليم جي شروعاتي عمر پنجن کان ستن سالن جي درميان آهي.

هن عظيم فلسفيءَ سڄي زندگي حق ۽ صداقت جي تلاش ۽ ان جي حاصل ڪرڻ ۾ گذاري. چوندو هو ته "صداقت جي تقاضا اها آهي ته هر اها شيءِ جا حقيقت کان پري هجي ان جي خلاف آواز اٿاريو وڃي. خواه اها انسان جي قلب کي ڪيترو ئي نه ڪٺي وڻندڙ ۽ پياري هجي. جو ته اسين فلسفي يعني حڪمت جا ڳولائو آهيون. ليڪن جي تقاضا اها آهي ته صداقت کي دوستن تي ترجيح ڏني وڃي."

انساني فڪر جي تاريخ نهايت ئي وسيع آهي. ان جي شمع نه صرف هند، سنڌ، چين، يونان، روم، عرب، ايران ۽ مصر وغيره کي روشن ڪيو، پر دنيا جي هر حصي ۾ انساني ترقي جي مختلف منزلن ۾ انسان کي اها روشني نظر اچي ٿي، جا ڪٿي هڪٻئي تي اثرانداز آهي. ته ڪٿي وري متضاد ۽ مخالف آهي. دراصل اها فڪري آويزش ئي انسان جي اڳتي وڌڻ جي جدوجهد جو سبب آهي. فڪري تاريخ ۾ نه صرف اهل صاحب فڪر، دانشورن ۽ حڪيمن جو حصو آهي. پر بين مفڪرن به ان ۾ پنهنجي ذهني قوتن کي صرف ڪيو آهي ۽ فڪري آزاديءَ ڏانهن انسان جي قدم وڌائڻ ۾ مدد ڪئي آهي.

• شيخ عبدالرزاق ”راز“

مخدوم غلام حيدر صاحب صديقي

(تاثر)

دنيا ۾ ڪي اهڙيون اهم شخصيتون ٿيون آهن جن کي سالن پڄاڻان به وساري نه سگهبو آهي. اهو سندن خصوصيت ۽ عظمت جو دليل آهي.

مسلمانن جي جدوجهد کان پوءِ سنڌ بمبئيءَ کان الڳ ٿي، برصغير جي نقشي تي سنڌ هڪ جدا صوبي جي حيثيت سان اڀري هئي. سنڌين جي صوبائي حڪومت قائم ٿي. وزير سنڌي، ميمبر سنڌي ۽ اسيمبلي سنڌين جي، جنهن دل کي تسڪين نصيب ٿي. مان ان وقت ڪراچيءَ ۾ رهندو هوس. پالپان ٿو ۱۹۳۹ع جو زمانو هو. هڪ ڏينهن چاچا چيو ته شام جو مخدوم صاحب ڏانهن هلنداسون. مخدوم صاحب سان ملڻ ۽ کيس ڏسڻ جو وڏو شوق هئم. انهيءَ هوندي ڪين به ٿي پيرا ڏسڻ جو اتفاق ٿيو هو پر انهن ڏينهن ۾ تمام ننڍڙو هوس جنهنڪري رڳو هڪ جهلڪي ۽ هلڪي يادگيري دماغ جي پردن تي رهجي ويئي هئي ۽ ڪين وري ڏسڻ جي خواهش دل ۾ پوشيده هئي. مخدوم صاحب جو نالو پڌي منهنجي بدن ۾ خوشيءَ جي لهر موجزن ٿي.

انهيءَ هوندي ڪان اهڙي ماحول ۾ پرورش ٿي هئي جو عالمن ۽ بزرگن جي گفتگو مان لطف حاصل ڪندو هوس. دل کي سڪون ملندو هئم، جيتوڻيڪ چاچي جو ان ملاقات جو مقصد ٻيو هو. هونءَ به چاچا اڪثر ۽ بيشتر شام جو مخدوم صاحب جن سان ملندو هو. اسيمبلي جي سيشن جي دوران سندن گهڻو وقت ڪراچيءَ ۾ گذرندو هو. منهنجي ملازمت جو سوال چاچا جي مدعا هئي ۽ منهنجي تمنا ملاقات جو شرف حاصل ڪرڻ تائين محدود هئي، مان ملازمت جي گورک ڌنڌي کان بلڪل بي نياز. اسان ٻنهي جي مقاصد ۾ هڪ وڏو تضاد هو.ماديت ۽ روحانيت جهڙو.

بهرحال، صدر ۾ ڪنهن بنگلي جي ويجهو پهتاسين. وڏي دروازي کان لنگهي بنگلي ۾ داخل ٿياسين. ڏاڪڻ تان چڙهي مٿي پهتاسين. ڪجهه ماڻهو ورانڊي ۾ موجود هئا جن چاچا مرحوم سان عليڪ سليڪ ڪئي. اسان ڪمري ۾ داخل ٿياسين. هيٺ گلمن تي ڪيترائي معزز ماڻهو باادب ويٺا هئا. ڏاڪڻين پاسي کان کٽ پيل هئي جنهن تي هڪ سهڻو هنڌ

وڃايل هو. ڏٺم ته هڪ بزرگ، جنهن ڪي مٿي تي پڳ، جسم تي اڇو چولو ۽ اڇي شلوار پيل هئي سو کٽ تي پلٿي ماري ويٺو هو: سندس چاپوائي ڏاڙهي، ڪليل رنگ، ڪشاده پيشاني، منهن تي پروقار سنجيدگي ۽ سندس وضع قطع منهنجي دل تي هڪ ديرپا اثر ڇڏيو. اسان کي ڏسي، هو ملڻ لاءِ کٽ تان لهي بيٺو ۽ چاچا مرحوم نهايت ادب سان جهڪي سندس هٿ چميو. خنده پيشانيءَ سان چاچا جي آجيان ڪئي ويئي، مان کين وڏي محبت ۽ خوشيءَ ۽ احترام سان ڏسي رهيو هوس. مان به ٿورو اڳتي وڌي ان بزرگ جي پيرن جي طرف جهڪڻ لڳس. مون کي پاڻ کاهن کان جهلي مٿي کڻائون ۽ چاچا تعارف طور کيس منهنجو اڏ نالو ٻڌايو جنهن سان مون کي لنڊي هوندي سڏيو ويندو هو. منهنجو نالو ٻڌي هو مون سان بيحد پيار سان مليو ۽ چاچا کي مخاطب ٿي چيائين "ماشاءالله هينئر جوان ٿي پيو آهي" ائين چوندي پاڻ هيٺ قالين جي مٿان ويٺا. مون کي پنهنجي پر ۾ ويهارياٺون. سچ پچ ان وقت منهنجي دل خوشيءَ مان ناچ ڪري رهي هئي. ڪيترو وقت خيرعافيت هلي. فرمايائون اهو راڳ ٻڌاءِ جيڪو لنڊي هوندي ڳائيندو هئين. "اجهي شال ايندا اڱڻ ٿي پهاريان" مون کي اهو راڳ بنهه ياد ڪونه هو ۽ اهو به ياد نه ڪري سگهيس ته لنڊي هوندي ڪو خاص راڳ مون سان منسوب هو. پر اها ست مانوس هئي جنهنڪري ذهن ۾ ان وقت به موجود هئي ۽ هينئر به ياد اٿم. مون ادب سان عرض ڪيو "مون کي ياد ڪونهي" پاڻ مون سان نهايت قرب سان ڳالهائي رهيا هئا ۽ مون کي ياد ڏياري رهيا هئا ڪنهن پراڻي زماني جون يادگيريون. جڏهن پاڻ اسان جي اوطاق تي مهمان بڻجي، ڏاڏي مرحوم سان ورواهن ڪندا هئا ۽ سان سندن خدمت ڪندو هوس لنڊڙي ۽ معصومانه خدمت.

اهو بزرگ مخدوم غلام حيدرصاحب هو جنهن جو نسب ۽ سلسلو غوث‌الحق حضرت مخدوم لوح سان ملي ٿو. هالا جي درگاه ۽ مخدوم صاحبن جو ذڪر اڪثر و بيشتر اسان جي گهر ۾ هلندو هو ۽ ڏاڏو مرحوم هالن جا هرسال ٽي-چار ڦيرا ڪندو هو. انهيءَ خاندان جون اسان تي اڻ‌ڳڻيون شفقتون ۽ عنايتون هيون، جن کي وساري نٿو سگهجي. اهي عنايتون تحفن جي طور سدائين سندن احسان کي ياد ڪرائينديون هيون. وڏڙا اٿي ويا ۽ اهڙو ذڪر اذڪار بڻ گهٽجي ويو.

مخدوم صاحب هڪ عالم باعمل ۽ هڪ وڏو اديب هو. اردو زبان تي به کيس چڱو عبور حاصل هو. سندس خطن ۾ هڪ اردو زبان ۾ لکيل خط پڻ مون وٽ موجود آهي، جنهن مان تحرير جي سلاست ۽ سادگيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

حضرت مخدوم چاچا سان مخاطب ٿيو. چاچا حال احوال ۾ منهنجي بيروزگاريءَ جي مسئلي کي شامل ڪيو. نهايت فراخدليءَ سان فرمايائون "سڀائي ڪم ڪبو". مخدوم صاحب سنڌ اسيمبليءَ جو بااثر ميمبر هو. مون کي چيائين "اسيمبلي ڏسندين؟" مون ها ڪئي ۽ سندن ملازم مون

کي ٻه واٽون ڏسيون. ”سپاڻي مون سان لائين بجي اسپيڪر جي ڪمري ۾ ملجانءِ“. ٻئي ڏينهن آءٌ ڪين اسيمبليءَ ۾ مليس. ڏاڍو خوش ٿيا ۽ اسپيڪر جي ڪمري ۾ ويهاري حال احوال ٿيا. ملازمت جو آرڊر مليو. مون نوڪري نه ڪئي ۽ انهيءَ شرمندگيءَ ڪري سان وري سائن ملڻ جي همت ڪري نه سگهيس. جيتوڻيڪ ٻئي سال پڻ پيرا ان بنگلي جي ويجهو ويس پر بنگلي ۾ داخل نه ٿي سگهيس. احساس ندامت جو غلبو هو. اهائي ملاقات هئي جا منهنجي سن شعور جي اهڙين ٻن ملاقاتن هئي، جنهن کي سموري عمر ياد ڪندو رهندس. سندن شفقت جي نظر کي ڪڏهن فراموش ڪري نه سگهندس.

جناب مخدوم صاحب ديوبند ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي ۽ تحصيل کان پوءِ سندن دستاربندي به اتي ٿي هئي. خلوص، محبت، همدردي ۽ شفقت جهڙيون صفتون سندن رڳ رڳ ۾ سمايل هيون. وعدي جا پختا ۽ قول جا سچا، مون کي پنهنجو تجربو آهي. اکر چئاٺون ۽ فوراً عمل ڪيائون. اهڙا بزرگ ڪٿان ملندا. جن پنهنجي بلند ڪردار سان پنهنجي روايت موجب حقيقي ۽ بنيادي قدرن کي اجاگر ڪيو آهي. علم ۽ تعليم سان سندن ڳوڙهي دلچسپي هئي ۽ ڪيترن ادارن جا معاون ۽ سرپرست هئا. هالا هاءِ اسڪول ۽ سروري اسلاميه ڪاليج سدائين سندن يادگار ٿي رهندا. اهڙن بزرگن دلين تي حڪومت ڪئي آهي جي هميشه زنده ۽ جاويد رهندا.

تبصرا

پٽ تي ليڪو:

هي ڪتاب محترم انجم عباسيءَ جي افسانن جو مجموعو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪل ويهه افسانا شامل ڪيا ويا آهن. ڪرائون سائيز، سهڻي سرورق ۽ سفيد ڪاغذ ۾ ١٩٤ صفحن واري هن ڪتاب جي قيمت چار رپيا آهي.

محترم انجم عباسيءَ جي هڪ ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ مڃوتيءَ جو ثبوت اهو آهي جو ڪيس سندس ٻن مجموعي "طوفان جي تمنا" تي ٻه ادبي انعام مليا. هڪڙو انعام رائيٽرس گلڊ وٽان ۽ ٻيو انعام سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان. محترم انجم عباسي ڪو نئون يا سيڪڙات ڪهاڻيڪار نه آهي. هو پنجويهن سالن کان ڪهاڻيون لکندو اچي؛ هو هن ميدان ۾ هڪ حاذق حڪيم ۽ سڄاڻ ساهتيه ڪار رهيو آهي. هو سمجهه سان پنهنجي چوڌاري سماج ۽ سماجي ماحول جو مطالعو ڪندو رهيو آهي. هن هڪ سچار ۽ سچ گو انسان وانگر، سواءِ ڪنهن ٻچاڙائيءَ جي هر ڪهاڻيءَ ۾ سچ ڳالهايو آهي، سچ لکيو آهي ۽ سچ چيو آهي. هن هڪ مخلص ليکڪ جي حيثيت ۾ ڪنهن جي به پرواهه نه ڪئي آهي، ۽ ڪنهن جي رسڻ يا ناراض ٿيڻ جي باري ۾ سوچيو ئي نه آهي.

انجم عباسيءَ جي هر هڪ ڪهاڻيءَ جي پويان مقصد رکيل هوندو آهي. هن اهيءَ مقصد بيان ڪرڻ ۾ ڏاهپ کان ڪم ورتو آهي. هو پنهنجو مقصد بيان ڪرڻ لاءِ مبلغ يا داعي نٿو بڻجي. هو ڪلم ڪلا نعرا نٿو هڻي، پر هن پنهنجن پڙهندڙن کي پنهنجو مقصد هوشياريءَ سان، لفظن ۾ ويڙهي ڏنو آهي.

"پٽ تي ليڪو" ۽ "نه گهر جو، نه گهاٽ جو" ڪهاڻيون نجم عباسي صاحب جي مقصد، مراد ۽ "اندر جي آواز" جو اهڃاڻ آهن.

عباسي صاحب پنهنجي ڪهاڻين ۾ سماج جي ٺيڪيدارن تي سخت تنقيد ڪئي آهي.

محترم محمد عثمان ڏيپلائي هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو:

"بلا شبهه هيڙا مجموعا سنڌي ادب کي مالدار بنائين ٿا، ۽ پنهنجن سان گڏ غيرن وٽ به فخر سان پيش ڪرڻ جي لائق آهن. سيڪڙات اديب هوڙن ئي صاحب طرز اديبن جي پاريل ادبي شمع کان روشني وٺي اڳتي هلن ٿا؛ ۽ اهي اديب، جن جو ادب اڪثر بي مقصد لڳي ٿو، سي به هيڙا مجموعا پڙهي، پاڻ کي ڪجهه نه ڪجهه بدلائڻ لڳن ٿا."

اجم عباسي صاحب پنهنجي هن مجموعي جي باري ۾ پاڻ لکي ٿو:

"مان اهڙيون ڪهاڻيون لکڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان، جي سمجهڻ ۾ سوليون هجن، ۽ جن ۾ دلچسپيءَ جي زنجير ڪٿي به نه ٽٽي. منهنجي ڪهاڻيءَ جا موضوع هوندا آهن: عام ماڻهن جي زندگي، سماج جون ريتيون رسمون، ديس وارن جا مسئلا، غريبن ۽ مسڪينن جا احساس ۽ امنگ، مظلومن جون آهون ۽ دانهون، ظالمن ۽ ڦورن جون عام خلق تي ڏاڍايون ۽ عقوبتون وغيره."

محترم اجم عباسيءَ جي هن ڪتاب جو هرهڪ افسانو، روزانه زندگيءَ جي ڏار ڏار مسئلن جو عڪس پيش ڪري ٿو. --- ڊاڪٽر غلام علي الانا

(پاڪستان براڊڪاسٽنگ ڪارپوريشن حيدرآباد جي ٿوري سان)

سنڌي ساهت ۽ مشهور مستشرقين:

"سنڌي ساهت ۽ مشهور مستشرقين"، سنڌي زبان جي هڪ اهم موضوع تي تحقيقي انداز ۾، هڪ دلڪش ڪتاب آهي. ڪتاب جو مولف محترم حبيب الله پتو، هڪ چانئل سچائل اهل قلم آهي. ڪتاب ۾ انهن مشهور مستشرقين جي شخصيت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي خدمت متعلق، ڏاڍي ڪشش انگيز ۽ جامع انداز ۾ تاريخي مواد پيش ڪيو ويو آهي. ڪتاب جي منڍ ۾ محترم آغا عبدالنبي خان عليگ جي جامع ۽ علمي تقريظ آهي، آغا صاحب جن بلڪل صحيح فرمايو آهي:

"سنڌي ٻوليءَ جي اصليت ۽ اوائلي دؤرن بابت جي لکيل ڪتاب منهنجي نظرن مان گذريا آهن، تن جي صف اول ۾ هن ننڍڙي شاهڪار کي جاءِ ڏجي ته بيجاءِ نه ٿيندو. ڪتاب جي لکڻي درست، سليس ۽ سلوڻي آهي. لکندڙ جي محنت ۽ ترتيب قابلِ داد آهي."

ان کان پوءِ پروفيسر عبدالمجيد سنڌيءَ جي تقريظ آهي. سنڌي صاحب لکيو آهي:

"جڏهن کان سنڌ جي تاريخ جا اهڃاڻ ۽ آثار ملن ٿا، ان وقت کان پرڏيهي عالمن، اديبن ۽ سياحن جا بيان، سنڌ جي زبان، ادب، ثقافت ۽ تاريخ تي روشني وجهن ٿا. بلڪ سنڌ جي تاريخ جون اهم ڪڙيون اسان انهن جي بيانن ذريعي ملائي سگهون ٿا."

هن مختصر ۽ جامع ڪتاب جي افاديت پڻ قدر جي لائق آهي.

يورپي عالمن جي سنڌي ٻوليءَ متعلق دلچسپيءَ متعلق محترم بشيراحمد موريائي، ايم-اي-ايس-خوب لکيو آهي. لکي ٿو ته:

"انهن کي معلوم هو ته ڪين هتان آخر هليو وڃڻو آهي، تڏهن به هو سنڌي ساهت جي سمنڊ مان پنهنجي علمي آڃ لاهيندا ويا. غور ڪريو ته انهن جا اسان سان نه علمي ناتا هئا ۽ نه ثقافتي سبنڌ. نه هو اسان جا هم مذهب هئا ۽ نه هم زبان، ان هوندي به بنا تعصب جي اسان جي مٺي ٻولي سکيائون ۽ ان جي علم و ادب کي دنيا ۾ پڌرو ڪيائون."

ان کان پوءِ مسٽر حبيب الله جي تمهيد آهي، جنهن ۾ علمي انداز سان تاريخي پس منظر بيان ڪيو ويو آهي. تمهيد پڻ معلومات افزا آهي. ان کان علاوه پيش لفظ ۾، 'سنڌ ۽ سنڌي زبان' جي شاندار ماضيءَ ۽ تاريخي پس منظر کي نهايت دلنشين انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي. ان کان پوءِ هنن عالمن متعلق تاريخي حقيقتون بيان ڪيل آهن. مسٽر ايلس بروز، سر رچرڊ برٽن، ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، گولڊسمڊ، ڊاڪٽر ٽرمپ، سر جان بيمس، گريئرسن ۽ ڪئپٽن ايم. آر. هيگ.

بهرحال، هي ڪتاب، سنڌي زبان جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙن لاءِ نهايت معلومات افزا آهي. هن اهم ۽ علمي موضوع تي محترم حبيب الله پٽي جيڪا محنت ڪئي آهي، ان لاءِ هو سنڌي ادب پاران مبارڪ جو مستحق آهي.

۱۰۳ صفحن جو هيءُ ڪتاب، اڊاڻي رهين ۾، مسڪين پبليڪيشنس، پراڻي مارڪيٽ، شڪارپور وٽان ملي سگهندو. — غ، م، گ

سانگيءَ کي سارِيام:

خاڪه نگاري، پنهنجي فني لحاظ سان، نهايت عظيم ۽ اوکو فن آهي. هڪ فنڪار، ڪنهن ماڻهوءَ جي سيرت ۽ صورت، عمل ۽ ڪردار، عادت ۽ اطوار، علم ۽ فن، جي مجموعي حيثيت سان، جڏهن قلمي تصوير ٺاهي ٿو، تڏهن واقفڪار ته ڇڏيو، خود اهو ماڻهو به حيرت ۾ اچي ٿو وڃي، جنهن جو خاڪو ڪڍيو ويو آهي. هن فن جي اهميت ۽ نزاڪت ان مان ظاهر آهي ته فنڪار کي قدم قدم تي، احتياط ۽ خبرداريءَ سان لکڻو ٿو پوي. اگر ٿورو به مبالغو ڪيو ويو ته پوءِ حقيقت کان ڪوهين دور هليو ويندو. ان طرح ڪنهن جي سيرت ۽ ڪردار متعلق اگر فنڪار بخل ۽ ڪنجوسيءَ کان ڪم ورتو ته پوءِ اهو خاڪو به ناقص رهجي ويندو.

ان فن جو ڪمال اهو آهي جو انساني سيرت ۽ ڪردار جي تمام معمولي جزئيات کي به نظرانداز ڪرڻو ناهي. خاڪو اصل ۾ حقيقت ۽ افسانوي جي فني امتزاج جي سگهجي ٿو. خاڪي جا بنيادي عناصر اهي آهن ته ان ۾ افسانوي انداز ۾ چاشني هجي، پر ان سان گڏ مبالغي کان بچيل 'حقيقت' به سمايل هجي. 'خاڪو' گويا هڪ سيرت جو اهڙو آئينو آهي، جنهن ۾ پيدا ٿيل عڪس، ڪنهن حد تائين هو بهو ٿئي ٿو.

سنڌي ادب ۾ ان فن متعلق اڄ تائين ڪو مائيدار ڪتاب نه ڇپيو آهي. هن سلسلي ۾ خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو سنڌي ادب جي مشهور اهل قلم ۽ صاحبِ طرز اديب، محترم شيخ عبدالرزاق 'راز' سبقت حاصل ڪئي آهي.

'راز' صاحب جي تازي ڪتاب "سانگيءَ کي سارِيام" ۾ سنڌ جي مشهور اديبن ۽ فنڪارن جا خاڪا موجود آهن. 'راز' صاحب انهن فنڪارن جي ڪردار ۽ اطوار جو ڊاڍو گهرو مطالعو ڪيو آهي. ان طرح سندس انداز بيان نهايت دلڪش ۽ اثرائتو آهي. زبان جي رنگينيءَ ۽ بيان جي شيرينيءَ، هن فني ڪتاب کي واقعي هڪ شاهڪار بنائي ڇڏيو آهي.

هر 'خاڪو' پنهنجي معنوي انداز سان، زنده، تصوير آهي، جا سهڻن لفظن ۽ شاندار ترڪيبن سان تيار ڪئي وئي آهي.

هن ڪتاب "سالڪي ڪي ساريام" ۾ هنن اديبن ۽ شاعرن جا خاڪا آيل آهن: شيخ اياز صاحب، غلام رباني صاحب، آغا سليم صاحب، عبدالحليم جوش، اياز قادري صاحب، پروفيسر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب، پروفيسر رام پنجواڻي صاحب، نارائڻ شيام صاحب، عطامحمد حامي صاحب ۽ شاهه محمد شاهه صاحب.

راز صاحب جي قلم ۽ فن، خوشامد ۽ مبالغي کان بچندي، جا تصوير انهن جي اڳيان آندي آهي سا لاجواب آهي. 'راز' صاحب جا ڪي ٻه-ٽي خاڪا مهراڻ رسالي ۾ ڇپيل آهن، جن کي علم ۽ ذوق جي صاحبن ڏاڍو پسند ڪيو آهي. هڪ فني ڪمال هي به نظر آيو آهي، جو جيڪڏهن عنوان کي ڏسڻ کان سواءِ، ڪو خاڪو پڙهيو ويندو ته پوءِ پڙهندڙن جو ذهن، پاڻهي سمجهي سگهي ٿو ته هيءَ حڪايت ڪهڙي صاحب جي هلي رهي آهي.

راز صاحب، نهايت انڪساريءَ سان لکيو آهي ته:

"سنڌي ادب ۾ خاڪه نگاريءَ جي غالباً هيءَ پهرين ڪوشش آهي. ممڪن آهي ته پرپور شخصيتون نظر نه اچن، ۽ رڳو شخصيتن جون ڪي جهلڪيون ڏسڻ ۾ اچن. جي ائين ٿيو ته مان پنهنجو ڪارج سڦلو سمجهندس. ذهن ۾ ٻيا به خاڪا اٿم، جي ٻئي ڪنهن وقت پيش ڪندس."

١٢٣ صفحن جو اهو ڪتاب ڏيڍ رپئي ۾، مصنف وٽان، حبيب منزل سکر پراڻي کان ملي سگهي ٿو. —غ. ر. گ

ٽماهي "مهراڻ"- نمبر ٤، سال ١٩٧٣ع.

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌي زبان ۽ سنڌي علم و ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، سا سنڌ جي ماڻهن کان هرگز ڳجهي ڪانهي. بورڊ طرفان پاويهن سالن کان ٽماهي "مهراڻ" رسالو نڪرندو اچي ٿو. هن رسالي جي جنهن پرچي تي تبصرو ڪيو پيو وڃي، سو آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر ١٩٧٣ع يعني ١٩٧٣ع جي آخري چوٿ جو پرچو آهي.

هميشه وانگر هن پرچي جي سٽاءَ ۾ شعر، افسانا، مقالا، ادبي خط، ادبي خبرنامو ڏنو ويو آهي. هن پرچي ۾ ثقافتي ۽ علمي ادبي سرگرمين جي رپورٽ به ڏني وئي آهي. انهن ۾ ٣-٤ ڊسمبر ١٩٧٣ع تي لاڙڪاڻي ۾ ٿيل ٢٣- آل سنڌ ادبي ڪانفرنس، خانه فرهنگ ايران حيدرآباد ۾ ٿيل جشن فرهنگ و هنر ۽ البيرونيءَ ڪانفرنس جي موقعي تي ڪراچيءَ ۾ آيل ايراني عالمن جي حيدرآباد جي دوري بابت رپورٽ ڏنل آهي.

شعر واري حصي ۾ ڪل ۵۷ شاعرن جو سنڌي ڪلام ڏنو ويو آهي. هن تبصري ۾ سڀني شاعرن جا نالا ڏيڻ ممڪن نه آهن. هن حصي ۾ براهوي شاعريءَ جو حصو به رکيو ويو آهي. هن دفعي هن حصي ۾ ويتنامي شاعري جو سنڌي ترجمو ڏنو ويو آهي.

افسانن واري حصي ۾ سواءِ هڪ جي ٻيون سڀ ڪهاڻيون غيرملڪي ڪهاڻين تان ترجمو ڪري ڏنيون ويون آهن. اها هڪ تمام چڱي ڳالهه آهي. اهڙيءَ طرح سان سنڌي زبان جي ڪهاڻي لکڻ وارن کي ٻين ملڪن جي ڪهاڻين جي مقام، معيار ۽ موضوع وغيره جي خبر پئجي سگهندي. انهن ڪهاڻين ۾ هڪ ويتنامي ڪهاڻي آهي، هڪ گهانا جي ڪهاڻي آهي، هڪ انگريزي ڪهاڻي آهي، سنڌ جي فقط هڪ ڪهاڻي آهي، جا گيتن ڀري ڪهاڻي آهي، جنهن جو عنوان آهي "ٻَنسي ڏُکَ مرَ ڏَر."

مقالن واري حصي ۾ به چڱا معلوماتي، معياري ۽ هرصنف تي مقالا شامل ڪيا ويا آهن. انهن سان هڪ سنڌ جي قديم تهذيب، ثقافت ۽ قومن جي باري ۾ آهن؛ ۽ هڪ لطيف سائينءَ جي رسالي ۾ استعمال ٿيل لفظن جي تاعيل فهرست سان ڪجهه حصو آهي؛ هڪ مضمون سنڌي ٻوليءَ جي سماجي تاريخ متعلق آهي؛ هڪ مضمون سنڌ جي قديم جاگرافيءَ جي سلسلي ۾ آهي. اهڙيءَ طرح ادبي تنقيد، فلسفي ۽ اخلاقيات تي به مقالا شامل ڪيا ويا آهن.

گذارش جي عنوان هيٺ ايڊيٽر صاحب موجوده دور جي دانشورن جي ذميدارين جي باري ۾ حقيقت سان ڀريل ڳالهيون بيان ڪيون آهن.

وقت جو لحاظ رکندي ٿوريون ڳالهيون مقالن جي حصي بابت ڪيون. پهريون مقالو آهي "سنڌو ماٿر جا اصل باشندا دراوڙ هئا." هي مقالو پروفيسر محبوب علي چنا صاحب جو لکيل آهي. هن مقالي جو مول مقصد هي آهي ته سنڌو ماٿر جا اصل باشندا دراوڙ هئا، انڪري دراوڙن جي تهذيب، زبان ۽ ثقافت جو نه فقط گهڻي ۾ گهڻو اثر سنڌو ماٿر تي رهيو آهي، پر اُن سان گڏ، ان اثر ڪري، سنڌو ماٿر جي تهذيب تي، دراوڙن جي ثقافت جو بنيادي اثر به پئجي سگهجي ٿو، جو اڳتي هلي ٻين قومن ۽ انهن جي ثقافتن جي ميلاپ سان وسيع ٿي ويو.

پروفيسر چنا صاحب هن مقالي لکڻ ۾ گهڻي محنت ڪئي آهي، گهڻيئي ڪتاب پڙهيا اٿس. پروفيسر چنا صاحب ڪوشش ڪري واديءَ سنڌ جي قديم آثارن جي ماهرن جي حوالن سان واديءَ سنڌ جي قديم رهاڪن تي بحث ڪيو آهي. البت پروفيسر صاحب جو هي رايو روسي ماهرن، ڪوپنهيگن جي ماهرن ۽ ڊاڪٽرن ڪالڊويل جي راين سان پٺڀرائي ڪري ٿو. پروفيسر چنا صاحب لکي ٿو:

"دراوڙ نسلي گروپ کان وڌيڪ لساني گروپ جو نالو آهي. چنانچه هتي جا اهي باشندا، جن کي پراچين هندستان جا 'داسي' چيو ويندو هو، ۽ اڄ به وچ ۽ ڏکڻ هندستان ۾ ايترو وحشي زندگي گذارين ٿا ۽ پروٽو آسٽرلائڊ (آسٽريلوي) نسل سان لاڳاپو رکن ٿا، 'دراوڙ' سڏجن ٿا."

پروفيسر چنا صاحب ساڳئي موضوع تي ٻي راءِ بہ قائم ڪئي آهي. هُو لکي ٿو:

”ٻئي آهي باشندا بہ ’دراوڙ‘ سڏجن ٿا، جن جو تعلق بحر رومي لسل سان آهي.
هنن جي باري ۾ هي خيال ڪيو ويو آهي تہ هُو هندستان ۾ آرين جي آمد کان
ڪئين هزار سال اڳ داخل ٿي چڪا هئا.“

بحث طلب ڳالهہ هي آهي تہ واديءِ سنڌ جا دراوڙ ڪٿان آيا؟ ڇا هو ڏکڻ هندستان کان آيا هئا ۽ آسٽريلاوي لسل جا آهن؟ يا اُهي بحر روم واري خطي کان آيا هئا، يا اُهي اصل هن واديءِ جا رهاڪو هئا؟ هت البت ايترو چئي سگهجي ٿو تہ جيڪو دراوڙي لسل بقول پروفيسر صاحب جي اڄ بہ ڏکڻ هندستان ۾ نيم وحشي زندگي گذاري رهيو آهي، سو واديءِ سنڌ جي جڳ مشهور، سڌريل ۽ قديم تهذيب جو ڌڻي ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟

ٻيو مقالو آهي ”پاروچي ٻولي.“ هي مقالو سيد نجف علي شاهہ ”ڪمتر“ القويءِ جو لکيل آهي. ”پاروچي ٻولي“ دراصل ڪمتر القوي صاحب جو زير تصنيف ڪتاب آهي، جنهن ۾ شاهہ لطيف جي رسالي ۾ استعمال ٿيل هرهڪ لفظ جي مڪمل فهرست ڏنل آهي ۽ هرهڪ لفظ جي اِملا، اشتقاق ۽ معنيٰ تي بحث ڪيو ويو آهي. ان مان چند لفظن جو مطالعو سنڌ جي اديبن، شاعرن، شاهہ صاحب جي محققن جي مشورن لاءِ مهراڻ رسالي ۾ پيش ڪيو ويو آهي. مثال طور ”آتڻ“ لفظ پهرين پهرين ڏنو ويو آهي. لطيف جي رسالي ۾ جن جن سُرن جي جن جن بيتن جي جن جن مصرعن ۾ ”آتڻ“ لفظ ڪم آندو ويو آهي، آهي مصراعون چونڊي هڪٻئي هيٺ رکيون ويون آهن؛ وري هر مصرع جي سامهون ڏنگيءِ ۾ سُر جو نالو ۽ داستان جو نمبر ڏنو ويو آهي. ان کان پوءِ آخر ۾ هيٺ ’آتڻ‘ لفظ جي معنيٰ سمجهائي ويئي آهي، ۽ پوءِ آتڻ جو تاريخي پس منظر سمجهايو ويو آهي. اهڙيءَ طرح ڪمتر القوي صاحب اڳتي ٻيا لفظ ساڳئي نموني سمجهائيندو ويو آهي.

منهنجيءَ نظر ۾ هيءُ مقالو لطيف سائينءَ جي رسالي جي مطالعي ۾ سڀ کان اهم هڪ لاثاني اضافو آهي. هڪ تہ لطيف جي رسالي جي ڏسٽي ٺهي پوندي ۽ ٻيو لفظن جي INDEX. هن مقالي لاءِ ڪمتر صاحب ڪيرون لهڻي.

ٽيون اهم مقالو آهي ”ٻولي ۽ ڪلچر.“ سنڌي زبان ۾ جديد لسانيات جي مطالعي کي ڪو گهڻو عرصو ڪونہ ٿيو آهي. انهن سالن جي ٿوري عرصي ۾ هن شعبي ۾ ڪيترائي مقالا ۽ ٻہ-ٽي ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. مقالا جيڪي لکيا ويا آهن، انهن ۾ خاص طور سنڌي ٻوليءِ جي ابتدا ۽ اوسر، سنڌي ٻوليءِ جو تاريخي پس منظر، سنڌي ٻوليءِ جي گرامر جا مسئلا، سنڌي ٻوليءِ جو صوتياتي نظام، سنڌي رسم الخط جي ابتدا ۽ ارتقا ۽ سنڌي ٻوليءِ جو سٽاءُ وغيره. هي مقالو ٻولي ۽ سماج جي ميل جول جي باري ۾ آهي. جديد لسانيات ۾ هيءُ هڪ الڳ ۽ اهم شعبو آهي. سماج ۽ ٻوليءِ جو واسطو زماني ۽ زندگيءِ جي ابتدا کان وٺي آهي. محترم الهداد ٻوهئي هي مقالو لکي هن ڏس ۾ سنڌي سماج ۽ ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي.

ٻوهٽي صاحب پنهنجي هن مقالي کي لنڍن لنڍن عنوانن ۾ ورهايو آهي. انهن مان هڪڙو عنوان آهي 'ڪلچر، هڪ سرشتو'. ٻيو عنوان آهي 'ڪلچر ۽ سماج'، ٽيون عنوان آهي، 'ڪلچر ۽ مواد'، چوٿون عنوان آهي، 'ٻولي ۽ ڪلچر'، پنجون عنوان آهي، 'ڪلچرل اتحاد'، ڇهون عنوان آهي، 'ڪلچر ۽ ڊارين ٻوليءَ جي تعليم'، ستون عنوان آهي، 'ڪلچر، ادب ۽ ٻولي'، ۽ اٺون عنوان آهي، 'ڪلچرل امتياز يا مت ڀيد'. هن مقالي لکڻ لاءِ ٻوهٽي صاحب مختلف ڪتابن تان مدد ورتي آهي. هي مقالو سنڌي زبان ۾ هڪ خاص اهميت ٿو رکي، سنڌي سماج جي مطالعي ۾ هي مقالو خاص طور دلچسپ آهي.

خانواهڻ (ساهتيءَ جو هڪ قديم شهر) هڪ معلوماتي مقالو آهي. هي مقالو قريشي حامد علي خانائيءَ جو لکيل آهي. هن مقالي ۾ خانواهڻ شهر جو تاريخي پس منظر، جاءِ وقوع، خانواهڻ جا عالم ۽ فاضل، اولياءِ ڪرام، اديبن، شاعرن ۽ سگهڙن جو ذڪر ڪيو اٿس. هي مقالو ڪافي محنت ۽ تحقيق ڪان پوءِ لکيو ويو آهي.

رسالي جي منڍ ۾ پاڪستان جي وزيراعظم عاليجناب ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جو اهو پيغام ڏنو ويو آهي، جو صاحب موصوف ٣٢ - آل سنڌ ادبي ڪانفرنس لاڙڪاڻي جي موقعي تي موڪليو هو. هي پيغام هڪ آن تاريخي ادبي ميڙ طرف لشاندهي ڪري ٿو، جيڪو لاڙڪاڻي ۾ ١٩٢١ع ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي صدارت هيٺ ٿيو هو. وزيراعظم پاڪستان جا هي لفظ خاص طور توجهه ڇڪائين ٿا. فرمايائون:

"سنڌي زبان هڪ وسيع ۽ شاهوڪار زبان آهي، ليڪن آن ۾ اهڙي ادب پيدا ڪرڻ جي ضرورت آهي، جيڪو عام فهم ۽ حالتن جي نمائنده هجڻ سبب عام ماڻهن ۾ بيداريءَ جي لهر پيدا ڪري."

هر هڪ اديب کي هي اکتو ذهن ۾ رکڻ کپي. اسان سان هر هڪ کي گهرجي ته وزيراعظم مملڪت پاڪستان جي ڏلل پيغام تي عمل ڪريون ۽ گل و بلبل، ساقي و شراب جون ڳالهيون ڇڏي ڪو اهڙو ادب پيدا ڪريون، جو عام ماڻهن ۾ بيداري آڻي ۽ حالتن جي نمائندگي ڪري. — ڊاڪٽر غلام علي الانا

(بشڪريه ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سنڌ)

ثقافتي سرگرميون

اسلامي مخطوطن جي نمائش

لاهور ۾ فيبروري ۱۹۷۴ع ۾، حڪومت پاڪستان جي دعوت تي هڪ عظيم الشان اسلامي سربراه ڪانفرنس ٿي، جا ماضي قريب جي تاريخ ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿي. ان موقعي تي، اسلامي ملڪن جي سربراهن ۽ ٻين معزز مهمانن جي ولدر ورونهن لاءِ لاهور جي مختلف ادارن ۽ تنظيمن مختلف پروگرام ناهيا، جن ۾ هڪ دلچسپ پروگرام لاهور ميوزيم ۾ اسلامي مخطوطن جي نمائش هئي. مذڪور نمائش ۾ پنجاب يونيورسٽي، پشاور يونيورسٽي، ڪراچي يونيورسٽي، پنجاب پبلڪ لئبرري، بهاولپور لئبرري، مڪتبہ گنج بخش راولپنڊي، ڪتبخانہ مولوي محمد شفيع لاهور ۽ ٻين پاڪستان جي ممتاز علمي ادارن حصو ورتو. سنڌ جي نمائندگي سنڌي ادبي بورڊ ۽ شاهہ ولي الله اڪيڊميءَ ڪئي. انهن ٻنهي ادارن جي اسٽال تي سنڌ جي برگزيده عالمن جا سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ ۾ لکيل ناياب تاريخي نسخا رکيل هئا، جن ۾ سنڌي زبان جو اولين ڪتاب "مقدمہ الصلوات" پڻ شامل هو. شاهہ ولي الله اڪيڊميءَ جي اسٽال تي دمشق جي مشهور عالم علامہ عينيءَ جو هڪ نسخو رکيل هو، جو فقہ حنفيءَ جي موضوع تي آهي ۽ پنج سؤ ورهيه پراڻو آهي. نمائش ۾ ٻيا ڪيئي بي بها اسلامي مخطوطا رکيل هئا، جن ۾ سنڌ جي عالم ۽ شهنشاهہ اڪبر اعظم جي خاص مقرب، ملا فيضيءَ جي قرآن مجيد جي بي نقطہ تفسير "سواطع الرحمان" جو هڪ نادر نسخو به رکيل هو. شاهنامي فردوسيءَ جو هڪ نهايت خوبصورت طلائي نسخو نمائش ۾ رکيل هو، جنهن جي قيمت چار لک رپيا ٻڌائي ٿي وڃي. پنجاب جي راجا رنجيت سنگهہ پنهنجي هڪ مسلمان وزير کي روزانہ اخبار جي سائيز ۾ قرآن مجيد جو شاندار نسخو تحفي طور ڏنو هو، جو پڻ نمائش ۾ رکيو ويو. انهيءَ ريت ٻيا ڪيترائي اهم ۽ بي بها اسلامي مخطوطا نمائش ۾ رکيل هئا، جن کي ڏسڻ لاءِ علمي ذوق جا ماڻهو وڏي تعداد ۾ نمائش ۾ اچي رهيا هئا. غير ملڪي سربراهن ۾ يوگنڊا ۽ انڊونيشيا جي پرڏيهي وزيرن انهن مخطوطن کي بيحد دلچسپيءَ سان ڏٺو ۽ پاڪستان جي علم و فضل جو اندازو ڪيو. ماريطانيا جي خاتون اول مادام مختارداده سنڌي عالمن جي اسلامي مخطوطن کي بيحد پسند ڪيو ۽ واديءَ سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن ۾ پنهنجيءَ دلچسپيءَ جو اظهار ڪيو. محترمہ کي بورڊ جي طرفان سنڌ جي قديم تاريخ ۽ تهذيب تي کي ڪتاب تحفي طور پيش ڪيا ويا. اسلامي مخطوطن جي نمائش هر لحاظ کان نهايت ڪامياب ٿي. ان بابت عالمن جي استفادي لاءِ تفصيلي رپورٽ ڪتابي صورت ۾ لاهور ميوزيم طرفان عنقريب شايع ڪئي ويندي.

مهراڻ

مسٽر بلڊ جي اعزاز ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڏنل دعوت وقت ورتل تصوير:
ساڄي کان کاٻي: مسٽر محمد حنيف صديقي، سابق سيڪريٽري قانون حڪومت سنڌ،
مسٽر غلام رباني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، مسٽر بلڊ، مسٽر بلڊ جو
فرزند، مسٽر طفيل سابق ڪليڪٽر حڪومت سنڌ.

اڳيان ويٺل: بلڊ صاحب جي بيگم صاحبه ۽ سندس نُنهن.

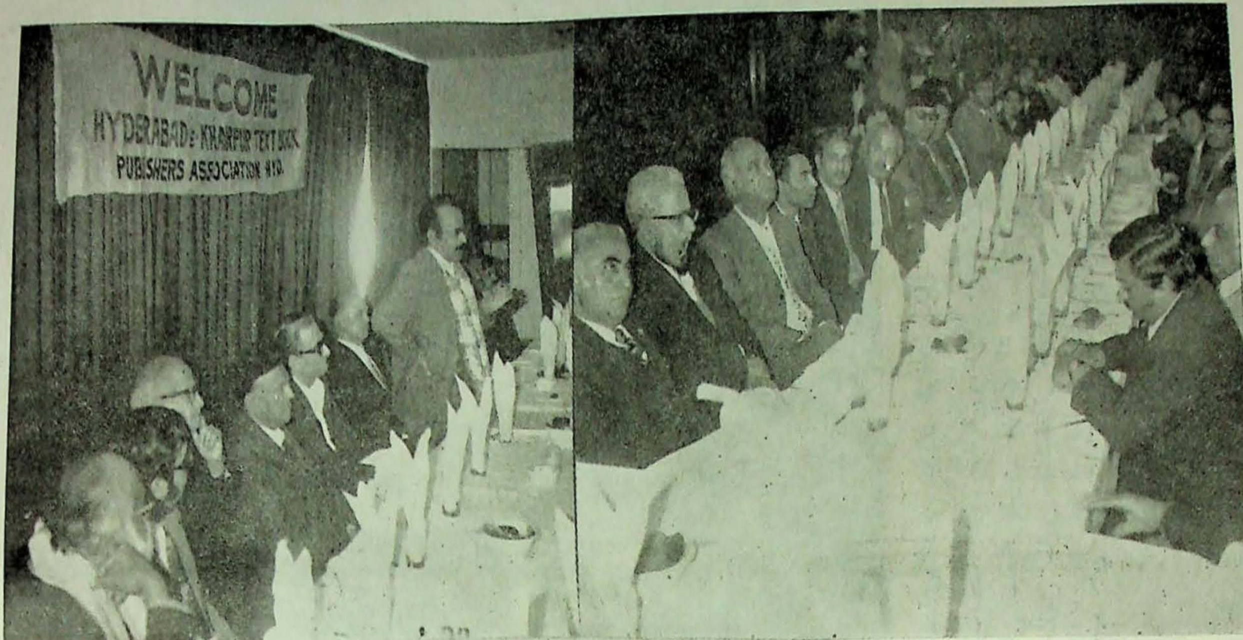

مهراڻ ٽيڪسٽ بڪ پبلشرس ايسوسيئيشن حيدرآباد طرفان تاريخ ٣١- جنوري ١٩٧٤ع تي منعقد ڪيل تقريب ۾ ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني چيئرمن سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، ناشرن، عالمن ۽ تعليم کاتي ۽ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي عملدارن اڳيان سنڌ ۾ درسي ڪتابن جي ڇپائي، موجودگي ۽ وڪري جي مسئلن بابت اظهارخيال ڪري رهيو آهي.

ٻڌ صاحب جي حيدرآباد ۾ آمد

سنڌ ۾ انگريزن جي صاحبيءَ وقت جن ڪورن عملدارن فرض شناسيءَ جي جذبي سان ڪم ڪيو ۽ سنڌ جي ماڻهن جي حال ۽ ماضيءَ جي تهذيبي ورثي کي بهتر بڻائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، تن ۾ آنجهاني سربارٽل فريئر، ڊاڪٽر سورلي ۽ ٽروٽ صاحب جا لالا شهرت رکن ٿا. ۽ انهن کان سواءِ ٻيا به ڪي انگريز عملدار هئا، جن پنهنجيءَ پر ۾ سنڌ جي قابل قدر خدمت ڪئي: مثلاً مسٽر ايچ - ٽي - لئمبرڪ، سنڌ ۾ آدمشماريءَ جو سربراهه، جنهن سنڌ جي تاريخ تي متعدد تحقيقي ڪتاب لکيا آهن. سنڌ ۾ مسٽر لئمبرڪ ۽ ڊاڪٽر سورلي جو ساٿياري هڪ انگريز عملدار مسٽر ٻڌ هو، جيڪو انگلنڊ مان هاڻي پاڪستان گهمڻ آيو هو. سندس هت پاڪستان ۾ برطانيه جي سفارتخاني ۾ عملدار آهي. مسٽر ٻڌ سنڌ ۾ ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ پنهنجن پراڻن واقفڪارن دوستن ۽ احبابن سان وڏيءَ سڪ ۽ اڪير سان ملاقاتون ڪيون ۽ سنڌ جي تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت تي ڪم ڪندڙ علمي ادارن جي ڪم ڪار ڪي ذوق شوق سان ڏٺو. هن سنڌي ادبي بورڊ جي ڪم کي بيحد پسند ڪيو ۽ ان ڳالهه تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو ته بورڊ سنڌ جي علمي ۽ ادبي ضرورتن جي پورائيءَ لاءِ قابل قدر علمي ڪم ڪيو آهي.

ڊاڪٽر حسينيءَ جي مان ۾ تقريب

تاريخ ٣١- جنوري ١٩٧٤ع تي مهراڻ ٽيڪسٽ بوڪ پبلشرس ائسوسيئشن حيدرآباد، ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني، چيئرمن سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جي خدمت ۾ هڪ تقريب جو اهتمام ڪيو، جنهن ۾ سنڌي درسي ڪتابن جي مسئلن تي تبادله خيالات ڪيو ويو، جيئن ته تعليم جو دارومدار صحيح ۽ سٺن درسي ڪتابن تي ئي آهي، انڪري انهن جي ڇپائي ۽ موجودگيءَ کي تمام وڏي اهميت آهي. ڊاڪٽر حسيني درسي ڪتابن جي ناشرن کي خاطري ڏني ته سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جي درسي ڪتابن جي ڇپائيءَ بابت پاليسي سموريءَ سنڌ لاءِ ساڳي رهندي ۽ ان ۾ ڪراچيءَ يا ڪنهن ٻئي علائقي لاءِ فرق روا نه رکيو ويندو. هن چيو ته عوامي حڪومت تعليم پرائڻ لاءِ وڌ ۾ وڌ سهولتون مهيا ڪري رهي آهي. درسي ڪتابن جون قيمتون سموربن ڳالهين کي خيال ۾ رکي مقرر ڪيون وينديون ۽ انهي سلسلي ۾ سنڌ جي پهراڙيءَ ۾ رهندڙ شاگردن جي غربت کي خاص طور خيال ۾ رکيو ويندو.

پير حسام الدين راشديءَ سان شام

تازو ايران سرڪار سڄيءَ دنيا مان ايران شناسيءَ جي ڏهن چونڊ ماهرن کي تهران يونيورسٽي طرفان دعوت ڏيئي گهرايو ۽ سندن فارسي زبان ۽ ادب جي خدمت جي اعتراف طور کين ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏني. اها تقريب تهران يونيورسٽيءَ جي چاليهن ورهين جي جشن جي موقعي تي تاريخ ٦ مارچ ١٩٧٤ع تي تهران ۾ منعقد ٿي.

پير صاحب جي ايران کان واپسيءَ بعد پاڪستان سينٽر حيدرآباد تاريخ ١٥- اپريل ١٩٧٤ع تي پير صاحب جي اعزاز ۾ هڪ سادي ليڪن پُروقار تقريب جو اهتمام ڪيو. مذڪور تقريب ۾

سنڌي ژبان جي ممتاز عالمن محترم محمد ابراهيم جويي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ حيدرآباد واري خانہ فرهنگ ايران جي ڊائريڪٽر جناب ڪيوان شڪوهي پير صاحب جي علمي ڪارنامن جو ذڪر ڪيو ۽ ڪيس سنڌ ۽ ايران جي اهل قلم برادريءَ طرفان خراج تحسين پيش ڪندي، ڊاڪٽريٽ جي خطاب ماڻ تي مبارڪباد ڏني ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪيو. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ان موقعي تي تقرير ڪندي افسوس جو اظهار ڪيو تہ سنڌ جا ماڻهو پنهنجن عالمن جو جيتري قدر ڪونہ ٿا ڪن. مناسب ائين هو تہ پيرصاحب سڄي عمر علم ۽ ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، ان جو اعتراف ڪندي سنڌ يونيورسٽي کيس ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏئي ها. مولوي قاسمي صاحب چيو تہ پير صاحب سنڌ جي علم ادب ۽ تاريخ جي بيمثال خدمت ڪئي آهي ۽ درحقيقت سنڌي دانشورن جي سوچ ۾ جيڪو لئون موڙ آيو آهي، ان جو محرڪ ۽ موجد پيرصاحب ئي آهي. هن چيو تہ منهنجي پيرصاحب سان تمام گهڻي زماني کان شناسائي آهي، اڪري آءٌ اها ڳالهہ اعتماد سان چئي سگهان ٿو تہ روايت کان بغاوت ڪرڻ جو جذبو ۽ قوميت جو انگ منجهس ننڍيءَ عمر کان موجود هو.

جناب پيرصاحب پنهنجي جوابي تقرير ۾ حاضرين مجلس جو شڪريو ادا ڪندي ٻڌايو تہ وچ ايشيا ۾ عربي زبان کان پوءِ فارسي زبان ائين سون ورهين تائين علم جو ذريعو رهندي آئي آهي. الهيءَ سڄي دؤر ۾ سنڌ جون جيڪي بہ تاريخون لکيون ويون آهن، سي زياده‌تر فارسي زبان ۾ آهن. مون کي سنڌ جي تاريخ جي مطالعي ۽ تصنيف ۾ الهن تاريخن کي ڏسڻو پيو. چنانچہ مون فارسي زبان ۾ متعدد ڪتاب ايڊٽ ڪيا، جن ۾ اڪثر سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيا. الهن ڪتابن جي وسيلي سنڌ ٻاهرينءَ دنيا ۾ متعارف ٿي، ڇو تہ اڳ ۾ جيڪي قلمي ڪتاب هوندا هئا، سي چند ماڻهن جا ڏٺل يا پڙهيل هوندا هئا. خود ايران جي محققن ۽ عالمن کي بہ پوري ڄاڻ ڪانہ هئي تہ سنڌ ۾ ڪيترو فارسي ادب ۽ علمي سرمايو موجود هو. حڪومت ايران فارسي زبان ۽ ادب جي خدمت جو قدر ڪندي مون کي دنيا جي انهن ڏهن چونڊ عالمن ۽ ماهرن ۾ شامل ڪيو، جن کي سندن سڄيءَ عمر جي علمي ڪم جي اعتراف طور تهران يونيورسٽيءَ طرفان ڊاڪٽريٽ جون افتخاري ڊگريون ڏنيون ويون. ان کان علاوه ايران سرڪار مون کي ٻيا بہ اعزاز ڏنا آهن ـــ مثلاً: پهلوي لئبرري، جنهن جي سرپرست ايران جي راڻي آهي، تنهن جا جيڪي ڇهہ امين مقرر ڪيا ويا آهن، الهن ۾ مون کي بہ شامل ڪيو ويو آهي. آءٌ الهن مڙني مهربانين لاءِ ايران سرڪار جو شڪرگذار آهيان. پر مون جيڪو بہ علمي ۽ ادبي ڪم ڪيو آهي، اهو بنيادي طرح علم سان حب ۽ پنهنجي وطن جي خاڪ پاڪ سان محبت جي جذبي هيٺ ڪيو آهي. هن وقت منهنجي عمر چوهٺ سال آهي. مون کي ان ڳالهہ تي خوشي ۽ فخر آهي تہ مون عمر عزيز جو وڏو عرصو علمي خدمت ۾ گذاريو آهي. مولانا قاسمي مون لاءِ چيو تہ آءٌ ننڍي لاءِ کان روايت کان بغاوت ڪندو رهيو آهيان ۽ سنڌي اديبن جي ذهن ۾ قوميت جي جذبي جو ٻج پوکيو اٿم. درحقيقت، سنڌي ادب ۾

قوم پرستيءَ جي تحريڪ جو معمار محمد ابراهيم جويو آهي. آءٌ شروع کان تاريخ جو طالب علم رهيو آهيان. مون ڏٺو تہ سنڌ جون جيڪي بہ قديمي تاريخون لکيون ويون آهن، سي سنڌ جي فاتحن جي ثنا ۽ ساراهہ ۾ لکيون ويون آهن ۽ انهن ۾ سنڌ جي ماڻهن کي ليچ ۽ ڪمذات ڪوٺيو ويو آهي. انهيءَ گناهہ ۾ غيرسنڌي ۽ سنڌي مورخ ٻئي شامل هئا. اهي تاريخون فارسي ۾ لکيون ويون، ڇاڪاڻ تہ فارسي، عربي کان پوءِ سنڌ جي ارغونن، ترخانن ۽ ٻين فاتحن جي زبان هئي. انگريزن جي صاحبيءَ ۾ جڏهن سنڌيءَ کي تسليمي ملي ۽ ان ۾ تاريخ جا ڪتاب لکيا ويا تہ سنڌي مؤرخن ساڳي پراڻي غلطي ڪري فارسي تاريخن جي اتباع ڪئي ۽ سنڌ جي فاتحن کي ظل‌الله جي خطاب سان سڏيو. منهنجي خدمت اها آهي تہ مون سنڌ جي تاريخ جي معمورن مجرمن، سياهہ ڪارن، باغين ۽ خونين کي اگهاڙو ڪري ڇڏيو آهي ۽ هنن سنڌ ۽ اهل سنڌ جي مٿان جيڪو ظلم ۽ تشدد ڪيو، تنهن کي پنهنجين تصنيفن ۾ آشڪار ڪيو اٿم. ان لحاظ کان مون سنڌ ۾ تاريخ نويسيءَ کي اڳيون موڙ ڏنو آهي، جنهن تي مون کي بجا طور فخر ۽ خوشي آهي. اڄ جو نوجوان، جيڪو وطنيت جي جذبي سان سرشار آهي، اهو منهنجي سالن جي تاريخ جي مطالعي ۽ سوچ موجب صحيح راهہ تي هلي رهيو آهي. آءٌ نوجوانن کي عرض ڪندس تہ هو تعليم ۾ چاهہ وٺن. مون کي افسوس آهي تہ اڄ جي شاگردن ۾ علم سان آس گهٽ آهي ۽ استاد بہ ڪي قدر فرض ادائيءَ ۾ ڪوتاهي ڪري رهيا آهن. جنهن قوم وٽ علم ۽ عالم لاءِ مان نہ آهي، اها اڳتي وڌي نہ سگهندي. جرمنيءَ جڏهن روس تي حملو ڪيو تہ روسي پنهنجي عالمن کي لڏائي، محفوظ هنڌن ڏانهن وٺي ويا. جڏهن ان تي عوام جي هڪ طبقي طرفان اعتراض ٿيو تہ ان کي حڪومت جواب ڏنو تہ عام ماڻهو روزانہ جمن ۽ مرن ٿا، پر عالم روزانہ پيدا ڪونہ ٿا ٿين. اهي پوريءَ قوم جي ميراث آهن ۽ انهن جو تحفظ ۽ سلامتي، علم ۽ هنر جو تحفظ ۽ سلامتي آهي، جنهن کان سواءِ اسان جي قوم اڳتي وڌي نٿي سگهي. پيرصاحب چيو تہ عالمن والڪر علمي ادارن جو پڻ احترام هڪ لازمي امر آهي. ڪابہ سجاڳ قوم پنهنجن علمي ادارن کي زوال پذير ڏسڻ نہ گهرندي آهي. پيرصاحب چيو تہ سنڌي ادبي بورڊ جيڪو علمي ڪم ڪيو آهي انهيءَ سنڌ کي يورپ، وچ ايشيا، وچ اوڀر، روس ۽ آمريڪا ۾ شهرت بخشي آهي. پيرصاحب آخر ۾ اميد ظاهر ڪئي تہ سنڌ جا اديب، شاعر ۽ دانشور مسلسل محنت ۽ مشقت ڪري سنڌ جي علم ۽ ادب کي اوج تي رسائيندا.

پيرصاحب جي تقرير کان اڳ محترم محمد ابراهيم جويي حاضرين مجلس کي خطاب ڪندي چيو تہ پير حسام‌الدين راشدي منهنجو بزرگ، دوست ۽ ساٿي رهيو آهي. اسان جي سنگت لڳ ڀڳ پنجويهہ سال پراڻي آهي. اسان سنگت شروع بہ ڪئي سواءِ ڪنهن ذاتي غرض جي، ۽ آءٌ هيستائين قائم پڻ سواءِ ڪنهن شخصي غرض جي رهي آهي. بي غرض ساٿ، بنا لوڀ ۽ لالچ جي ٻن يا ڇئن، پنجن يا ان ماڻهن جي هڪٻئي سان سنگت هڪ عجيب لعمت آهي، جنهن لاءِ هو پنهنجي پنهنجي نصيب جا جيترا ٿورا مڃين اوترو ڇڱو. اڄوڪي ماحول ۾،

جڏهن سواءِ غرض جي ڪوبہ ڪنهن سان گهڙي گهڙي ويهڻ لاءِ تيار نہ آهي، اهڙي دوستي، جنهن ۾ ڪابہ ذاتي طمع وچ ۾ ڪِيڏي نہ هجي، اڻلڀ ڪٿي لڀي هجي، ۽ هڪ بيمثل ۽ املهہ دولت ضرور آهي.

جڏهن مان چوان ٿو تہ پيرصاحب ۽ اسان جي سنگت بي غرض بنيادن تي قائم ٿي ۽ بي غرض ايتن سان هيستائين هلندي آئي آهي، تڏهن اهو منهنجو مطلب نہ آهي تہ اسان جي سنگت بي مقصد هئي ۽ بي مقصد آهي. اسان جو ساٿ، جو هيتري مدت ايترو پيار پريو، پروسي وارو ۽ ايتري ڪم وارو رهيو آهي، سو بلڪل اِهيءَ ٿي سبب، جو آهو هڪ بامقصد ساٿ هو. اسان شروع ۾ هڪٻئي جي ويجهو بہ هڪ ڪُڏبل مقصد سان آيا هئاسون، ۽ هيءَ پوري چوٿائيءَ صديءَ جي مدت خالص اُنهيءَ ٿي ڪُڏبل مقصد جي پورائيءَ لاءِ پنهنجي سنگت هلائيندا ۽ قائم رکندا آيا آهيون. ان مان اسان کي وڏا فائدا ٿيا آهن ـ ذاتي فائدا بہ ۽ آن مقصد جي پورائيءَ جي سلسلي جا بہ، جيڪو اسان لاءِ هڪجهڙو قيمتي ۽ هڪجهڙو عزيز هو. آن مقصد جو سڌيءَ طرح اسان جي ڪنهن محدود ذاتي غرض سان ڪو واسطو نہ هو، جنهن مان مراد پئسي، عزت ۽ طاقت جي طلب ۽ حصول هجي؛ پر جيڪڏهن ماڻهوءَ جي دلي خواهش کي ٿي هن جو غرض چئي سگهجي ٿو، تہ پوءِ اسان جي سنگت جو آهو مقصد ئي اسان جو غرض هو. ۽ آن غرض جي حصول لاءِ ئي اسان ڪڏهن هيترو عرصو پاڻ پتوڙيو آهي. اسان جو اهو مقصد ۽ غرض هو سنڌ جي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي علم ۽ ادب جو واڌارو ۽ سڌارو.

بي اسان جي سنگت جي خصوصيت هيءَ سمورو عرصو هيءَ رهي آهي تہ اسان ڪڏهن بہ هڪٻئي سان ڪَڙو نہ ٻوليو آهي. اختلاف ٿيندا رهيا، گرماگرم بحث ٿيندا رهيا ـ هڪٻئي کي مڃائڻ جي ڪوشش ڪندا رهياسون ـ پر هڪٻئي کي رنجائڻ ۽ ڏکوئڻ جي اسان ڪڏهن بہ نہ ليت ڪئي، نہ ڪوشش. اهو بہ فقط اِنهيءَ ڪري ممڪن ٿي سگهيو، جو هن سنگت مان اسان مان ڪنهن کي ڪڏهن ڪنهن ذاتي فائدي وٺڻ جي سڌ دل ۾ نہ آئي. اهڙيءَ بي غرض پر بامقصد سنگت جي قائم ٿيڻ ۽ هلندي رهڻ لاءِ بہ اسان پنهنجي قسمت جا ڪيڏا بہ هوند احسان مڃون تہ آهي ٿورا چئبا. هڪ ٻيري سو پيرصاحب کان سون کي ڏکاري ٿيڻ جو سبب مليو، پر آن ۾ بہ پيرصاحب پنهنجي طبع جي فياضيءَ کان ڪم وٺندي، پاڻ اڳئي وک کڻي آهو ڏک اُئين مٽائي ڇڏيو، جو آن کان پوءِ پاڻ وڌيڪ اسان جون دليون ڳنڍي ويون. هڪڙي انگريزي شاعر چيو آهي:

"Oh blessings on the falling out,
That all the more endears,
When we fall out with those,
We love, we embrace with tears."

آن وڙهڻ تي رحمت هجي، جيڪو پيار کي وڌائي ٿو،
جي پنهنجن پيارن سان وڙهجي ٿو،

جن سان دليون ڳنڍيل آهن،

تہ ڳوڙها ڳاڙي، ياڪر وڃهي، تن ڪي ورچائڻو ئي ڪوي ٿو.

تين پير صاحب ۽ اسان جي سنگت جي ڳالهہ. هيءَ آهي تہ آءٌ ڳالهين جي سنگت نہ پر محنت جي ۽ پورهئي جي سنگت آهي. جڏهن ٢٥ سال اڳ سنڌي ادبي بورڊ جي ڪم لاءِ پاڻ ۾ گڏيا سون، اُن ڪان وٺي اڄ تائين اسان هڪٻئي کي پورهيو ڪندي ڏٺو آهي، گڏجي پورهئي بابت ڳالهيون ڪيون اٿئون ۽ گڏجي پورهيو ڪيو اٿئون. پير صاحب هڪ پورهيت اديب ۽ پورهيت عالم آهي. هن وقت تائين پاڻ ڏهاڪو هزار ڪن صفحا لکيا اٿن. ١٩٥٥ع ڌاري جڏهن سنڌي ادبي بورڊ سنڌ جي عالمن جا فارسي مخطوطا ايڊٽ ڪرائي شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ اهڙن سان ڪن مخطوطن جي ايڊٽنگ جو ڪم پير صاحب پنهنجي ذمي ڪنيو، تڏهن پير صاحب جن کي فارسي پڙهڻ ۽ سمجهڻ تہ ايندي هئي، پر فارسيءَ ۾ مضمون لکڻ ايترو ڪولہ ايندو هون، اِهيءَ ڪري پهريان پہ ٻہ ٽي مخطوطا جيڪي پاڻ ايڊٽ ڪيائون، تن جا مقدما پاڻ اردوءَ ۾ يا سنڌيءَ ۾ لکيائون. هڪ منزل تي اسان گڏجي ويهي فيصلو ڪيو تہ فارسي مخطوطا فارسيءَ ۾ ئي، پوري جا پورا، ايڊٽ ٿيڻ کپن. اُن ڪان پوءِ پير صاحب فارسيءَ جي لکڻ تي جيڪا محنت ڪئي، تنهن جو پيو مثال مون وٽ ڪواهي، جو ڏيئي سگهان. هڪدم پاڻ ايراني سفارتخاني وارن سان لاڳاپو قائم ڪري، اهڙن ڪي پنهنجي سنگت ۾ آڻي، وتائنِ ڪتاب، مخزنون ۽ اخبارون وٺي پڙهڻ، پنهنجون لکيتون اُهن کي ڏيکارڻ، اُهن سان فارسيءَ ۾ ڳالهائڻ - ايران مان فارسيءَ جا عالم اچن تہ اُهن سان محفلون ڪرڻ - مطلب تہ اٺين ڏهن سالن جي لڳاتار پورهئي سان پير صاحب فارسيءَ جي مضمون نويسيءَ ۽ انشاپردازيءَ تي اهو عبور حاصل ڪري ورتو، جو اُن ڪان پوءِ پاڻ ويهارو کن فارسي ڪتاب، فارسي عبارت ۾ ايتري تہ ادبي ۽ علمي معيار جا ايڊٽ ڪيائون، جو اُن علمي تحقيق ۽ علمي پورهئي تي ڪين ايراني علم جي دليا پنهنجي دلين ۾ جاءِ ڏني، ۽ اهو اعزاز ڏنو جنهن جهڙو هنن اڄ تائين اسان جي ملڪ مان ڪنهن کي نہ ڏنو.

پير صاحب ۽ اسان جي سنگت اٺين پنهنجي گڏيل مقصد جي حصول لاءِ پوريءَ لگن سان پورهئي جي سنگت رهي آهي. اسان اِٺين پنهنجي پنهنجي پورهئي ۾ سدائين ايترا رڌل رهندا هئاسين، جو پوءِ هڪٻئي کي ڪڏهن اُن ڪان ساهي پٽڻ جون صلاحون ڏيڻ شروع ڪيوسين. اُن جا جواب بہ پوءِ هڪٻئي لاءِ ناهي چڙياسين. يعني هي تہ "پير صاحب، ڪهڙو ڪم هٿ ۾ آئو؟" جواب: "ادا ڪهڙو ڪم! والدڪائي ٿي والدڪائي آهي!" ۽ هوڏانهن حقيقت هيءَ هجي، جو پير صاحب سڌو ميز تان اُٿي، چانھِءَ لاءِ مسودي جي ڪاپي تيار ڪري، ٽيلهي ۾ وجهيو پاڻ سان ڪنيو آيو هوندو!

چوٿين خاصيت پير صاحب ۽ اسان جي سنگت جي هيءَ رهي آهي تہ اسان پورا پنجويهہ سال هڪٻئي جي سنگت ۾ رهي، هڪٻئي جي سارا ڪئي آهي - هُن منهنجي، مون هُن جي، اسان سڀني گڏجي هڪٻئي جي. ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ لياقت وارا ماڻهو لازمي طرح هڪٻئي سان نہ ٺهندا آهن، بلڪ اُهن جي هڪٻئي سان رقابت ۽ عداوت هوندي آهي. ڪن

ماڻهن جو خيال آهي ته هڪبئي جي ويجهي وڃڻ سان لائق ماڻهن کي هڪبئي جي عيبن جي خبر پوي ٿي، تنهنڪري منجهن محبت ننڍو وڃي ۽ منجهن لفرتون پيدا ٿي پون ٿيون. ٻيا وري، جڏهن ڪن ٻن-چئن لائق ماڻهن جي ڪا ڪي ٻختي سنگت ڏسندا آهن، تہ ٽوڪبازيءَ وچان چوندا تہ ”ادا، اِهي سڀ رڳو منهن تي هڪبئي جي خوشامد ڪن. ورنہ اِهي سڀ هڪبئي جي ڳالهين ۾ پورا اٿو.“ ڪي لنديءَ دل ۽ مختصر لياقت وارا ماڻهو وري اهڙا آهن، جو رڳو اِهيءَ ڪري آنهي صالح ماڻهن جي سهاڳيءَ سنگت تي ٻيا ساڙ ڪائيندا، جو هُو پاڻ اُن سنگت ۾ شامل ٿي نہ سگهيا هوندا ۽ اُن ڪان الڳ رهجي ويا هوندا. پر ڇا بہ هجي-ڪن ڪُن ۽ ڏ‌ٔن وارن ماڻهن جون سنگتون جيتريون ڪيون ۽ پختيون هجن، جيتريون ڪهڻيون هجن، اوترو چڱو-آنهن لاءِ آڻهن جي ڪُن ۽ ڏ‌ٔن لاءِ ۽ اُن سماج ۽ ملڪ لاءِ بہ، جنهن ۾ آهي موجود هجن. اديبن جون، عالمن جون، فنڪارن جون ۽ وطن دوستن جون سنگتون ۽ سياڻون جيتريون گهڻيون، جيتريون اثر واريون، جيتريون بي غرض ۽ با مقصد ۽ جيتريون پنهنجي پنهنجي ڪم ۾ سحو ۽ مگن ڪنهن معاشري ۾ هجن، اوترو آهو معاشرو معتبر ۽ متبرڪ چئي سگهجي ٿو.

ڪلا ۽ ذات جا ڏئي پاڻ ۾ ڪٿي اچي گڏ ٿين، سنگت قائم ڪري پنهنجي پنهنجي دلپسند مقصد جي پورائيءَ لاءِ ڪم ۾ جنبي وڃن، ۽ ڪم ڪندي ڪندي، هڪبئي کي واه واه چوندا رهن، اِن ڪان وڌيڪ ڪنهن سماج جو ٻيو ڪهڙو سڀاڳ ٿي سگهندو! جيڪڏهن ڪنهن ملڪ سان، ڪنهن سماج سان، ڪنهن شهر سان اهڙا سنگ بلڪل ڪم ٿي وڃن تہ آتي ڪنهن جوتيوان، ڪنهن جولانيءَ جو گذارو هڪ مسافر جهڙوئي وڃي ٿو رهي، جو ڪنهن مسافرخاني ۾ ٻه پهر بسيرو ڪري، پنهنجي راهہ وٺي ويندو رهي.

پير صاحب ۽ اسان جي سنگت اهڙي ئي هڪبئي جي ساراهہ ڪندڙ ساٿين جي سنگت هئي ۽ آهي. اسان جي سنگت ۾ رڳو پير صاحب ۽ آءٌ نہ، پر ٻيا بہ ڪيئي لائق ۽ فائق، صالح ۽ سچاڻ، ڏ‌ٔلي ۽ ڪاونت ساٿي گڏ رهيا، ۽ آنهن سڀني گڏجي، پنهنجي هن غريب پياري ديس ۾ هڪڙي اهڙي بي غرض ۽ با مقصد، پيار ۽ پورهئي جي سنگت قائم ڪئي، جنهن تي پنهنجن توڙي پراون طرح طرح جا الزام هنيا، ۽ اسان کي طرحين طرحين تڪليفون ڏنيون، پر آهو سڀڪجهہ سهسائيندي اسان جي سنگت پنهنجيءَ پر ۾ سنڌ جي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ادبي ۽ علمي واڌاري ۾ پنهنجو ڪم ڪندي رهي.

پير صاحب جو هن سنگت ۾ اسان سان گڏ رهڻ-اسان جي رهبرن سان هڪ رهبر جي حيثيت ۾ ۽ اسان جي ساٿيءَ جي حيثيت ۾-اسان سڀني لاءِ وڏي مان ۽ شان جي ڳالهہ آهي. اسان جون دليون هين اسان جي سڀاڳ تي خوشيءَ ۾ ٽڙيون ساهن.

پير صاحب پورا پنجويهہ سال شخصي طرح منهنجو محترم ۽ پيارو بزرگ دوست ۽ ساٿي رهيو آهي. آءٌ کين سندن علمي حاصلات تي ۽ اڄ جنهن عزت ۽ اقبال جي حد تي، پنهنجي محنت ۽ لياقت سان، پاڻ پهتل آهن، اُن لاءِ کين دلي مبارڪون ڏيان ٿو. آءٌ سندن اڳيان محبت ۽ عقيدت سان پنهنجو ڪنڌ جهڪايان ٿو.

”دنيا جو وڏي ۾ وڏو سائنسدان ۽ وڏي ۾ وڏو فيلسوف، تجربن مان نتيجا حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ ڪا راءِ قائم ڪري ٿو. جيڪڏهن انهيءَ ويچار سان ڏسبو، ته معلوم ٿيندو ته دنيا جو هر انسان رات-ڏينهن ڪنهن نه ڪنهن تجربي ۾ لڳو ٿو رهي. هر ڪو ڏينهن ۽ هر ڪا ساعت بذات خود هڪ تجربو آهي- بشرطيڪ اسين پنهنجي پاڻ ۾ صلاحيت پيدا ڪريون، جو هر ڪنهن شيءِ جي حرڪت کي سمجهندي، ان مان نڪرندڙ نتيجن کي سهيڙيندا رهون.“

-- بيڪن